

Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri

Editör:

Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut

Yazarlar:

Prof. Dr. Osman Aydınlı

Doç. Dr. Mehmet Ümit

Doç. Dr. Ali Avcu

Doç. Dr. Adem Arıkan

Yrd. Doç. Dr. Kadir Gömbeyaz

Bu eser, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 39019 nolu "İslam Mezhepleri Tarihi Klasik Kaynakları ve Özellikleri" adlı projenin bir neticesidir.

İstanbul 2018

İsnâaşeriyye'nin Temel Eserleri ve Fırak Kaynakları

Doç. Dr. Adem ARIKAN*

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi ABD. ademarikan@yahoo.com

1. Giriş

İsnâaşeriyye, Şîa'nın en yaygın koludur. Bu mezhebe imameti iman konusu haline getirdikleri için "İmâmiyye", kabul ettikleri imamlar on iki kişi olduğu için "el-İmâmiyyetü'l-İsnâaşeriyye" veya sadece "İsnâaşeriyye", daha çok fıkıh söz konusu olduğunda altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın görüşleri nispeten daha fazla rivayet edilmiş olduğu için "Ca'feriyye" denilmektedir.¹

Şîa ve İsnâaşeriyye literatürü hakkında İlyas Üzüm genel bilgiler vermiştir. İsnâaşeriyye âlimlerinin tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi temel İslâmî disiplinlerle diğer alanlarda ortaya koydukları çalışmaların listesi ciltleri bulmuştur.² Mezhep mensuplarının yazmış olduğu eserler hakkında bilgi veren fihrist türü kitaplar telif etmişler, ricâl türü eserlerde bu müelliflerin hayatlarını anlatmışlardır.³

Şîi müelliflerden Nebîle Abdülmün'im Dâvûd *Neş'etü's-Şîati'l-İmâmiyye* adlı çalışmasının kaynaklarını tanıtırken İmâmiyye kaynaklarıyla ilgili kronolojik detaylı bir liste vermektedir.⁴ Moojan Momen, Şîa ile ilgili giriş kitaplarından biri olan çalışmasında Şîa'nın kaynakları, nüfusu ve doktrini hakkında bilgiler vermiştir.⁵ Kitapta Farsça ve Arapça orijinal kaynaklar yanında konuyla ilgili olarak o döneme kadar batı dillerinde yapılan çalışmalara da müracaat edilmiştir.⁶

Şîa hakkında batıda yapılmış çalışmaları Etan Kohlberg bir makalesinde değerlendirmiştir.⁷ Çalışmaların tarihi sürecini Mehmet Toprak bir tebliğinde ele

1 Ethem Ruhi Fiğlalı, "İsnâaşeriyye", *DİA*, c: 23, s. 142-147.

2 İlyas Üzüm, "Şîa, (Literatür)", *DİA*, XXXIX, s. 121-123.

3 Fihrist ve ricâl alanının temel kaynaklarını Sübhânî'nin kitabında görme imkânı vardır. Sübhânî bu kitaplarda Şîa fırkalarından Keysâniyye, Zeydiyye, Nâvûsiyye, İsmâiliyye, Eftahiyye, Vâkıfiyye, Hattâbiyye, Mugîriyye ve Gulât alt başlıklarını içeren bir fasıl açmaktadır. Ca'fer es-Sübhânî, *Kulliyât fi İlmi'r-Ricâl*, Kum, Müessesetü'l-Neşri'l-İslâmî, 1414, s. 401. Necmettin Oğur, *Şîa'da Ricâl İlmiyle İlgili Yazılmış Eserleri Tanıtan Bir Çalışma* yapmıştır. Necmettin Oğur, *Şîa'da Ricâl İlminin Gelişimi ve Bu Alanda Yapılan Çalışmalar*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002.

4 Nebîle Abdülmün'im Davud, *Neş'etü's-Şîati'l-İmâmiyye*, Beyrul, Daru'l-Muerrihi'l-Arabî, 1415/1994, s. 26.

5 Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, London, Yale University Press, 1985, s. 160, 173-175, 188-189, 201.

6 Mehmet Toprak, "Batıda İmâmiyye Şîası ile İlgili Çalışmalar", *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu* (11-12 Mayıs 2002, Adapazarı), Ankara, Diyanet, 2003, s. 455-463.

7 Etan Kohlberg, "Western Studies of Shi'a Islam," *Shi'ism, Resistance, and Revolution*, ed. Martin Kramer, Boulder, CO: Westview Press, 1987, s. 31-44.

almıştır.⁸ Mehmet Ali Büyükkara bu tebliğin müzakeresinde ek bilgiler vermiştir.⁹ Habip Kartaloğlu bir makaleyle katkıda bulunmuştur.¹⁰ Ramin Khanbagi, Şîa'nın farklı kolları hakkında Batı dillerinde yazılmış, farklı türden 4043 adet çalışmanın künyelerini alfabetik olarak sıralayarak bir arada yayınlamıştır.¹¹

İsnâaşeriyye hakkında Türkiye'de de çalışmalar yapılmış, bu çalışmalarda kaynaklar değerlendirilmiştir. Büyükkara, oryantalist akademisyenlerin İslam'a ve Şîa'ya yaklaşımlarıyla Türkiyeli akademisyenlerin Şîa'ya yaklaşımları arasındaki benzerliklerden doğabilecek sorunlar hakkında yaptığı değerlendirmede ötekileştirici dile dikkat çekmektedir.¹²

Kendisi de İsnâaşeriyye Şîası'na bağlı olan Abdülbaki Gölpınarlı, Şîf âlimlerinden yaptığı çok sayıdaki tercümeden başka *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîilik* adıyla bir kitap yazmıştır.¹³ İlyas Üzüm de doktorasında "Türkiye'de Ca'ferilik" konusunu ele almıştır.¹⁴ İstanbul'da Sünnî ve Şîf âlimlerinin katılımıyla 1993 yılında gerçekleştirilen sempozyumun tebliğleri neşredilmiştir.¹⁵ Mustafa Öz, Şîilik ve kollarını ele alan bir kitap neşretmiştir.¹⁶

Ethem Ruhi Fığlalı'nın *İmâmiyye Şîası* adlı eseri el kitabı niteliği kazanmıştır. Fığlalı mezhebin tarihini dönemlere ayırarak ele alır. Ele aldığı dönemde İsnâaşeriyye âlimleri tarafından telif edilen eserleri de tanır.¹⁷ Bu çalışmada da dönemler büyük ölçüde Fığlalı'nın kitabına göre yapılmıştır. Ayrıca daha erken bir tarihe kadar getirirse de Andrew J. Newman'ın dönemlerle ilgili tasnifi de faydalanılabilecek alternatifler sunmaktadır.¹⁸ Bazı konuların öncesi veya sonrasına işaret etmek gerektiğinde bu dönemlendirmeleri aşmak gerekebilmektedir. Bize yol gösteren başka birçok çalışma vardır. Onları aşağıda ilgili konularla birlikte zikredeceğiz.

8 Toprak, "Batıda İmâmiyye Şîası ile İlgili Çalışmalar", s. 455-463.

9 Mehmet Ali Büyükkara, "Batıda İmâmiyye Şîası İle İlgili Çalışmalar", Başlıklı Tebliğin Müzakeresi", *Oryantalizmi Yeniden Okumak*, s. s. 465-468.

10 Habip Kartaloğlu, "Batıda Şîa İle İlgili Yapılan Çalışmalar: Bibliyografik Bir Deneme", e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, 5-1, 2012, s. 119-140.

11 Ramin Khanbagi, *Shi'i Islam: A Comprehensive Bibliography*, Tehran, Institute for Humanities and Cultural Studies, 2007.

12 Büyükkara, "Batıda İmâmiyye Şîası İle İlgili Çalışmalar" Başlıklı Tebliğin Müzakeresi", *Oryantalizmi Yeniden Okumak*, s. s. 467.

13 Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri Ve Şîilik*, İstanbul, Der Yayınları, 1979.

14 İlyas Üzüm, *İnanç Esasları Açısından Türkiye'de Ca'ferilik*, (Doktora), İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.

15 *Milletlerarası Tarih ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu 13-15 Şubat 1993*, İstanbul, İSAV, 1993.

16 Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şîilik ve Kolları*. İstanbul, Ensar Neşriyat, 2011.

17 Ethem Ruhi Fığlalı, *İmamiyye Şîası*, İstanbul, Ağaç Yayınları, 2008.

18 Andrew J. Newman, *Twelver Shiism : unity and diversity in the life of Islam, 632 to 1722*, Edinburgh : Edinburgh University Press, 2013.

1.1. İsnâaşeriyye İsimlendirmesi

Şîî yazarlar mezhebin ortaya çıkışını Hz. Peygamber'in sağlığına kadar götürmektedir. Şîa ismini de bizzat Hz. Peygamber'in kullandığını kabul ederler. Fazl b. Şâzân (ö. 260/874) *el-İzâh* adlı eserinde Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye (ö. 40/661) "Sen ve Şîa'n cennettesin" dediğine ve "Ali'nin Şîası" ifadesini kullandığına dair rivayetleri kaydetmektedir.¹⁹

İsnâaşeriyye Hz. Ali'nin ve neslinden gelen on bir imamın imametini usûlüddîn esaslarından saymaktadır. Hz. Ali'nin imametinin Hz. Peygamber tarafından açıklandığı kabul edilmektedir. Hz. Peygamber'e kendisine indirilen vahyi tebliğ etmesini emreden, bunu yapmadığı takdirde elçilik görevini yerine getirmiş sayılmayacağını belirten âyet (el-Mâide 5/67) nazil olmuştur. Veda haccı dönüşü (18 Zilhicce 10/17 Mart 632) Gadir-i Hum gününde Hz. Peygamber bu açıklamayı yapmış, Hz. Ali'nin velâyetini ilan etmiştir.²⁰ İsnâaşeriyye Gadir-i Hum için büyük bir literatür meydana getirmiştir.²¹ Bunlardan biri olan Emînî'nin kitabı Türkçe'ye çevrilmiştir. Kitapta "Allahu Teala'nın Gadir'e verdiği önem" şeklinde bir bölüm başlığı açılmış, bazı âyetler konuyla ilgili olarak ele alınmıştır. Ayrıca rivayetlerde, Hz. Peygamber ve imamların ifadelerinde ve âlimlerin eserlerinde konunun nasıl yer aldığı ortaya konulmuştur.²²

Şîî fikirlerin teşekkül etme sürecini ele alan Hasan Onat konunun kaynaklarını da tanıtmıştır.²³ Onat'a göre bütün mezhepler, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkmışlardır. Şîa'nın doğuşu hakkındaki Şîî iddiaları, "fikir-hadise irtibatı" esas alınarak tahlil edildiğinde, Şîî nitelikli ilk farklılaşma, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin (ö. 81/700) adı etrafında tarih sahnesine çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır.²⁴ Muhammed b. el-Hanefiyye ise on iki imam silsilesinde yer almaz. Onun ölümünden sonra mehdilik ve recat fikirleri Müslüman çevrelerde tarih sahnesine çıkmaya başlamıştır. Bu tarihten önce Şîîlikten ve Şîî fikirlerden söz etme imkânı yoktur. Birinci asrın sonlarıyla

19 Fazl b. Şâzân en-Nisaburi, *el-İzâh fi'r-redd ala sâiri'l-firak*, thk. Seyyid Celâleddin el-Hüseynî el-Urmevî, Beyrut, Müessesetü't-tarihî'l-Arabî, 1430/2009, s. 476.

20 el-Küleynî, *el-Usûl mine'l-Kâfî*, tahkik, Ali Ekber el-Gaffârî, Beyrut, Dâru'tTeâruf, 1401, I, s. 289.

21 Ethem Ruhi Fiğlalı, "Gadir-i Hum", *DİA*, c: 13, s. 279-280. Gadir-i Hum konusunda Demircan bir çalışma yapmıştır. (Bkz. Adnan Demircan, *Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadir-i Hum Olayı*, İstanbul, Beyan Yayınları, 1996). Şîa'da Hz. Ali'nin vasilîği düşüncesini ele alan Sıddık Korkmaz bu ve benzeri birçok rivayeti kitabında değerlendirmektedir. (Bkz. Sıddık Korkmaz, *Şîa'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasilîği Düşüncesi*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2012, s. 40).

22 Abdülhüseyn Ahmed Emîni, *Gadir-i Hum*, çev. Ali Hüseynî, Kum, İslami Kültür ve İlişkiler Merkezi Tercüme ve Yayın Müdürlüğü, 1998.

23 Hasan Onat, *Emeviler Devri Şîî Hareketleri Ve Günümüz Şîîliği*, İstanbul, Endülüs Yayınları, 2016, s. 12.

24 Hasan Onat, "Şîîliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 1997, s. 79-118.

ikinci asrın başlarında “ilk Şii” fikirler teşekkül etmeye başlamış, bunların topluma mal olması da zaman almıştır.²⁵

Râfıza bu mezhep için kullanılan isimlendirmelerden biridir. Ebû Ca’fer Ahmed el-Berkî’nin²⁶ (ö. 274/887) *el-Mehâsin* adlı eserinde “Kitâbu’s-Saffe” bölümünde Babu’r-Râfıza diye bir bâb vardır. Bu bâbta Muhammed el-Bâkır (ö.114/732) ve Ca’fer es-Sâdık’tan (ö. 148/765) *Râfıza* kavramıyla ilgili ve kavramı müspet olarak anlamlandıran ifadelerine yer vermektedir. Muhammed el-Bâkır (Ebû Ca’fer), Hz. Musa’nın kavminden Firavun’u kabul etmeyen yetmiş kişiye de *Râfıza* isminin verildiğini söylemiştir.²⁷ Bu ifadeler sonraki İsnâaşeriyye âlimlerinin eserlerinde de nakledilmiştir. *Râfıza* isimlendirmesinin İmam Zeyd’in isyanında (122/740) ortaya çıktığına dair kayıtlar doğruysa, isyandan önce vefat eden Muhammed el-Bâkır bunu bilemezdi. *Râfıza* hakkında ona atfedilen bu sözler, daha sonraki bir döneme ait olmalıdır.²⁸

Berkî, *el-Mehâsin*’in birinci bölümünde, rakamlarla ilgili bir başlık açmış, 3’ten 10’a kadar olan rakamlarla ilgili rivayetleri kaydetmiştir.²⁹ Burada “12” rakamıyla ilgili rivayetin olmaması dikkat çekicidir.³⁰ Ayrıca el-Berkî’nin aktardığı bir rivayette Hızır, Hz. Ali ve oğlu Hasan ile karşılaştığında imamların ismini açıklayarak vasi olduğuna şahadet etmektedir. Bu rivayette Hızır sadece Ali, Hasan ve Hüseyin isimlerini anar. Rivayette “ve onlardan sonra gelenleri saydı” ibaresi olmakla birlikte, Hüseyin’den sonraki imamların isim ve sayıları belirtilmez.³¹

Muhammed b. el-Hasan es-Saffar el-Kummî (ö. 290/903), *Besâiru’d-Derecât* adlı eserinde imamların faziletleri ile ilgili rivayetleri bir araya toplamıştır. Kohlberg’e göre el-Berkî’nin *Kitabu’l-Mehâsin* ve es-Saffâr’ın *Besâiru’d-Derecât*’ının derlendiği tarihler dikkate alındığında, bu kitaplarda on iki imam inancının bulunmaması, muhtemelen on iki imamı kapsayan düşüncenin henüz bir İmamî prensip olarak formüle edilmemiş olduğunu gösterir.³² Ancak es-Saffâr Hz. Peygamber’den “ehl-i beytimden on iki muhaddes” ifadesinin geçtiği

25 Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, s. 136.

26 Orhan Çeker, “el-Berkî”, *DİA*, V, s. 509.

27 Ebû Ca’fer Ahmed el-Berkî, *el-Mehasin*, tahk.: es-Seyyid el-Hüseyni el-Muhaddis, Tahran, Daru’l-Kutubi’l-İslamiyye, 1327, I, s. 157.

28 Etan Kohlberg, “İmamiyye Şiası Geleneğinde “Râfizi” Terimi”, çeviren: Halil İbrahim Bulut, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2-2, 2004, (s. 117-124), s. 223. İslâm tarihinde “Râfıza” isimlendirmesi, ne anlamda kullanıldığına bağlı olarak farklı tarihlendirilmektedir. Detaylar için bakınız: Yusuf Benli, “Rafıza Adlandırılmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler”, *Hikmet Yurdu*, 1-1, 2008, s. 31-69.

29 el-Berkî, *el-Mehasin*, I, s. 3.

30 Kohlberg, “İmamiyye’den İsnâaşeriyye’ye”, s. 289.

31 el-Berkî, *el-Mehasin*, II, s. 332.

32 Kohlberg, “İmamiyye’den İsnâaşeriyye’ye”, s. 289.

bir rivayeti kaydetmektedir. Ayrıca Muhammed el-Bâkır’dan (Ebû Ca’fer) “âl-i Muhammed’den on iki imam”, Ca’fer es-Sâdık’tan (Ebû Abdullah) “biz on iki muhaddes” ifadelerinin geçtiği rivayetleri kaydetmektedir.³³ Hızır rivayeti, Ali b. İbrahim el-Kummî’nin (ö. 307/919’dan sonra) tefsirinde 12 imamın isimlerinin belirtildiği şekliyle yer alır.³⁴

Ebu Ca’fer Muhammed b. Yakub el-Kuleynî (ö. 329/931)’nin *el-Usûl mine’l-Kâfi*’de “Kitâbu’l-Hucce”³⁵ imamet hakkında geniş bilgi içermektedir.³⁶ Ayrıca on iki imamın isimlerinin sıralandığı, haklarında naslara yer verildiği bâb, Hızır rivayetiyle başlamaktadır. Devamında Hz. Fatıma’da bulunan levha (levh) hakkındaki rivayeti kaydetmekte ve rivayetin metnini nakletmektedir. “Allah’tan nebisi Muhammed’e” şeklinde başlayan metnin içerisinde imamların isimleri ve lakapları yer almaktadır.³⁷

Hazzâz er-Razî (ö. 381/991) on iki imam hakkında bir kitap yazmıştır. *Kıfayâtü’l-Esâr fi’n-Nüsûs ale’l-Eimmeti’l-İsnâaşer* isimli eserinin girişinde, eserini yazma sebebinin, dini bilgileri zayıf olması nedeniyle on iki imama karşı Mu’tezile’nin görüşlerinden etkilenen bazı Şîiler olduğunu belirtmiştir. Bu Şîilerin bazısı imamlar hakkında sahabeden herhangi bir rivayetin gelmediğini söylemekteydi.³⁸

Şeyh Sadûk diye de bilinen İbn Bâbeveyh’in (ö. 381/991) *Kitabu’l-Hisâl* adlı eserinde on iki imamla ilgili temel rivayetleri kapsayan 12 rakamı üzerine uzun bir bölüm vardır.³⁹ Hz. Peygamber’den imamların isimlerinin geçtiği rivayetler kaydetmektedir. Hz. Fatıma’nın yanında on iki vasinin adlarının yazılı olduğu bir levha olduğuna dair rivayeti vermektedir. Detaylar için *Kemâlü’l-dîn ve tamâmü’n-ni’me* adlı eserine yönlendirmektedir.⁴⁰

İmamiyye’nin imamet nazariyesinin teşekkül sürecini ele alan Metin Bozan’ın tespitlerine göre Ca’fer es-Sâdık’ın ölümünden sonra, yerine geçecek imam olarak öncelikle büyük oğlu Abdullah el-Eftah’ı kabul edenlerin olması,

33 Ebû Ca’fer Muhammed es-Saffâr, *Besâiru’d-deracât*, Beyrut, 1431/2010, s. 359, 360.

34 Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsir*, tahk.: Tayyib el-Musevi el-Cezairi, Necef, 1387/1967, II, s. 44.

35 el-Kuleynî, *el-Usûl mine’l-Kâfi*, tahkik, Ali Ekber el-Gaffârî, Beyrut, Dâru’l-Teâruf, 1401, I, s. 169.

36 Metin Bozan, İmamiyye’nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci, İstanbul, İSAM, 2009, s. 28.

37 el-Kuleynî, *Usûlü’l-Kâfi*, I, s. 525.

38 Ebu’l-Kâsım Ali el-Hazzâz er-Razî, *Kıfayâtü’l-Esâr fi’n-Nüsûs ale’l-Eimmeti’l-İsnâaşer*, thk: M.Kazım el-Musevi, Akil er-Rabî, Kum, Delil-i Mâ, 1430, s. 61.

39 Şeyh Sadûk Ebû Ca’fer Muhammed İbn Bâbeveyh el-Kummî, *el-Hisâl*, thk: Ali Ekber el-Gaffârî, Kum, Cemâtü’l-müderrişin, 1403, II, s. 456.

40 Şeyh Sadûk, *el-Hisâl*, II, s. 477, 480. Hasan Onat imâmet nazariyesini Kuleynî, Şeyh Sadûk Kummî ve Nasiruddin Tûsî’nin görüşleri çerçevesinde ele almıştır. Hasan Onat, “Şii İmâmet Nazariyesi (Kuleynî, Kummî ve Tûsî’nin Görüşleri Çerçevesinde)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 1992, s. 89-110.

bu tarihlerde bilinen bir imamlar isim listesinin olmadığına işaret sayılmaktadır. İmamet nazariyesiyle ilgili ilk fikirler Musa el-Kazım döneminde ileri sürülmüş olmalıdır. Bu hususta Hişâm b. Hakem'in (ö. 179/795) adı öne çıkmaktadır. Muhammed el-Cevâd'ın küçük yaşta imam olması sebebiyle ilminin kaynağıyla ilgili farklı görüşler imâmet ile ilgili tartışmaların sürdüğünü göstermektedir. İmâmetin sayısının sınırlandırılması ve mehdilik ile ilgili iddialar Hasan el-Askerî'nin 260/874 yılında vefatıyla başlamıştır.⁴¹ Watt'a göre Şia'nın İmâmiyye kolunun doktrini, On İkinci İmâm'ın 260/874 yılında gaybete girmesi veya gizlenmesinden sonrasına kadar kesin şeklini kazanmamıştır.⁴²

İsnâşeriyye'nin imâmet nazariyesinin oluşumunda Ca'fer es-Sâdık ve öğrencilerinin önemli yerine işaret edilmektedir. Mehmet Atalan Şiîliğin farklılaşma sürecinde Ca'fer es-Sadık'ın yerini ele almıştır.⁴³ Mehmet Ali Büyükkara imamlardan Musa Kazım ve Ali Rıza dönemini doktorasında ele almıştır.⁴⁴ Yusuf Benli hicrî II. asır Kûfe merkezli Şiî Gulat hareketlerini konu edinmiştir.⁴⁵ Buckley de makalesinde fırak lüteratürü yanında ricâl kitaplarını da değerlendirek Şiî gulâtını ele almıştır.⁴⁶

41 Metin Bozan, *İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İstanbul, İSAM, 2009, s. 245.

42 W. Montgomery Watt, "Erken Dönem İmamet Doktrinine Dair Mülâhazalar", çeviren Halil İbrahim Bulut, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5-1, 2005, (s. 295-304), s. 295.

43 Mehmet Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer Es-Sadık'ın Yeri*, Ankara, Araştırma yayınları, 2005.

44 Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet: Musa Kazım ve Ali Rıza Dönemi Şiîliği ve Abbasiler*, İstanbul, İFAV, 2010.

45 Yusuf Benli, *Hicri II. Asır Kûfe Merkezli Şiî Nitelikli Gulat Hareketleri*, (Doktora Tezi), Şanlıurfa, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

46 R. B. Buckley, "İlk Dönem Şiî Gulatı", çeviren: Mehmet Atalan, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10-2, 2005, s. 137-159.

2. İmamlar Döneminde Yazılan Eserler

Şîa âlimleri erken dönemlerden itibaren mezhebin görüşlerini içeren rivayetleri derlemeye başlamıştır. Mezhebin içerisinde rivayetlere önem veren bir kesim her dönem bulunmuştur. İsnâaşeriyye Şîası içinde, dinî hükümlerin tek kaynağı olarak sadece kendi imamlarının rivayetlerini esas kabul edenlere Ahbâriyye adı verilmiştir.⁴⁷ Andrew Joseph Newman⁴⁸ ve Mazlum Uyar⁴⁹ İsnâaşeriyye içerisinde Ahbârî-Usûlî ayrışmasının tarihini doktora tezlerinde incelemiştir. Ali Hüseyin el-Cabiri Ahbârîlerin görüşlerini Selefi nitelmesiyle ele almıştır.⁵⁰ Dinî hükümlerin aklî istidlâl yoluyla elde edilebileceğini savunan ekole Usûliyye denmektedir.⁵¹ İsnâaşeriyye Şîası'nda usûlîlik konusunu da Mazlum Uyar bir kitabında ele almıştır.⁵² Bu iki ekolün fıkıh usulü litaretatürü hakkında genel bilgileri Hüseyin Müderrisî'nin (Hossein Modarressi) makalesinden görme imkânı vardır.⁵³

Ahbârî-Usûlî ulema arasında rivayetlerin kaynak olarak kullanımında metod açısından farklılıklar vardır. Muhammed el-Bâkır'a nisbet edilen bir rivayete göre "sahih ilim, sadece bizden, ehl-i beyt'ten çıkmıştır" demiştir.⁵⁴ Bir rivayette Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) "insanların durumlarını bizden rivayet ettiklerine göre değerlendiriniz"⁵⁵ dediği nakledilmiştir. Gaybetteki on ikinci imamın sefiri el-Ömerî ile iletildiği bir tevkî' ile "yeni şeyler için hadislerimizin râvîlerine mürâcaat ediniz. Râvîler sizin üzerinde benim hüccetlerimdir. Ben ise Allah'ın hüccetiyim" dediği kaydedilmelidir.⁵⁶

47 Metin Yurdagür, "Ahbâriyye", *DİA*, c: 1, s. 490-491.

48 Andrew Joseph Newman, *The development and political significance of the rationalist (Usuli) and traditionalist (Akhbari) schools in Imam Shi'i history from the third/ninth to the tenth/sixteenth century A. D.*, (Doktora Tezi), University of California, 1986.

49 Mazlum Uyar, *İmamiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri: Ahbarilik*, İstanbul, Kitabevi, 2000.

50 Ali Hüseyin el-Cabiri, *el-Fikrî's-Selefi inde 'ş-Şiati'l-İsnâaşeriyye*, Amman, Daru Mücdelavi, 1429/2008, s. 329.

51 Mustafa Öz, "Usûliyye", *DİA*, c: 42, s. 214-215.

52 Mazlum Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri: İmamiyye Şîası'nda Usulîlik ve Hiyerarşik Yapılanması*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2004 (*Usulîlik* adıyla atıf yapılacaktır).

53 Hüseyin Müderrisî (Hossein Modarressi), "Şîa Fıkıhında Akıl ve Gelenek -Genel Bir Bakış-", çev. Necmeddin Güney, *Marife*, 8-3, 2008, s. 403-415; Hossein Modarressi, "Şii Fıkıhında Rasyonalizm ve Gelenekselcilik: Bir Ön Araştırma", çev. Habib Kartaloğlu, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 7-1, s. 189-207.

54 el-Keşşî (Şeyhu't-Tâife Ebü Ca'fer et-Tûsî), *İhtiyârü Marifeti'r- Ricâl (Ricâlü'l-Keşşî)*, thk: Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahânî, Kum, M.en-Neşri'l-İslâmî, 1427, s. 182.

55 el-Küleynî, *Usûlî'l-Kâfi*, I, s. 50.

56 Ebü Ca'fer et-Tûsî, *Kitâbü'l-Gaybe*, tahkik: İbâdullah et-Tahrânî, Ali Ahmed en-Nâsîh, Kum, M. Maârifî'l-İslâmîyye, 1425, s. 291.

Hadis Hz. Peygamber veya bir imam kaynaklı olabilir. İmamla Hz. Peygamber arasındaki isnadın muttasıl olup olmaması da önemli değildir.⁵⁷ Bir rivayette Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) şöyle dediği kaydedilmektedir:

“Benim hadislerim babamın hadisleridir, babamın hadisleri dedemin hadisleridir. Onun hadisleri Hüseyin'in hadisleridir. Hüseyin'in hadisleri Hasan'ın, Hasan'ın hadisleri müminlerin emirinin (Ali b. Ebû Talib'in), müminlerin emirinin hadisleri Allah Resûlü'nün hadisleridir. Allah Resûlünün hadisleri ise yüce olan Allah'ın sözüdür.”⁵⁸

Bu tür rivayetler ve genel anlamda İsnâaşeriyye'nin hadis anlayışı hakkında Türkçe birçok çalışma yapılmıştır. Bekir Kuzudişli başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya kadar Şîa'da hadis rivayeti ve isnadı konu edinen bir çalışma yapmıştır.⁵⁹ Topgöl, Türkiye'de Şîa ile İlgili hadis çalışmalarının literatürünü bir çalışmada tanıtmıştır.⁶⁰

Şîa'da hadisin kaynağı olarak imamların da olması bazı terimlerin tartışılmasına sebep olmaktadır. Bunlardan biri olan “muhaddes” imam için kullanılan bir vasıftır. Kuleynî'ye göre rasûle Cebrail iner, rasûl onu görür ve kelâmını duyar ve rasûle vahiy iner. Nebi bazen kelâmı duyar, bazen şahsı görür ama duymaz. İmam kelâmı duyar şahsı görmez.⁶¹ Şîa'ya göre muhaddes olmak, peygamberler dışında bir kimsenin nübüvvet iddiasında bulunmaksızın bir melekle konuşması veya ondan ilham alması ya da kalbine Allah tarafından ilham ve mükâşefe yoluyla ilim ilkâ edilmesi şeklinde tarif edilir. Aynı anlamda “müfehhem” kavramı da kullanılır.⁶² Muhaddes ile nübüvvetin farkı sorgulanmaktadır. Nitekim es-Saffar'ın (ö. 290/903) *Besâiru'd-Derecât* adlı eserinde kaydettiği bir rivayete göre, Muhammed el-Bakır “Ali muhaddesti” dediğinde, öğrencisi “o nebidir (mi) diyoruz?” diye sormuştur. Rivayete göre Muhammed el-Bâkır Kur'an'daki Hz. Musa'nın birlikte seyahat ettiği arkadaşı gibi bazı örneklerle farkları açıklamıştır.⁶³

57 Jonathan Brown, “Şîa'da Hadis”, çev. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3-6, 2012, (s. 134-154), s. 136 (Çalışma ayrıca şurada yayınlanmıştır: *Şîa'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler*, derleyen ve çev. M. Macit Karagözoğlu, M. Enes Topgöl, İstanbul, Klasik, 2015, s. 11-39).

58 el-Kuleynî, *Usûlü'l-Kâfi*, I, s. 53.

59 Bekir Kuzudişli, *Şîa ve Hadis; Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad*, İstanbul, Klasik, 2017, s. 157, 169.

60 M. Enes Topgöl, “Türkiye'de Şîa ile İlgili Hadis Çalışmalarının Seyri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11-21, 2013, s. 333-366.

61 el-Kuleynî, *Usûlü'l-Kâfi*, I, s. 270.

62 Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, s. 157, 169.

63 Ebû Ca'fer Muhammed es-Saffâr, *Besâiru'd-deracât*, Beyrut, 1431/2010, s. 407.

Muhaddes rivayetiyle ilgili Ahmed Emin'in *Fecru'l-İslâm* kitabında "imam farklı bir yolla da olsa vahiy almaktadır" tespitini Muhsin el-Emîn tenkit etmektedir. Ona göre "*el-Kâfi* bir ahbâr kitabıdır. İçerisinde hadisin sahih, zayıf., kısımları vardır... Akâid, akâid kitaplarından alınır, ahbâr kitaplarından alınmaz."⁶⁴

Ca'fer es-Sâdık'ın itikad ve fıkıh konularındaki görüşlerinin nisbeten fazlalığı ondan nakledilen rivayetlere dayanmaktadır. Şeyh Müfid (ö. 413/1022) "hiçbir ehl-i beyt mensubu, onun görüşüğü kadar çok hadis ravisi ile görüşmedi" demektedir.⁶⁵ Bazı Şii hadis koleksiyonları üzerinde yapılan çalışmalarda verilen oranlar bu durumu teyit etmektedir. İbn Bâbeveyh'in *Men lâ yahduruhu'l-fakîh* adlı eserindeki hadislerin yaklaşık yüzde atmışının nihaî kaynağının Ca'fer-i Sâdık olduğu, Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerin ise sadece yüzde yedi olduğu tespit edilmiştir.⁶⁶

Genelde İsnâaşeriyye'nin öncü âlimleri olarak kabul edilen kişiler Ca'fer es-Sâdık'ın öğrencileri arasındadır. Ahmed b. Ukde (ö. 333/944-5) Ca'fer es-Sâdık'ın taleberiyle ilgili kitabında dört bin ismi kaydetmiştir. Cârûdî-Zeydî inançlarına rağmen İmâmî âlimlerin büyük saygısına mazhar olan İbn Ukde'nin bu eseri, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Kitâbu'ricâl*'inde⁶⁷ ve ona dayanan sonraki rical kitaplarında kullanılmıştır.

Şeyh Sadûk *Sıfâtü's-Şia* isimli eserinde çoğunlukla imamların kendi taraftarlarını ("şiatunâ" ifadeleriyle) övdükleri rivayetleri bir arada vermektedir.⁶⁸ Bununla birlikte imamın otoritesi esastır. Ebû Ca'fer et-Tusî tarafından el-Keşşî'nin (340/951 ?) *Ricâl* adlı kitabından nakledildiğine göre Ca'fer es-Sâdık, dinî meselelerde kendilerini lider olarak kabul edenleri reislik taslayanlar manâsında el-mütere'isûn (el-mütereyyisûn) olarak isimlendirmiş, onların helak olacaklarını söylemiştir.⁶⁹ Son dönem İmâmî âlimleri, imamların ilk dönemdeki ulemâdan bazısına bu şekilde tenkitler yönelttiklerini kabule pek yanaşmaz ve bu sözlerini takiiye olarak değerlendirdiler. İmâmî literatürde takiiyeye dair beyanlar, beşinci ve altıncı imamlar Muhammed el-Bâkır ile oğlu Ca'fer es-

64 Muhsin el-Emîn, *'Ayânü's-Şia*, Tahkik: Hasan el-Emîn, Beyrut, Dâru't-Taâruf, 1403/1983, I, s. 61.

65 Şeyh el-Müfid, *el-İrşâd fi marifeti hücceti Allah ala'l-ibâd*, (Silsiletü Müellifâti's-Şeyh el-Müfid, 11-2), Beyrut, Daru'l-Müfid, 1414/1993 II, s. 179.

66 Ron P. Buckley, "Şii Hadislerin Kaynağı Olarak Ca'fer es-Sâdık", *Şia'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler*, derleyen ve çev. M. Macit Karagözoğlu, M. Enes Topgöl, İstanbul, Klasik, 2015, s. 42.

67 Şeyhu't-Tâife Muhammed Ebû Ca'fer el-Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*, tahkik: Cevad el-Kayyûmî, Kum, Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1430, s. 17.

68 Şeyh Sadûk, *Sıfâtü's-Şia*, (*Musannefâtü's-Şeyh es-Sadûk* içerisinde), Kum, Mektebetu Parsa, 1387/2008, s. 131.

69 Şeyhu't-Tâife Ebû Ca'fer et-Tûsî, *İhtiyâru Marifeti'r- Ricâl (Ricâlü'l-Keşşî)*, thk: Cevad el-Kayyûmî el-İsfahanî, Kum, M.en-Neşri'l-İslâmî, 1427, s. 174.

Sâdık'ın zamanına kadar götürülebilmektedir.⁷⁰ Ca'fer es-Sâdık bu âlimlere, mezhebi yaymak için yaptıklarından dolayı övgülerde bulunmuştur.⁷¹ Hatta Feyz-i Kâşânî'nin (ö. 1090/1679) kaydettiğine göre Ca'fer es-Sâdık ve Ali er-Rızâ "usûl vermek bize, furû hükümleri çıkarmak (tefrî) ise size düşer" demişlerdir.⁷² Ahmet İshak Demir, fakihlerin bu yetkiyi devralma sürecini bir çalışmada incelemiştir.⁷³

Ca'fer-i Sâdık'tan nakledilen bazı rivâyetlerde Sünnîliğe muhalefeti teşvik eden haberler bulunmaktadır. Küleynî'nin naklettiği bir rivayet İsnâaşeriyye mensuplarının zihniyetini etkilemiş olmalıdır. Ömer b. Hanzala "sizden (Ca'fer ve babası Bâkır) sika ravilerden iki haber olursa" diyerek ne yapması gerektiğini sormuştur. Ca'fer es-Sâdık "Sünnîlere (Âmme) muhalif olanı" tercih sebepleri arasında saymıştır. Âmme'ye muhalif olanı almasını, Âmme'nin muvâfakat ettiğini bırakmasını söylemiştir.⁷⁴ Şeyh Sadûk'un (ö. 381/991) *Uyûnu Ahbâri'r-Rızâ*⁷⁵ isimli kitabında benzer bir duruma işaret vardır. İmam Ali er-Rızâ'ya "bilmediğim bir durum ortaya çıkar, bulunduğum beldede senin taraftarlarından fetva sorulacak birini bulamazsam ne yapmalıyım?" diye sorulduğunda "beldenin fakihine git, meselen hakkında fetva iste, verdiği fetvanın tersini uygula, çünkü hak ondadır" demiştir.⁷⁶

İsnâaşeriyye mezhep mensuplarının yazılı kaynakları ilk hicri asra kadar götürülmektedir. Hz. Ali'nin kâtibi Ubeydullah b. Ebî Râfî'in Cemel, Sıffin ve Nehrâvan'a Hz. Ali saflarında katılan sahâbenin isimlerinin yer aldığı kitabının olduğu kaydedilmektedir.⁷⁷

70 Etan Kohlberg, "Takıyye Hakkında Bazı İmâmî-Şii Görüşler", çev. İbrahim Kutluay, *Marife*, 16-1, 2016, s. 167-177.

71 Etan Kohlberg, "Gaybet Öncesi Şia'da İmam ve Toplum", çev. Mazlum Uyar, *Dini Araştırmalar*, 3-7, 2000, (s. 227-256), s. 245.

72 el-Feyz el-Kâşânî, *el-Hakku'l-mübîn*, tahk: Celâlüddin el-Hüseynî el-Urmevî, Tahran, Sazman-ı çab-ı Danişkâh, 1390, s. 7.

73 Ahmet İshak Demir, "İmamîyye Siasî'nda İmamın Yetkilerinin Fakihlerce Devralınma Süreci", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2-1, 2009, 1, s. 43-75.

74 el-Küleynî, *Usûlü'l-Kâfi*, I, s. 68.

75 Bu kitabının içeriği hakkında bakınız: Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve ehl-i devlet: Musa Kazım ve Ali Rıza dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, İstanbul: İFAV, 2010, s. 19.

76 Şeyh Sadûk, *Uyûnu Ahbâri'r-Rızâ*, Kum, İntişârât-ı eş-Şerifer-Rıza, 1378, s. 249. Hanefî Şahin bu asırlarda İsnâaşeriyye kaynaklarında Sünnî algısını ele almıştır. Hanifî Şahin, *İlk Dönem Şii Kaynaklarında Sünnî Algısı*, Ankara, Berikan Yayınevi, 2015.

77 Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Fihristu Kutubi's-Şia ve Usûlihîm*, tahkik: Abdulaziz et-Tabatabai, Kum, Sitâre, 1420, s. 307.

Süleym b. Kays el-Hilâlî el-Kûfi'ye (ö. 76/695 [?]) nispet edilen bir kitap bulunmaktadır. İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]) bu esere Şîa için ortaya çıkmış ilk kitap demektedir.⁷⁸ Süleym'in kitabı akâid, hadis ve tarih ile ilgili tasnif edilmiş ve birinci asırdan bize ulaşmış ilk eser diye nitelenerek basılmıştır.⁷⁹ Fakat daha sonra gelen Şîi yazarlar, kitabın ona nispeti hakkında şüphelerini ifade etmişler, bazıları kitabın sahte olduğunu savunmuşlardır.⁸⁰

Ebû Mihnef (ö. 157/773-74) hakkında kaynaklarda aşırı bir Şîi ve "Râfizî" diye söz edilir. Başka eserleri olmakla birlikte,⁸¹ Kerbelâ Vak'ası'na dair olan *Maktelü'l-Hüseyn* kitabı meşhurdur.⁸² Bu kitap *Kerbela Vakiası*, adıyla Türkçe'ye çevirilmiştir.⁸³

78 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, tahkik: Eymen Fuad Seyyid, Londra, el-Furkan, 1430/2009, II, s. 69.

79 Süleym b. Kays el-Hilâlî, *Kitâbu Süleym b. Kays el-Hilâlî*, tahkik: Muhammed Bakır el-Ensari ez-Zencânî, Kum, Neşru'l-Hâdî, 1378k/ 1420ş.

80 Kohlberg, "Şîi Hadis", s. 49. Akdoğan kitap hakkında bir makale yayınlamıştır. (Mehmet Nur Akdoğan, "Kitâbu Süleym b. Kays ve Kaynaklık Değeri", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, III-2, 2014, s. 1-22)

81 et-Tûsî, *Fihrist*, s. 381.

82 Selman Başaran, "Ebû Mihnef", *DİA*, c: 10, s. 188-189.

83 Ebu Mihnef, *Kerbela Vakiası*, çev. Nuri Dönmez, İstanbul, Kevser Yayınları, 2010.

3. Gaybet-i Suğra Dönemi

On birinci imam Hasan el-Askerî'nin ölüm tarihi olan 8 Rebûlevvel 260'ta (1 Ocak 874) "küçük gaybet" (el-gaybetü's-suğrâ, el-gaybetü'l-kusrâ, el-gaybetü'l-kâsıra) denilen dönem başlamıştır. Bu dönemde on ikinci imam Muhammed b. Hasan ile irtibatı dört sefir (vekil, bâb, elçi) birbiri ardına sağlamıştır. Dördüncü sefirinin öldüğü 15 Şaban 329 (15 Mayıs 941) tarihinde başlayan ve "büyük gaybet" (el-gaybetü'l-kübârâ, el-gaybetü's-sâniye, el-gaybetü't-tûlâ, el-gaybetü't-tâmme) şeklinde adlandırılan döneme girilmiş, bu dönemin günümüze kadar devam ettiği kabul edilmiştir.⁸⁴ İlk gaybet döneminde irtibatı sağlayan dört sefir, Ebû Amr Osman b. Saîd el-Ömerî (ö. 260-267/874-880 arası), oğlu Ebû Ca'fer Muhammed b. Osman b. Saîd el-Ömerî (ö. 305/917-8), Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Ruh en-Nevbahtî (ö. 326/939) ve Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Semurrî/es-Semerrî (328/940) olarak kabul edilmektedir.

Sefir olduklarını iddia etmelerine rağmen kabul görmemiş isimler de vardı. Nusayriliğin adına nisbet edildiği Muhammed b. Nusayr (ö. 270/883) bunlardan biridir. Diğer bir meşhur isim ise Hallâc-ı Mansur'dur (ö. 309/922).⁸⁵ Şeyh Müfid (ö. 413/1022), Hallâc-ı Mansur'un bu makam için iddiada bulunduğunu, bâtila saptığını, fıskı ile maruf olup imandan çıkmış kimselerden olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁶ Hallâc'ın bu listede yer alması, İsnâaşeriyye içerisinde tasavvuf karşıtlığının dayanaklarından biri olmuştur.⁸⁷

İsnâaşeriyye kaynaklarında gaybet ve dolayısıyla on ikinci imam hakkında çok sayıda âlimin eser kaleme aldığı belirtilmektedir. Çoğu günümüze ulaşmayan bu eserler hakkındaki bilgiler fihrist kitaplarından ve sonraki dönemlerde kaleme alınan benzer muhtevadaki kitaplarda nakledilen bilgilerle sınırlıdır. Jassim M. Hussain⁸⁸ ve Cemil Hakyemez⁸⁹ konuyla ilgili çalışmalarında bu eserler ile ilgili bilgiler vermektedir.

Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 307/919) *Tefsir*'inde, Kâim'in gaybetini, korktuğundan dolayı saklanan Hz. Musa'nın durumuna benzetir. el-Kummî,

84 Avni İlhan, "Gaybet", *DİA*, c: 13, s. 410-412; Mustafa Öz, *İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdi İnanç*, İstanbul, 1995, s. 43.

85 Cemil Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, İstanbul, İSAM, 2009, s.104.

86 eş-Şeyh el-Müfid, *el-Mesâilü's-Sâğâniyye (Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid, 3)*, tahkik: Muhammed el-Kâdi, Kum, Daru'l-Müfid, 1431, s. 58.

87 Nasrullah Pürcevadî, "On İki İmam Şiliğinde Tasavvufa Muhalefet", çev. Abdullah Kartal, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-1, 2002, (s. 233-242), s. 235.

88 Jassim M. Hussain, *The occultation of the twelfth imam*, Cambridge, The Muhammedi Trust, 1982, s. 3.

89 Hakyemez, *Şia'da Gaybet*, s. 138.

eserinin başka bir yerinde Hızır rivayetine, sonuncusunun Kâim olduğu on iki imamın her birinin ismini zikrederek yer vermektedir.⁹⁰

Küleynî, *Usûlü'l-Kâfi*'sinde "Kitâbü'l-Hücce" bölümünde on ikinci imamla ilgili rivayetler verirken gaybet hakkında da bir bâb açmıştır.⁹¹

Küleynî'nin öğrencisi olan Muhammed b. İbrahim en-Nu'mânî İbn Ebî Zeyneb (ö. 360/971?) *Kitâbu'l-Gaybe* adlı eserini 342/953 yılında tamamlamıştır. en-Nu'mânî sefirlerden ve ikinci gaybetten bahsetmekte,⁹² birincisinin kısa olduğunu, sefirler ile irtibatın sağlandığını ancak sona erdiğini kaydetmektedir.⁹³

İmamın gaybeti ve gaybetin üzerinden geçen zamanın uzaması mezhep mensuplarında şaşkınlık/hayret meydana getirmişti. Şeyh Sadûk'un babası Ebu'l-Hasan Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî (ö. 329/941) kitabına *el-İmâme ve'l-Tabsıra mine'l-Hayre* adını vermişti. Şeyh Sadûk'un babasından konuyla ilgili rivayet ettikleri *el-Müstedrek* adıyla kitabın devamında yayınlanmıştır. Buradaki rivayetlere göre Hz. Peygamber imamın gaybetinin olacağını, bunun hayrete sebep olacağını, halkın dinlerinden dalâlete düşeceğini söylemiştir.⁹⁴

Şeyh Sadûk *Kemâlüddin ve Temâmü'n-ni'me* adlı eserini yazmasına, Nisabur'da bulunduğu bir dönemde Şîa mensuplarının gaybet konusunda şaşkın (hayret) halde olduklarına şahid olmasını sebep göstermektedir. Ayrıca rüyasında gördüğü imamın da bu konuda kendisinden bir kitap tasnif etmesini istediğini yazmaktadır.⁹⁵ Şeyh Sadûk Şîa içerisindeki farklı fırkaların gaybet ile ilgili önceki görüşlerini de değerlendirmektedir. Ayrıca birçok yerde "husûmunâ" diyerek bu konuda muhaliflerin görüşlerini verip cevaplandırmaktadır. Ancak Şîa mensuplarının hayrete düşmelerine sebep olanların, önde gelen hasımları Mu'tezile ve Zeydiyye olmalıdır ki bu mezheplerin tenkitlerine cevap vermektedir.⁹⁶ Şeyh Sâdûk imâmın dördüncü sefire altı gün içinde vefat edeceğini, yerine geçecek birine vasiyette bulunmamasını, ikinci gaybete (el-gaybetü's-sâniye) girerek, yer-yüzü zülümle doluncaya kadar zuhurun olmayacağına dair tevkî' metnini de kay-

90 Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsir*, tahk.: Tayyib el-Musevi el-Cezairi, Necef, 1387/1967, II, s. 44, 134; Cemil Hakyemez, "On İkinci İmam'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı", *Marife*, 8-3, 2008, (s. 9-25), s. 19.

91 el-Küleynî, *Usûlü'l-Kâfi*, I, s. 333, 335.

92 Muhammed b. İbrahim en-Numânî, *Kitâbu'l-Gaybe*, tahkik: Ali Ekber Gaffârî, Tahran, Mektebetü's-Saduk, [t.y.], s. 161.

93 en-Nu'mânî, *Kitâbu'l-Gaybe*, s. 172-173.

94 Ebu'l-Hasan Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî, *el-İmâme ve'l-Tabsıra mine'l-Hayre*, Kum, Medresetü'l-İmam el-Mehdî, 1404, s. 119, 120.

95 Şeyh Sadûk İbn Bâbeveyh, *Kemâlüddin ve temâmü'n-ni'me*, tash: Ali Ekber Gaffârî, Kum, Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1405, s. 2, 3.

96 Şeyh Sadûk, *Kemâlüddin*, s. 60, 67.

detmektedir.⁹⁷ Şeyh Sadûk İmâmiyye'nin mütekellimlerinden Ebû Sehl İsmail b. Ali en-Nevbahtî'nin (ö. 311/923) ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdirrahman İbn Kîbe er-Râzî'nin (ö. 319/931) konuyla ilgili görüşlerini adını zikrederek nakle-der.⁹⁸ Şeyh Sadûk aktardığı bir rivayette, Resûlullah'ın "Kim gaybeti zamanında çocuklarımdan olan Kâim'i inkâr ederse öldüğünde cahiliye üzere ölür" dediğini kaydetmektedir.⁹⁹

Gaybet ile ilgili itirazların artmasıyla Şeyh Müfid, hocası Şeyh Sadûk gibi âlimlerin ahbârı yeterli gören anlayışları yanında aklî izahlar da getirmiştir. *el-Fusûlu'l-'aşera fi'l-ğaybe* (başka bazı baskılarında *el-Mesâilu'l-'aşere fi'l-ğaybe*) adıyla basılan eserinde Şeyh Müfid bu konuda Şîa içerisinden farklı mezheplerin görüşlerini de tartışmaktadır. Kitabın içinde iki yerde 410 ve 411 yıllarının verilmesi bu iki bölümün yazımının bir miktar sürdüğünü göstermektedir. Şeyh Müfid bu konuda Şîa içerisinden farklı mezheplerin görüşlerini de tartışmaktadır.¹⁰⁰ İmâmiyye mensuplarıncâ kabul edildiği şekliyle Hasan el-Askerî'nin oğlu on ikinci imamı halef bırakması, gizleme gerekçesi, bu kadar uzun yaşamasının imkanı, kendisinin uygulaması gereken vazifelerini yerine getirememesi ve İmâmiyye mensuplarının bu konuları açıklamakta zorlanması gibi meseleleri ele almaktadır. Şîa içerisinden farklı fırkaların konuyla ilgili görüşlerine, hasım denilen muhaliflerin tenkitlerine cevaplar verilmektedir. Şeyh Müfid'in gaybet ve on ikinci imam ile ilgili dört risalesi M. Rıza el-Hüseynî'nin kısa tanıtımlarıyla neşredilmiştir.¹⁰¹

Şerîf Murtazâ'nın (ö. 436/1044) on ikinci imamın gaybeti üzerine olan bir risalesi Türkçe'ye çevrilmiştir.¹⁰²

Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali el-Karâcekî'nin (ö. 449/1057-8) *Kenzu'l-fevâid* isimli kitabında naklettiği risalesinde gaib imamın 270 seneye ulaşmış olan ömrü ile ilgili muhaliflerin inkarına cevap vermektedir. el-Karâcekî'nin

97 Şeyh Sadûk, *Kemâliiddin*, s. 516.

98 Şeyh Sadûk, *Kemâliiddin*, s. 88, 94.

99 Şeyh Sadûk, *Kemâliiddin*, s. 413. Bulut, Küleynî, Nu'mânî ve Şeyh Sadûk'un bu eserlerindeki gaybet anlayışlarını ele almış ve farklılıkları göstermiştir. Halil İbrahim Bulut, "İlk Dönem İmâmî Kaynaklarda Gaybet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8-2, 2004, s. 49-68.

100 Şeyh Müfid, *el-Fusûlu'l-'aşera fi'l-ğaybe* (*Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid*, 3), tahkik: Faris el-Hassun, Kum, Daru'l-Müfid, 1431, s. 47, 91.

101 Şeyh Müfid, *er-Risâletu'l-ülâ fi'l-ğaybe* (*Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid*, 7), tahkik: M. Rıza el-Hüseynî, Kum, Daru'l-Müfid, 1431 (her risale yeniden 1. sayfadan başlatılmaktadır). Bulut makalesinde bu eserlerin içeriğini detaylı şekilde değerlendirmektedir. Halil İbrahim Bulut, "Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnançının Aklileşmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9-1, 2005, (s. 175-202), s. 184.

102 Abdulaziz Sachedina, "İmâmiyye'nin On İkinci İmâmın Gaybeti İnanç Üzerine Bir Risale", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12-2, 2012, s. 237-249.

burada günümüz diyerek 427 (1035) yılını vermesiyle eserin telif tarihi de ortaya çıkmış olmaktadır.¹⁰³

Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) *Kitâbü'l-Gaybe* adlı eserinde on ikinci imamın doğumu, hakkındaki ahabâr, imametinin sıhhatine delil olan mucizeler, zuhûruna mani olan sebepler, ömrü, özellikleri, sireti ve görevlendirilen sefirleri, sefirlerle verdiği tevkî'ler gibi konuları ele almaktadır. Tûsî, muhâlif ve inatçılara cevap olarak bu kitabını yazdığını kaydetmiş ve Şîa'nın farklı fırkalarının gaybet ile ilgili muhalif görüşlerini cevaplandırmıştır.¹⁰⁴

Muhammed Bâkır el-Meclisî (ö. 1110/1700) *Bihâru'l-Envâr* adlı eserinin on üçüncü cildini on ikinci imamın tarihine ayırmıştır. Burada daha önce yazılmış kitapların metinlerinden uzun bölümler nakletmiştir.¹⁰⁵

Gaybet döneminde yazılmış tefsirler de vardır. Ali b. İbrahim el-Kummî'nin (ö. 307/919'dan sonra) tefsiri¹⁰⁶ kendisinden önce telif edilen tefsirleri içeren en eski kaynaklardan olması hasebiyle önem arz etmektedir. Tefsirin ravisi olan Ebu'l-Fadl el-Abbâs muhtemelen eksik bulduğu hocasının tefsirini, elinde bulunan Ebu'l-Cârûd tefsiri ve kendi senediyle tamamlamaya çalışmıştır. Tefsirdeki Kummî Tefsiri ile diğer rivayetler açık bir şekilde ayırt edilebilmektedir.¹⁰⁷ Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî'nin (ö. 320/932) tefsirinin günümüze ulaşan kısmı ise Fatiha'dan Kehf suresine kadardır.¹⁰⁸

3.1. Dört Yüz Asıl

İmamlar ile muâsır olan ravilerin hadis rivayetiyle ilgili büyük rakamlardan bahsedilmektedir. Muhsin el-Emîn, Hz. Ali'den Hasan el-Askeri dönemine kadar imamamlara ait rivayet edilmiş hadislerle ilgili, ricâl kaynaklarında çok sayıda kitabın zikredildiğini kaydetmektedir. Bu kitaplar içerisinde önemli yeri olan ve "dört yüz asıl (*el-Usûlü'l-erbe'u mi'e*)" diye bilinen asıllar hakkında klasik İsnâaşeriyye kaynaklardaki ifadeleri nakletmektedir.¹⁰⁹

Asl, imamdan işitilen sözlerin yazılmasıyla meydana getirilmiştir. Bir "asl"ın müellifi bazen doğrudan imamdan işittiğini yazar, bazen de imamdan duyan başka bir muhaddisin rivayetlerine itimat eder. Kaynaklarda "asl" ve "ki-

103 el-Karâcekî, *Kenzu'l-fevâid*, tahkik: Abdullan Nime, Beyrut, Dâru'l-Advâ, 1405/1985, II, s. 114.

104 Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Kitâbü'l-Gaybe*, tahkik: İbâdullah et-Tahrânî, Ali Ahmed en-Nâsıh, Kum, M. Maârifî'l-İslâmiyye, 1425, s. 1, 5, 81.

105 Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, Beyrut, Müessesetü'l-Vefâ, 1403/1983, I, s. 43.

106 Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsir*, tahk.: Tayyib el-Musevi el-Cezairi, Necef, 1387/1967.

107 Aslan Habibov, "İmâmiyye Şîa'sının Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şii Tefsirler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8-1, 2008, (ss. 207-251), s. 242.

108 Habibov, "İmâmiyye Şîa'sının Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şii Tefsirler", s. 235.

109 Muhsin el-Emîn, *'Ayânü's-Şîa*, I, s. 140.

tap” kelimesinin birbirleri yerine kullanılması bu konuyu incelemeyi zorlaştıran faktörlerden biridir. Diğer bir husus ise bu asılların sayısı ile ilgilidir. Asılların sayısı genellikle 400 olarak verilmektedir. Bu nedenle bu eserlere Şîa kitaplarında “dört yüz asıl (*el-Usûlü'l-erbe'u mi'e*)” denilmektedir.¹¹⁰ İbn Şehrâşûb (ö. 588/1192) *Meâlimu'l-'Ulemâ'* isimli eserinde Şeyh el-Müfid'in (ö. 413/1022) “Ali zamanından Hasan el-Askeri'ye gelinceye kadar İmâmiyye *el-Usûl* adı verilen dört yüz kitap tasnif etmiştir” dediğini kaydetmektedir.¹¹¹ Asılların daha fazla olduğunu ifade eden âlimler de olmuştur.¹¹²

On ikinci imamın gaybetinin ardından konularına göre tertip edilmiş geniş ve kapsamlı kitaplar yazılmıştır. Böylece asıllar pratik olarak önemini kaybetmiştir. Selçuklular döneminde Tuğrul Bey'in İran taraflarında kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanıyla uğraştığı, Büveyhî komutanı Besâsiri'nin Fâtımîler adına Bağdat'ı ele geçirdiği dönemde, 451/1059 yılında Bağdat'ta meydana gelen çatışmalarda, Kerh mahallesindeki Sâbûr b. Erdeşîr kütüphanesinin yanması muhtemelen nâdir yazmaların, bunların içinde olan asılların da yok olmasına sebep gösterilmektedir.¹¹³ Bazı âlimler bu asılların daha geç tarihlere kadar kaldığını yazmaktadır. Ni'metullâh el-Cezâîri'ye (ö. 1112/1701) göre asıllar İbn İdrîs (el-Hillî) (ö. 598/1202) zamanına kadar kalmıştır.¹¹⁴ Yûsuf el-Bahrânî (ö. 1186/1772) ise İbn Tâvûs (ö. 664/1266) zamanına kadar ulaştığı görüşündedir.¹¹⁵

Muhammed Bâkır el-Meclisî (ö. 1110/1700) *Bihâru'l-Envâr* adlı eserinde müellifleri belli olan on üç aslı ve müellifleri belli olmayan başkalarını derlemiştir. Meclisî bu asılları 374/985 yılında Mansur b. Hasan el-Âbi tarafından istinsah edilen bir mecmudan almıştır.¹¹⁶ Daha sonra başka âlimler de bunlara yer vermiştir.¹¹⁷ Özellikle Ahbârî ekolün öncüleri bu asıllara çok kıymet vermişlerdir. *Kitâbü'l-Fevâidi'l-Medeniyye* adlı eserinde Ahbâriyye anlayışını temellendiren Muhammed Emîn el-Esterâbâdî (ö. 1033/1624), söz konusu asılların akâid ve amelde Şîa için müracaat kaynağı olsunlar diye imamların emriyle yazıldığını kaydetmektedir.¹¹⁸ *Dört yüz asıldan on altı tanesi yayınlanmıştır. Bu yayı-*

110 Etan Kohlberg, “Dört Yüz Asıl”, *Şîa'nın Hadîs Anlayışı Üzerine İncelemeler*, derleyen ve çev. M. Macit Karagözoğlu, M. Enes Topgöl, İstanbul, Klasik, 2015, s. 133-175.

111 İbn İbn Şehrâşûb, *Meâlimu'l-'Ulemâ'*, nşr. M. Kâzım el-Kütübî, Necef, el-Hayderiyye, 1380/1961, s. 3.

112 Kohlberg, “Dört Yüz Asıl”, s. 134.

113 Kohlberg, “Dört Yüz Asıl”, s. 141.

114 Ni'metullâh el-Cezâîri, *el-Envâru'n-Numâniyye*, I-IV, Beyrut, Dâru'l-Kâri, 1429/2008, IV, s. 29.

115 Yûsuf el-Bahrânî, *el-Hadâiku'n-Nâdirâ fî Ahkâmi'Itrâti'l-Tâhira*, I-XXV, tahkik: M. Taki el-İrvâî, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1405/1985, I, s. 19.

116 Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, Beyrut, Müessesetü'l-Vefâ, 1403/1983, I, s. 43.

117 Kohlberg, “Dört Yüz Asıl”, s. 143.

118 Muhammed Emin el-Esterâbâdî, *el-Fevâidi'l-Medeniyye*, Tahkik: Rahmetullah er-Rahmetî el-Erakî, Kum, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmi, 1426, s. 30.

nın girişinde muhakkik Ziyauddin el-Mahmudi konuyla ilgili klasik kaynaklarda yer alan bilgileri aktarmış, asıllar ile ilgili tarihi süreci ortaya koymuştur.¹¹⁹

Kütüb-i Erbaa müellifleri ve diğer müellifler kitaplarını dört yüz asıl'da bulunan rivayetlerden hareketle kaleme almışlardır. Dört yüz asıl sonrasında ve kütüb-i erbaa öncesinde yazılmış ve günümüze ulaşmış başka eserler de vardır. Bunlardan Hüseyin b. Saîd'in (ö. 3./9. asrın ilk yarısı) *el-Mü'minûn* ve *ez-Zühd* adlı kitapları, Ahmed b. Muhammed el-Eşarî'nin (ö. 3./9. asır) *en-Nevâdir* adlı eseri ve el-Berkî'nin (ö. 274/887) *el-Mehâsin* adlı eseri de Kuzudişli tarafından tahlil edilmiştir.¹²⁰ Andrew J. Newman da Kum ve Bağdat arasında hadisi ele aldığı kitabında, Şîa'nın erken dönem tarihini ele aldıktan sonra, el-Berkî'nin *el-Mahâsin*'i, es-Saffâr'ın *Besâiru'd-deracât*'ı ve Küleynî'nin *el-Kâfi*'si üzerinde durmuştur.¹²¹

3.2. Kütüb-i Erbaa

İsnâaşeriyye Şîası'nın rivayet kaynakları arasında Küleynî'nin *el-Kâfi*, Şeyh Sadûk diye de bilinen İbn Bâbeveyh'in (ö. 381/991) *Men lâ yahduru-hü'l-fakîh* ve Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *Tehzîbü'l-ahkâm* ile *el-İstibsâr* adlı eserleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu dört temel hadis kitabı daha sonraki Şîî literatürde "Kütüb-i Erbaa" olarak bilinir.¹²² Bu eserlere el-Berkî'nin (ö. 274/887) *el-Mehâsin*'i ve el-Himyerî'nin (ö. 300/912) *Kurbu'l-İsnad*'ını ilave edenler olmuştur. Kuzudişli bu eserleri, özellikle isnadları bakımında detaylı bir şekilde incelemiştir.¹²³

(1) *el-Kâfi* için müellifi Küleynî "din ilminin bütün fenlerini cem' eden kâfi bir kitap" ifadesini kullanmaktadır. İlim öğrenmekte olan (müteallim) için yeterli, rehberlik eden (müsterşid) için müracaat kaynağı demektir. Küleynî ayrıca kitabın içeriği için "sâdikînden sahîh âsâr" nitelemesini yapmaktadır.¹²⁴ *el-Kâfi*'nin yazıldığı tarihte sefirler ile irtibatın devam ettiği gaybetteki imama arz edildiğine, en azından sefirler tarafından incelenmiş olması gerektiğine dair bazı Şîî âlimler arasında tartışma bulunmaktadır.¹²⁵ el-Gaffâr'a göre Küleynî gaybet-i suğrâ döneminde yaşamış, eserini yirmi senede telif etmiştir. Bu kitabı en azından

119 el-Usûlü's-sittete aşer; mecmûatun min kutubi rivâyeti'l-evleviyye, tahk: Ziyauddin el-Mahmudi, Kum, Daru'l-Hadis, 1423.

120 Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, s. 309.

121 Andrew J. Newman, *The formative period of Twelver Shi'ism : hadith as discourse between Qum and Baghdad*, Richmond, Curzon, 2000.

122 İlyas Üzümlü, "Kütüb-i Erbaa", *DİA*, c: 27, s. 4-6.

123 Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, s. 375.

124 el-Küleynî, *el-Usûl mine'l-Kâfi*, I, s. 8.

125 Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, s. 413.

imamın vekili sefirlerin bilmesi uzak bir ihtimal değildir. Hatta imama da arz edilmiş olabilir. Bazı terâcim kitaplarında imamın “el-Kâfi Şîa’mız için kâfidir” dediği¹²⁶ kaydedilmektedir.¹²⁷ Ancak Küleynî’nin bunu teyit edecek bir ifadesinin olmaması, ayrıca süferâdan hiçbirinden doğrudan hiçbir rivayete yer vermemesi bu ihtimali zayıflatmaktadır.

el-Kâfi’nin 16.000 civarında hadis ihtiva ettiği belirtilmektedir. İtikad ile ilgili *el-Usûl mine’l-Kâfi* adlı birinci kısmı “el-akl ve’l-cehl, fazlü’l-ilm, tevhd, el-hücce, el-îmân ve’l-küfr, ed-duâ, fazlü (azameti)’l-Kur’ân ve el-aşere (el-muâşere)” adıyla sekiz bölüme ayrılmıştır. Eserin *el-Fürû’ mine’l-Kâfi* adını taşıyan ikinci kısmı ibadet ve muâmelâta dair meseleleri ihtiva etmektedir. Sonuncu cilt olan “*er-Ravza*” adlı bölümü eserin üçüncü kısmı olarak gösterenler vardır.¹²⁸ Cemal Sofuoğlu, *el-Kâfi* üzerine inceleme yapmıştır.¹²⁹

(ı) Şeyh Sadûk diye bilinen Ebû Ca’fer Muhammed b. Alî İbn Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991) *Men lâ yahdurühü’l-fakih* adlı eserini Belh’te Hz. Peygamber soyundan gelen Ni’me diye bilinen Şerefeddin Ebû Abdullah’ın isteği üzere yazmıştır. Okuyan için amele yönelik konularda fakihe başvurmaya gerek kalmayacak şekilde müracaat ve itimad edilecek bir kitap tasnif etmek istemiştir. İsnadları hazfettiğini söyleyen Şeyh Saduk “fetvâ verdiği” ve sıhhaatine hükmettiği rivayetleri vermeyi amaç edindiğini ifade etmektedir.¹³⁰ Eserdeki hadislerin sayısı konusunda farklı görüşler vardır. Toplam hadis sayısını 9044 olarak gösteren olduğu gibi bu sayıyı 5963 olarak tespit eden de vardır. Aradaki fark, kitapta yer alan hadislerin müellifin yine hadisler çerçevesinde verdiği fetvalarla karıştırılmasından ileri gelmektedir.¹³¹

(ii) Kütüb-i Erbaa kitaplarından iki tanesi ise Şeyhüttâife diye de bilinen Ebû Ca’fer et-Tûsî’nin eserleridir. et-Tûsî *Tehzîbu’l-Ahkâm* adlı eserini, bazı dostlarının hadisler içerisindeki çelişkileri, muhaliflerinin mezhepleri aleyhine kullandıkları, ilimde kuvveti olmayan cemaatte şüphe meydana geldiğini, hak itikaddan dönüp mezhebi terk ettiklerini gördüğü için yazdığını kaydetmektedir. et-Tûsî, hocası Şeyh Müfid’in telif ettiği *el-Mukni’a* adlı fıkıh kitabındaki konuları esas almış, ilgili hadisleri derleyerek bu kitabın bir şekilde şerhini yapmış-

126 Abdurrahul Abdu’l-Hüseyn el-Gaffâr, *el-Küleynî ve’l-Kâfi*, Kum, Müessesetü’n-neşri’l-İslâmî, 1416, s. 391.

127 el-Gaffâr, *el-Küleynî ve’l-Kâfi*, s. 269, 307, 313, 348.

128 M. Cemal Sofuoğlu, “el-Kâfi”, *DİA*, c: 24, s. 148.

129 M. Cemal Sofuoğlu, *Hadis Tenkidi Yönünden el-Kâfi Üzerine Bir İnceleme*, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1982.

130 Şeyh Sadûk, *Men lâ yahdurühü’l-fakih*, işraf: Hüseyin el-Alemî, Beyrut, Müessesetü’l-Alâ, 1406/1986, I, s. 12.

131 İlyas Üzüm, “Kütüb-i Erbaa”, *DİA*, c: 27, s. 5.

tır. Ancak *el-Mukni'a*'da var olan tevhid, adalet, nubuvvet ve imamet bahisleri serhi uzun olacağı gerekçesiyle terk edilmiştir. Ayrıca bu kitapta maksadın usul ile alakalı konuların beyanı olmadığını kaydetmektedir.¹³² Kitapta bir meseleyi Kur'an'ın zahirinden, mutavâtir ahbârın yanısıra, sıhhatine karinelerin olduğu ahbârdan ve mezhebin (elfirkatü'l-muhikka) icmâmını delillendireceğini, bundan sonra mezhebinin asbâbının meşhur hadislerini vereceğini ifade etmektedir.¹³³ Eserdeki toplam hadis sayısı 13.590 olarak tespit edilmiştir.¹³⁴

(iv) et-Tûsî'nin diğer eseri *el-İstibsâr; Tehzîb*'in muhtasarıdır ve tertibi bakımından da ona benzer. Fıkıhta başlangıç düzeyinde olanların da faydalanacağı bir esere ihtiyaç olduğu görülmüştür. Dostları ondan eserini özetlemesini (tecrîd ve telhîs) istemiştir. et-Tûsî de bunu *Tehzîb*'teki metodu üzerine icra etmiştir.¹³⁵ et-Tûsî'nin ifadesine göre *el-İstibsâr*'da 925 bab, 5511 hadis vardır.¹³⁶ Sayım farklılığı dolayısıyla bazı kaynaklarda bab sayısı 915, 930, hadis sayısı da 5531, 5558 olarak verilmiştir.¹³⁷

3.3. el-Usûlü'l-Erbaa er-Ricâliyye

Gaybet döneminde, şimdiye kadar bütün önemli meselelerin kendisine havale edildiği en yüksek dinî otorite yani imam, Şii ulema için büyük gaybetle birlikte artık yoktu. Bu gerçek, entellektüel sahadaki Şii faaliyetlere büyük bir hız kazandırdı.¹³⁸ Gaybet döneminin ilk aşamasında imamı, niyâbet-i hâssa denilen bir temsil ile belirli ve bir kişi olan sefir temsil etmiştir. Gaybet-i kübrâ döneminde ise niyâbet-i âmme esasından hareketle ulemânın temsili tartışılmaya başlandı.¹³⁹ Fukaha, bu devreden itibaren imam zuhur edip çıkıncaya kadar onun bazı yetkilerine vekâlet eden kimseler durumundaydı. Bu niyâbetin neleri kapsayabileceği tarihi süreçte farklı âlimler tarafından tartışıldı, nazari temelleri tedricen geliştirildi.¹⁴⁰ Bu âlimleri konu edinen eserler de önem kazandı.

132 Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Tehzîbu'l-Ahkâm*, I-X, tahkik: Ali Ekber el-Gaffârî, Tahran, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1385, I, s. 1-2.

133 et-Tûsî, *Tehzîbu'l-Ahkâm*, I, s. 2.

134 İlyas Üzüm, "Kütüb-i Erbaa", *DİA*, c: 27, s. 5.

135 Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-İstibsâr*; tahkik: Ali Ekber el-Gaffârî, Kum, Dâru'l-Hadis, 1380, I, s. 1-2, IV, s. 376.

136 et-Tûsî, *el-İstibsâr*; IV, s. 426.

137 İlyas Üzüm, "Kütüb-i Erbaa", *DİA*, c: 27, s. 5.

138 Kohlberg, "Şii Hadis", s. 50.

139 Mazlum Uyar, *İmamiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri: Ahbarilik*, İstanbul, Ayışığı, 2000, s. 47. Ayrıca bakınız: Abdulaziz Abdulhussein Sachedina, *The Just Ruler (al-sultan al-adil) in Shi'ite Islam: the comprehensive authority of the jurist in imamite jurisprudence*, New York, Oxford University Press, 1988.

140 Mustafa Öz, "Niyâbet", *DİA*, c: 33, s. 164-165.

İmamdan hadis nakleden râvîlerin güvenilirlikleri önemlidir. Bu hususta üzerinde durulan bir konu da râvinin mezhebi kimliğidir. Mezhebi bozuk (fâ-sidü'l-mezheb) ravilerin hadis naklinde güvenilirliklerinin tespiti ön plana çıkmıştır. Büyükkara, bu konuyla ilgili araştırmasını iki kısma ayırmıştır. Birinci kısımda sorunun hadis ve fıkıh usulünde nasıl ele alındığı üzerinde durmuş, ikinci kısımda ise, mezheplerinin bozuk olduğu bildirilen farklı görüşlere sahip bir takım ricalin biyografi ve usul kitaplarında nasıl takdim edildiklerini örneklerle ortaya koymuştur.¹⁴¹

Râvi tenkidinin aslında imamlar zamanında da yapıldığına dair rivayetler vardır. İmam Ca'fer es-Sâdık, gulât bir Şiî grubun lideri olan Muğire b. Said'e kendileri adına hadis uydurduğu için lanet etmekteydi. Yunus b. Abdurrahman, Ca'fer es-Sâdık taraftarlarının elindeki kitapları İmam Rıza'ya arz etmiş, imam rivayetleri kontrol ederek bunların çoğunun Gulât'tan Şiî Ebu'l-Hattab'ın uydurduğu hadisler olduğunu tespit etmişti.¹⁴²

İsnâaşeriyye âlimleri muteber saydıkları dört temel ricâl kitabı için *Kütüb-i Erbaa Ricâliyye* tabirini kullanmaktadır. Bu kitaplar Ebû Amr el-Keşşî'nin (340/951 [?]) *Ricâl*'i, Ebu'l-Hüseyn Ahmed en-Necâşî'nin (ö. 450/1058) *er-Ricâl*'i, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin iki kitabı, *el-Fihrist* ve *Ricâl* 'idir.¹⁴³

Ahmed b. Hüseyin İbnü'l-Gadâirî (ö. 411/1020) adına basılan *Ricâl* hakkında nisbesiyle ilgili tartışma vardır. Kitap aynı zamanda *ez-Zuafâ* olarak da isimlendirilmektedir.¹⁴⁴

İnayetullah el-Kuhpâi 1016/1607 yılında bitirdiği *Mecmeu'r-Ricâl* adlı kitabında bu beş eseri bir araya getirmiş, ele aldığı râvîleri harf sırasına göre düzenlemiştir.¹⁴⁵

141 Mehmet Ali Büyükkara, "İmamiyye Şia'sının Hadis Usulünde "Mezhebi Bozuk" Raviler (I): Metodolojik Değerlendirmeler", *İslâmî Araştırmalar*, 17-3, s. 2004, 201-215; Büyükkara, "İmamiyye Şia'sının Hadis Usulünde "Mezhebi Bozuk" Raviler (II): Örneklerle Mezhebi Bozuk Ricâl Rivayetlerinin Değeri", *İslâmî Araştırmalar*, 17-4, 2004, s. 354-368.

142 el-Keşşî (Şeyhu't-Tâife Ebû Ca'fer et-Tûsî), *İhtiyâru Marifeti'r-Ricâl (Ricâlü'l-Keşşî)*, thk: Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahanî, Kum, M.en-Neşri'l-İslâmî, 1427, s. 194 (nu:399 vd.)

143 Karahan bu kitapları bir makalesinde değerlendirmiştir. Abdullah Karahan, "Şia'nın Dört Muteber Ricâl Kitabı", *Marife*, 8-3, Kış 2008 (Şia Özel Sayısı), s. 309-329.

144 Ahmed b. el-Hüseyn İbnü'l-Gadâirî, *er-Ricâl*, thk: M. Rıza el-Hüseynî el-Celâli, Kum, Daru'l-Hadis, 1422, s. 17.

145 İnayetullah el-Kuhpâi, *Mecmeu'r-Ricâl*, neşr: Ziyauddin el-İsfahanî, İsfahan, 1384, s. 4.

Bazıları Ebû Ca'fer Ahmed el-Berkî'ye¹⁴⁶ (ö. 274/887) nisbetle yayınlanmış *Kitâbü'r-Ricâl* adlı kitabını dâhil ederek ricâl kitaplarını beş temel eser saymaktadır. Sübhânî ise bunlara Ebû Gâlib ez-Zürârî'nin *Risâle*'sini, Şeyh Sadûk'un *Meşyaha*'sı ve et-Tûsî'nin *Meşyaha*'sını ilave ederek sekize kadar çıkarılmaktadır.¹⁴⁷

el-Berkî'ye birçok eser nispet edilmiştir.¹⁴⁸ Berkî'ye mi yoksa babasına ya da neslinden birine mi nispet edileceğiyle ilgili bazı şüpheler¹⁴⁹ olmakla birlikte onun adına basılmış olan *Kitâbü'r-Ricâl* adlı eserde 1700 kadar isme yer verilmiş, imamlara göre tabakalara ayırmak suretiyle tasnif edilmiştir. Kitabın sonunda Ebû Bekir'i kabul etmeyenler başlığıyla on iki isimden bahsedilmektedir.¹⁵⁰

Ebû Gâlib Ahmed ez-Zürârî'nin (ö. 368/978) ölümünden bir yıl önce torunu için yazdığı *Risâle*'si aynı zamanda bir icazettir. Âl-i 'Ayen'nin nesebi ve muhaddislerinin hal tercemelerini içermektedir.¹⁵¹ Risale Ebû Abdullah el-Gadâirî'nin tekmile'si ile birlikte neşredilmiştir. Ebû Gâlib risalenin sonunda elinde bulunan ve müelliflerinden rivayet ettiği kitapların fihristini de vermektedir. Bunlar 130 kadar kitaptan oluşmaktadır.¹⁵²

Şeyh Sadûk (ö. 381/991) dört temel hadis kitabından biri olan *Men lâ yahduruhü'l-fakîh* adlı eserinin mukaddimesinde isnadları hafzederek tasnif ettiğini ifade etmektedir. Burada rivayetleri isnadlı şekilde veren bazı kitapları saymaktadır.¹⁵³ Şeyh Sadûk kendi isnadlarını kitabın sonuna ilave ettiği *Meşyaha*'sında vermiştir.¹⁵⁴ Buradaki hoca ve kitap isimleri konumuz açısından önem arz etmektedir.

146 Orhan Çeker, "el-Berkî", *DİA*, V, s. 509.

147 Ca'fer es-Sübhânî, *Külliyât fî İlmi'r-Ricâl*, s. 55.

148 Roy Vilozny, "Pre-Büyük Hadîth Literature: The Case of al-Barqî from Qumm (d. 274/888 or 280/894) in Twelve Sections", *The Study of Shi'i Islam*, ed. F. Daftary, G. Miskinzoda, IIS London and NY 2014, s. 203-230.

149 Oğur, *Şia'da Ricâl İlminin Gelişimi ve Bu Alanda Yapılan Çalışmalar*, s. 91.

150 Ebû Ca'fer Ahmed el-Berkî, *Kitâbü'r-Ricâl*, nşr: Haydar Muhammed Ali el-Bağdadî, Kum, Müessesetü'l-İmâm es-Sâdik, 1433, s. 386.

151 es-Sübhânî, *Külliyât fî İlmi'r-Ricâl*, s. 72.

152 Ebû Gâlib ez-Zürârî, *Risâletu Ebî Gâlib ez-Zürârî ilâ ibn ibnihi fî zikri Âl-i 'Ayen*, tahkik: M. Rıza el-Hüseynî, Kum, Merkezi'l-Buhûs ve'tahkikâti'l-İslâmiyye, 1411, s. 107, 157, 185.

153 Şeyh Sadûk, *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*, işraf: Hüseyin el-Alemî, Beyrut, Müessesetü'l-Alâ, 1406/1986, I, s. 12.

154 Şeyh Sadûk, *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*, , IV, s. 313.

Benzer bir durum dört temel hadis kitabından ikisinin müellifi olan Ebû Ca'fer et-Tûsî için söz konusudur. et-Tûsî *Tehzîbu'l-Ahkâm*¹⁵⁵ ve *el-İstibsâr*'ın sonunda¹⁵⁶ isnadlarını meşyaha şeklinde ilave etmektedir.

et-Tûsî'nin dört ricâl kitabından sayılan iki eseri ise *Fihrist* ve *Ricâl*'dir. et-Tûsî *Fihrist*'i telif etme gerekçesini açıklarken fâsîd mezheplere (el-mezâhibu'l-fâsîde) uymuş musanniflerin itikadlarının hakka uygun veya muhalif olduğunu beyan edeceğini kaydetmektedir.¹⁵⁷ Tûsî'nin *Fihrist*'nden 3./9. yüzyıl boyunca imâmet doktrininin gelişmesi görülebilir. Örneğin Hişâm b. el-Hakem birçok kişiye reddiye yazmıştır. Bunlar arasında mezhep içinden âlimler de vardır. Ayrıca "daha aşağı derecede olanın imâmeti" (imâmetü'l-mefdûl) hakkında karşı bir kitap yazmıştı.¹⁵⁸ Şeytânü't-Tâk/Müminü't-Tâk da denilen Ebû Câfer Muhammed el-Ahval'in¹⁵⁹ (ö. 160/777 [?]) kitabı *Kitâbü'r-Red ale'l-Mu'tezile fi imâmeti'l-mefdûl* adını taşımaktadır.¹⁶⁰

et-Tûsî, *Ricâl*'i hocasının (şeyh el-Müfid) isteği üzere yazmıştır.¹⁶¹ Râvileri, imamların ashâbı olarak tabakalara ayırarak zikretmektir. Bu tabakalar içerisinde sıralama alfabetik yapılmıştır. İmamlardan rivâyeti olan başka mezheplere mensup râvileri de kaydettiği için kitapta adı geçen herkesi İmâmiyye mensubu olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır.¹⁶² Adı verilen râvî'nin hangi imam döneminden olduğunu göstermesi açısından istifade edilebilir.

Ebû Amr Muhammed el-Keşşî'nin *Ricâl* adlı kitabından et-Tûsî'nin *İhtiyâru Marifeti'r-Ricâl* adıyla seçtikleri günümüze ulaşmış ve basılmıştır.¹⁶³ Abdulaziz A. Sachedina kitabın Şîî fakihlerin ilk dönemdeki rollerini anlamada önemini ele alan bir makale yayınlamıştır.¹⁶⁴ M. Enes Topgöl, el-Keşşî üzerine yaptığı doktorasını yayınlamıştır. Çalışmanın kaynakları tanıtılırken tarihte İs-

155 Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Tehzîbu'l-Ahkâm*, tahkik: Ali Ekber el-Gaffârî, Tahran, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1385, X, s. 381.

156 Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-İstibsâr*, tahkik: Ali Ekber el-Gaffârî, Kum, Dâru'l-Hadis, 1380, IV, s. 376.

157 et-Tûsî, *Fihrist*, s. 4.

158 et-Tûsî, *Fihrist*, s. 494 (nu: 783).

159 Halil İbrahim Bulut, "İlk Şîî Kelamcılardan Ebû Ca'fer el-Ahvel (Şeytânü't-Tâk) ve Ona Atfedilen Görüşler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 17, 2008, s. 69-99; Bulut, "Şeytânüttâk", *DİA*, c: 39, s. 104.

160 et-Tûsî, *Fihrist*, s. 388 (nu:595).

161 Şeyhu't-Tâife Muhammed Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Ricâlü'l-Tûsî*, tahkik: Cevad el-Kayyûmî, Kum, Müessesetü'n-neşri'l-İslâmi, 1430, s. 17.

162 et-Tûsî, *Ricâlü'l-Tûsî*, tahkik edenin mukaddimesi, s. 9.

163 el-Keşşî (Şeyhu't-Tâife Ebû Ca'fer et-Tûsî), *İhtiyâru Marifeti'r-Ricâl (Ricâlü'l-Keşşî)*, thk: Cevad el-Kayyûmî el-İsfahanî, Kum, M.en-Neşri'l-İslâmî, 1427.

164 Abdulaziz A. Sachedina, "Şîî Fakihlerin İlk Dönemdeki Rolünün Anlaşılmasında Keşşî'nin Ricâl'inin Önemi", *Şia'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler*, derleyen ve çev. M. Macit Karagözoğlu, M. Enes Topgöl, İstanbul, Klasik, 2015, s. 67-89.

nâaşeriyye âlimlerinin bu eser üzerine yaptıkları çalışmaları konu edinmektedir.¹⁶⁵ Keşşî'nin rivayette bulunduğu Nasr b. Sabbâh Ebu'l-Kâsım el-Belhî'nin kitaplarından birinin adı *Firâku 'ş-Şîa* şeklindedir.¹⁶⁶ Aynı zamanda Keşşî'nin fıraklarla ilgili bilgilerini naklettiği yazarlar arasında Ebu'l-Kâsım S'ad b. Abdillâh el-Kummi'nin *el-Makâlât ve 'l-Fırak* 'ı ile en-Neḫbahtî'nin *Firaku 'ş-Şîa* adlı eseri de yer almaktadır. Topgöl kitaptaki erken dönem Şii itikadı / kelâmı içerikli rivayetleri ve mezhepler tarihi içerikli haberleri de değerlendirmektedir.¹⁶⁷

Necâşî'nin kitabı *Ricâlü 'n-Necâşî* adıyla basılmıştır. Araştırmacılara göre bu kitap, aslında "fihrist" özelliği taşıyan, yani kitap yazmış olan Şii müellifleri tanıtmayı amaçlayan bir eserdir. Eserde 1270 şahıs tanıtılmıştır.¹⁶⁸ Necâşî kitabının başında telif sebebini açıklamaktadır. Bu dönemde muhâlifleri "sizin sefeiniz yok, kitap tasnif edeniniz yok" demektedir. Necâşî'ye göre bu, ilmi olmayanların, ahbârı ve ehl-i ilmin tarihini bilmiyenlerin sözüdür.¹⁶⁹

165 M. Enes Topgöl, *Erken Dönem Şii Ricâl İlmi (Keşşî Örneği)*, İstanbul, İFAV, 2015, s. 31, 114, 172.

166 en-Necaşî, *Ricâl*, s. 410; Topgöl, *Erken Dönem Şii Ricâl İlmi (Keşşî Örneği)*, s. 126.

167 Topgöl, *Erken Dönem Şii Ricâl İlmi (Keşşî Örneği)*, s. 151, 154, 310, 315.

168 Karahan, "Şîa'nın Dört Muteber Ricâl Kitabı", s. 323.

169 en-Necaşî, *Ricâl*, s. 5.

4. Büveyhiler Dönemi (334-447/932-1062)

Şîî Büveyhîler yönetimi, büyük gaybetten kısa süre sonra, 334/945 yılında Bağdad'ı ele geçirerek, Sünnî Abbâsî halifesini de tahakkumu altına almıştır. İsnâaşeriyye'nin en muteber saydığı hadîs, akâid ve fıkha dair eserlerinin birçoğu bu dönemde telif edilmiştir.¹⁷⁰

İsnâaşeriyye Şîîleri için önemli dönüm noktalarından olan büyük "Gaybet"ten Selçukluların Bağdat'ı almasına kadarki dönem (940-1055) "Şîî Yüzyılı" diye adlandırılmaktadır.¹⁷¹ Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025), yüzyıl kadar zamandır Abbâsîlerin sadece isimlerinin kaldığını, birçok merkezin Şîîlerin yönetiminde olduğunu kaydetmektedir.¹⁷² el-Bîrûnî'ye (ö. 453/1061) göre Bağdat'ta haki-miyet, Büveyhîlerin elinde bulunuyordu. Devletin yönetimi (ed-devle ve'l-mülk) Büveyhîlere geçmiş, Abbâsî halifesinin elinde sadece dinî yetkiler kalmış ve dün-yevî işlerde yetkisiz hale gelmişti.¹⁷³ Fuat Köprülü'ye göre Selçuklu hükümdarları meydana çıkarak Abbasi hilafetini ve Sünnîliği muhafaza etmeseydiler, İslâm dünyasında Şîîliğin genel olarak hâkim bir konuma geleceği muhakkaktı.¹⁷⁴

Büveyhiler günümüze kadar devam eden iki uygulamayı resmen icra etmiştir. (1) Büveyhi emiri Muizzüdevle, Hz. Ali'nin imametinin ilan edildiği gün olarak kabul edilen Gadîr-i Hum'u bayram olarak ilan etmiştir. Onun emriyle 352/963 yılı 18 Zilhicce tarihinde şehir süslenmiş, ateşler yakılmış, davullar çalınmış, Bağdad'daki çarşılar gece boyu açık tutulmuştur. Şîîlerin sayılarının çokluğu ve devletin onlarla birlikte olması sebebiyle, Sünnîlerin bunlara engel olacak güçleri yoktu.¹⁷⁵ (11) Hz. Hüseyin'in 10 Muharrem 61'de (1 Ekim 680) Kerbela'da şehid edilişi hatırasına Âşûrâ matem olarak anılmıştır. Müizzüdevle'nin emriyle, 352/963 yılı 10 Muharrem gününde dükkanlar kapatılmış, alış-veriş durmuş, kasaplar hayvan kesmemiş, tatlı pişirilmemiştir. Kadınlar saçları dağınık halde dövünüp Hz. Hüseyin için niyâhada bulunarak çarşılarda dolaşmıştır.¹⁷⁶ Şîîler, Hz. Hüseyin'in öldürülmesini hatırlayarak ağlıyor, bunu başta Bağ-

170 Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, İzmir, 1999, s. 95 vd., 153 vd.; Fıçlalı, *İmâmîyye Şiası*, s. 186 ; Mehmet Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII, sayı: 2, Diyarbakır, 2005, s. 19-32.

171 Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 184; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik*, Sivas, 2003, s. 95.

172 Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîtü Delâilî'n-Nübüvve*, çev. Ömer Aydın, M. Şerif Eroğlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017, s. 814.

173 Ebû Reyhan el-Bîrûnî (ö. 453/1061), *el-Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûnî'l-Hâliye*, neşr. Eduard Sachau, Leipzig, 1923, s. 132.

174 M. Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinîsi*, Haz. Metin Ergun, Ankara, Akçağ yay. 2005, s. 135 (6. dipnot).

175 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, s. 151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 549-50; Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 105-6; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik*, s. 128.

176 Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem*, thk: Muhammed Abdülkadir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1412/1992, XIV, s. 150; Ebü'l-Hasen Ali İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, (edit. C.J. Tomberg), Beyrut, Dâru Beyrût (Dâru Sâdır), 1992, VIII, s. 549; Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 102-4; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik*, s. 121. Edebiyatı için bakınız: Rıza Kurtuluş,

dad olmak üzere çeşitli şehirlerde gösterilere dönüştürüyorlar, Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in türbesini ziyaret ediyorlardı.¹⁷⁷

Türbelere ziyaretlerle ilgili kitaplar da telif edilmiştir. Ebu'l-Kasım Ca'fer b. Muhammed İbn Kavleveyh/Kuleveyh'in (ö.368/978) *Kâmilu'z-Ziyârât* adlı eseri Hz. Peygamber'in ve imamların kabirlerine ziyaretlerin sevabı ile ilgili bilgileri içermektedir.¹⁷⁸

Şeyh Sadûk'un üç yüz kadar eseri olduğu iddia edilmiştir. Onun farklı alanlarda birçok eseri basılmıştır.¹⁷⁹ Şeyh Sadûk *İ'tikâdu'l-İmâmiyye* adlı kitabıyla İmâmiyye'nin itikadî düşüncelerini ele almıştır. Fığlalı, bu eseri açıklayıcı notlar ilâvesiyle Türkçe'ye çevirmiştir.¹⁸⁰ Şeyh Sadûk *et-Tevhîd* adlı kitabını, *İtikâdât*'ta ileri sürdüğü fikirler dolayısıyla yapılan tenkitler sebebiyle, önceki eserini tamamlayıcı mahiyette olmak üzere, ayrıca İmâmiyye'nin teşbih ve teccîme inandığı şeklindeki iddiaların tutarsızlığını ortaya koymak amacıyla kaleme almıştır.¹⁸¹

Şeyh Müfid Ebû Abdillâh Muhammed İbnü'n-en-Nu'mân Şeyh Müfid (ö. 413/1022) Şeyh Sadûk'un *İ'tikâdu'l-İmâmiyye*'sine *Tashîhu i'tikâdi'l-İmâmiyye* adıyla bir şerh yazmıştır.¹⁸² Müfid eserinde hocası Şeyh Sadûk'un görüşlerini bazan tashih, bazan da şerhetmiştir.

Şeyh Müfid iki yüz kadar eser telif etmiştir. Eserlerinin bir kısmı *Silsiletü müellifâti'ş-Şeyh el-Müfid*¹⁸³ adıyla bir arada basılmıştır. Bulut, Şeyh Müfid'in mezhep içindeki yerini ve Usûlî ekolünün doğuşuna katkılarını müstakil bir çalışmayla ele almış, çalışmasının sonunda *Silsile*'de 14 cilt olarak neşredilen 46 eserin ciltlere göre dağılımını göstermiştir.¹⁸⁴ McDermott, Şeyh Müfid'nin kelâm ilmindeki yerini ele alan çalışmasında, 172 eserini listelemiş, bazıları hakkında kısa bilgiler vermiştir.¹⁸⁵

"Kerbelâ, (Fars Edebiyatında Kerbelâ)", *DİA*, XXV, s. 273-74.

177 el-Birûni, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 329.

178 Ebu'l-Kasım Ca'fer İbn Kuleveyh, *Kâmilu'z-Ziyârât*, Cevâd el-Kayyûmî, Kum, el-Fekâhe, 1424, s. 36. Bulut Kerbala ile ilgili bir çalışmasında bu eserin içeriğini de kullanmaktadır. H. İbrahim Bulut, "Kerbela'ya Kutsiyet Kazandırmada Dini ve Siyasi Otoritelerin Rolü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12-22, 2010, s. 1-19.

179 Mustafa Öz, "İbn Bâbeveyh, , Şeyh Sadûk", *DİA*, c: 19, s. 345-348.

180 Ebu Ca'fer Şeyh Saduk Muhammed İbn Babeveyh, *Risaletü'l-i'tikadi'l-İmamiyye*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978.

181 Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, tahkik: Hâşim el-Hüseyinî et-Tahrânî, Kum, M. Neşri'l-İslâmî, 1430.

182 Şeyh Müfid, *Tashîhu i'tikâdi'l-İmâmiyye*, tahkik: Hüseyin Dergâhî, (*Mevsûatu'ş-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431, V. ciltte).

183 *Silsiletü Müellifâti'ş-Şeyh el-Müfid*, Beyrut, Daru'l-Müfid, 1993/1414.

184 Halil İbrahim Bulut, *Şia'da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Ankara, Araştırma Yayınları, 2013, 335.

185 Martin J. McDermott, *The theology of al-Shaikh al-Mufid*, Beyrut, Dar al-Machreq, 1978 (tekrar 1986), s. 25.

Müfid'in *el-Emâlî* adlı eseri kırk iki meclisten oluşur ve daha çok akaid ile ilgilidir.¹⁸⁶ Bir diğer itikad içerikli kitabı *en-Nüketü'l-itikâdiyye* adını taşımaktadır.¹⁸⁷ Şeyh Müfid'in *el-İrşâd fî marifeti huvecillah 'ale'l-ibâd* adlı eseri imâm-ların isimleri, çocukları, yaşadıkları dönemin tarihi hakkında bilgi vermek için yazılmıştır. İmamlar hakkında taraftarlarının itikatları, muhaliflerin şüpheleri ele alınmaktadır.¹⁸⁸ İki cilt halinde yayınlanan *el-İrşâd*'ın birinci cildi Hz. Ali hakkındaki bilgilere ayrılmıştır. İkinci cilt ise diğer imamların tarihinden oluşmaktadır.

Şeyh Müfid'in *Kitâbu 'i-İfsâh fî'l-imâme*'si adından da anlaşıldığı gibi imametini konu edinmektedir. İmametinin Kur'ân, haber, icma ve nazar-ı kıyâsî delilleri ile sabit bir farz olduğu savunulmaktadır.¹⁸⁹ Hz. Peygamber'den sonra, doğrudan, araya başkaları girmeden (bilâ fasl) imamın Hz. Ali olduğunu savunarak çeşitli mezheplerin ve bu mezheplerin¹⁹⁰ âlimlerinin başta Hz. Ali olmak üzere imam-ların imâmetlerinin sıhhati hakkında ileri sürdükleri itirazları cevaplamaktadır.¹⁹¹ Hz. Ali ile savaşımları kafir sayarak (ikfâr), buna bazı ayetleri delil getirmektedir.¹⁹²

Şeyh Müfid'in *el-Mezâr* adlı eseri Hz. Ali ve Hüseyin'in mezarlarının ziyaretinin sevap ve adabını, Kufe ve Kerbelâ şehirleri ve bu şehirlerdeki bazı mekanların faziletlerini konu edinmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in ve diğer imamların kabirlerini ziyaret ile ilgili rivayetlere yer verilmektedir.¹⁹³

Şeyh Müfid'in *el-Muknia* adlı kitabının baş tarafında itikadî konular da vardır. Bununla birlikte asıl olarak fıkha dair geniş bir çalışma olup dört temel hadis kitabından biri olan Ebû Ca'fer et-Tûsî'ye ait *Tehzîbü'l-ahkâm* adlı kitabın kaynağını oluşturmaktadır.¹⁹⁴

İsnâaşeriyye âlimleri erken dönemlerde bazı fıkıh usulü konularına dair risaleler yazmışlardır. Bunlardan biri Şeyh el-Müfid'in *et-Tezkira bi usûli'l-fikh*

186 Şeyh Müfid, *el-Emâlî*, tahkik: Hüseyin el-Üstadveli, Ali Ekber el-Gaffârî, (*Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431, 13. ciltte).

187 Şeyh Müfid, *en-Nüketü'l-itikâdiyye*, (*Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431, 10. ciltte).

188 Şeyh Müfid, *el-İrşâd fî marifeti huvecillah 'ale'l-ibâd*, (Silsiletü müellefatı-şeyh el-Müfid ; 11/1-2), Beyrut, Dârü'l-Müfid, 1414/1993, I, s. 4.

189 Şeyh Müfid, *el-İfsâh fî'l-imâme*, (Silsiletü müellefatı-şeyh el-Müfid, 8), Beyrut, Dârü'l-Müfid, 1414/1993, s. 28.

190 Şeyh Müfid, *el-İfsâh*, s. 117, 129, 226.

191 Şeyh Müfid, *el-İfsâh*, s. 29, 32, 35.

192 Şeyh Müfid, *el-İfsâh*, s. 124. Bulut, Şeyh Müfid'in görüşleri üzerinden İsnâaşeriyye'de imametle ilgili değişen izah tarzlarını, başta Hz. Ali olmak üzere imamların imametini için getirilen delilleri, yapılan itirazlara verilen cevapları bir tebliğinde ele almıştır. Halil İbrahim Bulut, "Şii-Usulî Gelenekte Hz. Ali ve İmametinin Dayanakları: Şeyh Müfid Örneği", *Hazret-i Ali -Sempozyum Bildirileri-*, (24-25 Ekim 2007, İzmir), İzmir, Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi, 2009, s. 75-115.

193 Şeyh Müfid, *el-Mezâr*, tahkik: M. Bakır el-Ebtahî (*Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431, 5. ciltte). Bulut, bu kitapla ilgili bir tebliğ sunmuştur. Halil İbrahim Bulut, "Siyasî ve Dinî Otoritenin Necef ve Kerbelâ'ya Kutsiyet Kazandırmadaki Rolü, Kitâbü'l-Mezâr Örneği", *Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ (Tarih Bilimleri)*, ed. Ali Yıldız, Sivas, Kültür Bakanlığı, 2010, I, s. 409-426.

194 Şeyh Müfid, *el-Mukni'a*, (*Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431, 14. ciltte).

isimli kitabıdır. Bu eserin bir muhtasarı el-Karâceki'nin (ö. 449/1057) *Kenzu'l-fevâid* isimli eserinde¹⁹⁵ günümüze kadar gelmiştir.¹⁹⁶

Büveyhiler döneminde nakîblik yapan aileden olan eş-Şerîf el-Radî (ö. 436/1044) tarafından yazıldığı kabul edilen *Nehcü'l-Belâğa*'nın içeriği hakkında bazı şüpheler vardır. Kitap, Adnan Demircan tarafından çevirilmiş, Hz. Ali'nin konuşmaları, mektupları ve hikmetli sözleri alt başlıklarıyla basılmıştır.¹⁹⁷

Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kâsım Alî eş-Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) Bağdat'taki Tâlibîler'in nakibi olarak görev yapmıştır. Vefat ettiğinde içerisinde seksen bin kitap bulunan bir kütüphane bıraktığı kaydedilmektedir. eş-Şerîf el-Murtazâ çok sayıda eser telif etmiştir.¹⁹⁸ Kartaloğlu, Şerîf el-Murtazâ'nın Şîi-Ustûlî gelenekteki yerini doktorasında ele almıştır.¹⁹⁹ Şerîf el-Murtazâ *Cümelü'l-İlmi ve'l-Amel* adlı kitabını iki kısım halinde telif etmiştir. İlk kısmında itikâd ikinci kısmında ise fıkhi konuları ele almıştır. Birçok âlim tarafından şerh edilmiştir. Kitabın akâid ile ilgili ve kelâmın sistematik konularını içeren birinci kısmı müellif tarafından şerh edilmiştir.²⁰⁰ Şerîf el-Murtazâ, Kâdî Abdulcebbar gibi Mu'tezile âlimlerinden de istifade etmiştir.²⁰¹ *eş-Şâfi fi'l-İmâme*²⁰² adlı eseriyle Mu'tezilî âlim Kâdî Abdulcebbar'ın *el-Muğni* adlı eserinde imâmet hakkında yazdıklarını tenkit etmiştir.²⁰³ Şerîf el-Murtazâ'nın *ez-Zerîa ilâ usûli's-şerî'a* adlı eseri fıkhi usulü ile ilgili günümüze ulaşmış ilk eserlerden biridir.²⁰⁴ Bu eser, daha önce bir arada mütalâa edilen usûlüddin ile usûlü'l-fikh ilimlerinin arasını ayırması sebebiyle de önem taşımaktadır.²⁰⁵

Ebü's-Salâh el-Halebî (ö. 447/1055) Şerîf el-Murtazâ'dan ve başka hocalardan ders almış ve Şerîf el-Murtazâ'nın Halep bölgesi halifesi olmuştur. Daha çok fıkhi ve kelâma dair eserleri vardır.²⁰⁶ Ebü's-Salâh el-Halebî'nin *Takrîbü'l-maârif* adlı kitabı Allah'ın birliği ve sıfatları (et-tevhîd ve'l-adl), nübüvvet,

195 Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali el-Karâceki, *Kenzu'l-fevâid*, tahkik: Abdullan Nime, Beyrut, Dâru'l-Advâ, 1405/1985, II, s. 15.

196 Müderrisi, "Şia Fikhiında Akıl ve Gelenek -Genel Bir Bakış-", s. 405.

197 Ebü'l-Hasan Muhammed Şerif Radi, *Nehc'ül belaga*, çev. Adnan Demircan, İstanbul, Beyan Yayınları, 2007.

198 Mustafa Öz, "Şerîf el-Murtazâ", *DİA*, c: 38, s. 586-588.

199 Habîb Kartaloğlu, *Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) ve Şîi-usûlî Gelenekteki Yeri*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

200 eş-Şerîf el-Murtazâ, *Şerhu Cümelü'l-İlmi ve'l-Amel*, tahkik: Yakub el-Ca'feri, Tahran, Dâru'l-Usra, 1419, s. 24.

201 Mehmet Zülfi Cennet, "Mezhebî Kimliğin Belirlenmesinde Algı Yanılması - Şerîf el-Murtazâ'nın Şiilîliği ve Mu'tezilîliği -", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18-2, 2016, s. 39-49.

202 eş-Şerîf el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, I-IV, thk. Abdüzzehra el-Hüseyni Hatîb, Tahran, Müessesetü's-Sadık, 2006.

203 Mahsum Aytepe, "İmamet'in Vucubiyeti Tartışmaları: Kadı Abdulcebbar-Şerif Murtaza", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14-1, 2016, s. 102-118.

204 eş-Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zerîa ilâ usûli's-şerî'a*, II, Tahran, İntişârât-ı Daniskah-ı Tahran, 1376 ş.

205 Uyar, *Ahbarilik*, s. 113.

206 Yusuf Şevki Yavuz, "Ebü's-Salâh el-Halebî", *DİA*, c: 10, s. 339-340.

imâmet, ilk üç halife ile ilgili tenkitler ve “sâhibüzzamân”a ilişkin konulardan oluşmaktadır.²⁰⁷

Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali el-Karâcekî'nin (ö. 449/1057-8) *Kenzu'l-fevâid* isimli kitabında çok farklı konularla birlikte İsnâaşeriyye'nin itikâdî görüşlerine yer verilmektedir. el-Karâcekî günümüz diyerek 427 (1035) yılını vermektedir.²⁰⁸ el-Karâcekî bu kitabında kendi yazdığı veya bazen başka âlimlerin yazdıkları risaleleri de aktarmaktadır. Örneğin kendisinin yazdığı *el-Beyân an Cümeli İtikâdi Ehli'l-İmân* isimli risalesi İsnâaşeriyye itikadını özetlemektedir. Bu itikad içerisinde imamet de sayılıp on iki imamın ismi listelenmektedir.²⁰⁹ Kendisinin yazdığı *Vücûbu'l-İmâme* risalesi yine bu kitabı içerisinde yer almaktadır.²¹⁰ Kitabın farklı yerlerinde bazı mezhepler de konu edinilmektedir. el-Karâcekî, Mücebbire ile kendi mezhebi arasındaki farkı anlatmak için bir fasıl açmış, Kaderiyye ve Mu'tezile hakkında bilgi vermiştir.²¹¹

Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) dört hadis kitabının ikisini, temel dört ricâl kitabının ikisini yazmış ve yukarıda ele alındığı gibi Keşşî'nin eserinden günümüze intikal edenler de onun seçtiklerinden ibarettir. et-Tusî, birçok ilim dalında telifte bulunmuş, çok sayıda öğrenci yetiştirmiş, öğrencileri ve çağdaşları tarafından büyük takdir ve saygınlık kazanmıştır. “et-Tusî'nin ölümünden itibaren yaklaşık bir asırlık zaman dilimi, onun talebe ve takipçilerinin hüküm sürdüğü dönemdir. Bu süre içerisinde, Şîî fıkhiyla uğraşanlar, onun eserlerini nakletmekten ve şerhetmekten başka bir şey yapmamıştır. Bu döneme, taklid dönemi denir.”²¹²

İsnâaşeriyye açısından Büyük Selçukluların hakim olduğu dönem “duraklama asrı” diye nitelenmektedir. Büyük Selçuklular dönemine “duraklama asrı” denmesine ilk sebep olarak, Şîîler üzerindeki siyasî baskı gösterilmektedir. Bu dönemde durgunluğun diğer bir sebebi de Tusî'nin etkisidir.²¹³ Şîî âlim Sedîdüddin Mahmûd el-Hımsî (ö. 585/1189 [?]) bu dönemde “İmâmiyye'nin tahkik üzere fetva vereninin kalmadığını” ifade etmiş, İbn Tavus (ö. 664) da onların, önceki âlimlerden ezberledikleri üzere fetva verdiklerini söylemiştir.²¹⁴

Bağdat'ta Büveyhîler'in hakimiyetinin bitmesinden sonra devam eden karışıklıklarda et-Tûsî'nin evi ve kütüphanesi yakılmış; kendisi de Necef'e sığın-

207 Ebû's-Salâh el-Halebî, *Takribü'l-mârif*, tahkik: Fâris Tebriziyan el-Hassûn, yy, 1417.

208 el-Karâcekî, *Kenzu'l-fevâid*, tahkik: Abdullân Nime, Beyrut, Dâru'l-Advâ, 1405/1985, II, s. 114.

209 el-Karâcekî, *Kenz*, I, (s. 240-252), s. 245.

210 el-Karâcekî, *Kenz*, I, s. 321.

211 el-Karâcekî, *Kenz*, I, s. 106, 123.

212 Uyar, *Usûlîlik*, s. 55.

213 (460-600 h.) Ca'fer es-Sübhânî, *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî ve Edvâruh*, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1419/1999, s. 280, 298.

214 Hasan el-Emin, *Müstedrakâtü Ayâni's-Şîa*, 2. bs., Beyrut, 1418/1997, s. 94.

mak zorunda kalmıştır (448/1056). Ondan ilim öğrenmek isteyen pek çok kişi de Necef'e gelip yerleşmiştir. Böylece Necef önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir.

Tûsî'nin sayısı elliyi aşan teliflerinden kırk üçünün ismi, *el-Fihrist* adlı eserinde kendisi tarafından kaydedilmiştir.²¹⁵ Tûsî'nin *et-Tibyân* adlı tefsiri klasik dönem İmâmiyye Şîası'nın en önemli tefsirlerinden biri kabul edilir.²¹⁶ Velût biz yazar olan Tûsî kelâm içerikli eserler de yazmıştır *Temhîdü'l-usûl fi ilmi'l-keâm* adlı kitabı hocası Şerîf el-Murtazâ'nın *Cümelü'l-ilm ve'l-amel* adlı akaid ve bazı fikhî konuların da ele alındığı eserinin, kelâm ile ilgili ilk bölümün şerhidir.²¹⁷ *el-İktisâd* adlı eseri ise *Temhîdü'l-usûl*'ün muhtasarıdır.²¹⁸ Tûsî hocası Şerîf el-Murtazâ'nın *eş-Şâfi fi'l-imâme* adlı eserini *Telhîs* adıyla muhtasar hale getirmiştir.²¹⁹

Tûsî'nin *el-Mebsût* adlı kitabı fıkıh konularıyla ilgilidir.²²⁰ Fıkıha dair diğer önemli bir eseri olan *en-Nihâye* Şîî medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş, daha sonra Muhakkık el-Hillî'nin *Şerâiu'l-İslâm* adlı eseri bunun yerini almıştır. Muhakkık el-Hillî tarafından *Nüketü'n-Nihâye (en-Nihâye ve nuketühâ)*²²¹ adıyla şerh edilmiştir. et-Tûsî'nin fıkıh içerikli başka eserleri de vardır.²²² Tûsî'nin *el-Uddetü fi usûli'l-fikh*²²³ adlı eseri fıkıh usulü konusunda ilk dönemin en meşhur eseridir. Bu eser, Şîî eğitim çevrelerinde uzun süre ders kitabı olmuştur.²²⁴

Waheed Akhtar *The Early İmamiyyah Si'ite Thinkers* adlı kitabında Kuleymî, Şeyh Saduk, Şeyh Müfid, Seyyid er-Radî, Şerif Murtazâ ve Ebû Ca'fer et-Tûsî hakkında bölümler açmış, hayatları hakkında bilgi vermiş ve her birinin eserlerini tanıtmıştır.²²⁵

215 Mustafa Öz, "Tûsî, Ebû Ca'fer", *DİA*, c: 41, s. 433-435.

216 Ebû Ca'fer et-Tûsî, *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, I-X, tahkik: Ahmed Habîb Kasir el-Âmillî, Beyrut, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.

217 Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Temhîdü'l-usûl fi ilmi'l-keâm*, Kum, Râşid, 1394.

218 Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-İktisâd fimâ yeteallaku bi'l-İtikâd*, Beyrut, Dâru'l-Advâ, 1406/1986.

219 Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Telhîsu's-Şâfi*, neşr. Hüseyin Bahrululûm, Kum, el-Muhibbîn, 1382.

220 Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-Mebsût fi'l-fikhi'l-İmâmiyye*, I-VIII, neşr. M. Taki el-Keşfi, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 1412/1992.

221 Ebû Ca'fer et-Tûsî, el-Muhakkık el-Hillî *en-Nihâye ve Nüketühâ*, I-III, Kum, Müessesetü'l-Neşri'l-İslâmî, 1412.

222 Mustafa Öz, "Tûsî, Ebû Ca'fer", *DİA*, c: 41, s. 433-435.

223 Tûsî, *el-Uddetü fi usûli'l-Fikh*, I-II, tahkik: M. Rıza el-Ensârî el-Kummî, Kum, Sitâre, 1418.

224 Müderrisi, "Şia Fikhında Akıl ve Gelenek -Genel Bir Bakış-", s. 505.

225 Syed Waheed Akhtar *The Early İmamiyyah Si'ite Thinkers*, New Delhi, Ashish Publishing House, 1988.

5. Büyük Selçuklular Dönemi (431-552/1040 –1157)

Selçuklular, daha önce yönetimde olan Şîf emirlerin topraklarını hakimiyet altına aldıklarında, bir kısmına Selçuklulara tâbi olarak bölgelerini yönetmeye devam etmelerine izin vermişlerdi. Bunlar arasında Musul merkezli Ukaylîler (990-1096), Hille merkezli Mezyedîler (997-1163), Halep merkezli Mirdasîler (1020-1080), Trablus merkezli Ammârîler (1070-1109), İnan'da Taberistan bölgesinde Bavendîler (665-1349) öne çıkmaktadır. Selçuklu sultanları Tuğrul ve Alparslan zamanında Şîa mensuplarına karşı daha ihtiyatlı davranan yöneticiler, Melikşah'tan itibaren onlara da devlet görevleri vermeye başlamıştır. Selçuklu vezirleri arasında Şîf olanlar vardı.²²⁶

Abbâsî halifesi ve Hârizmşah sultanı, Irak Selçukluları'nın sonunu getiren (590/1194) işbirliği yapmışlardır. Ancak Selçukluların yerini kimin alacağı hususu aralarında mücadeleye sebep oldu. Hârizmşah sultanı Muhammed b. Tekiş (1200-1220), ülkesindeki ulemâdan fetva alıp Hz. Ali soyundan Alâülmülk-i Tirmizî'yi halife tayin ettiğini duyurdu. Abbâsî halifesi Nâsır-Lidîfillâh (1180-1225) farklı kesimlerden destek arayışındaydı. Fütüvvet teşkilâtını yeniden düzenleyip kendi kontrolü altına aldı. Nâsır-Lidîfillâh devletin çeşitli kademelelerine İmâmiyye Şîası'na mensup kişiler tayin etmişti. Sâmerâ'da tamir ettirdiği Gaybetü'l-Mehdî Türbesi'ndeki kitâbeye göre Nâsır kendini Şîfliğin kutsal emanetlerinin koruyucusu olarak tanımlamıştı. Sünnî tarihçiler Nâsır-Lidîfillâh'ı Şîa taraftarı olmakla suçlamıştır.²²⁷

Son Abbâsî halifesi el-Müsta'sım-Billâh (1242-1258) bir Şîf olan İbnü'l-Alkamî'yi (ö. 656/1258) vezirliğe getirmişti (643/1245). Bağdat'ta Şîiler'in oturduğu Kerh mahallesi 655/1257 yılında Sünnîler'in hücumuna mâruz kaldı ve birçok kişi öldürüldü. İbnü'l-Alkamî Sünnîler'den intikam almak için fırsat kollamaya başladı. Sünnî tarihçiler onun, Hülâgû'ya gizlice haber göndererek Bağdat'ı istilâya teşvik ettiğini yazarlar. Bağdat'ı ele geçiren Hülâgû teslim olan halifeyi işkenceyle öldürttü (656/1258), İbnü'l-Alkamî'yi ise görevinde bıraktı.²²⁸

Büyük Selçuklular döneminde İsnâaşeriyye hakkında detaylı bilgileri Abdülcelil Kazvini'nin *Kitâbu'n-Nakz*²²⁹ isimli Farsça eseri ihtiva etmektedir. *Nakz*, Şîa hakkında, (genelde kabul edildiği şekliyle ismi tespit edilememiş Sünnî bir

226 Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2010.

227 Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidîfillâh", *DİA*, c: 32, s. 399-402.

228 Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Alkamî", *DİA*, c: 20, s. 483-484.

229 Abdülcelil İbn Ebü'l-Hüseyn Kazvînî, *Kitabü'n-Nakz*, nşr. Seyyid Celaleddin Hüsey Urmevi, [y.y.] : Payan, 1371h./1331ş.1952.

âlimin), bazı kaynakların kaydına göre Benû Meşât'tan Şihabüddin eş-Şâfiî er-Râzî'nin yazdığı²³⁰ *Ba'zu Fedâihi'r-Ravâfiz* isimli esere reddiye olarak telif edilmiştir. Sünnî müellif yirmi beş yaşlarına kadar İsnâaşeriyye'ye (Râfıza) mensup olarak yaşamış, daha sonra Sünnî olmuş ve Eş'ariyye mezhebini benimsemiştir.²³¹ Kitapta önce Sünnî âlimin ifadesi, sonra ifadede yer alan iddiaya Abdülcelil Kazvinî'nin cevapları yer almaktadır. Sünnî müellif kitabını 555/1160 yılı Muharrem ayında bitirdiğini kaydetmektedir.²³² Bu metin, Abdülcelil Kazvinî'ye 556 yılında ulaştırılmıştır.²³³ Kazvinî'nin reddiyesini 559-566 yılları arasında yazdığı anlaşılmaktadır.²³⁴ *Kitâbu'n-Nakz*'dan İsnâaşeriyye mensuplarının bulunduğu şehirlerdeki camileri, medreseleri, buralarda görev yapan hocaları, okutulan kitapları, Aşure merasimleri, şairlerin menakıp okumaları, imamların kabirlerine yapılan ziyaretler gibi dinî ve sosyal faaliyetler hakkında bilgileri elde edebilmekteyiz. Kitapta Ahbâriyye ve Usûliyye ifadelerinin kullanılması Şîa içerisindeki bu iki ekolün bu tarihlerde de bilindiğini göstermesi bakımından önemsenmektedir. Ayrıca Selçuklu yönetiminde vezirlik ve diğer üst düzey makamlardaki Şifî yöneticilerin isimleri, Mazenderan'daki Selçuklulara tâbi Şifî Bâvendî yöneticileri hakkında bilgiler de yer almaktadır. *Kitâbu'n-Nakz*'ı neşreden Mir Celaleddin Hüseyinî Muhaddis, iki cilt halinde hazırladığı *Tâlikât-i Nakz* ile ele alınan konularla ilgili başka kaynaklardaki bilgileri bir araya derlemiştir.²³⁵

Büveyhiler dönemi kadar yoğun olmasa da Selçuklular döneminde de Şifî âlimlerin yazdıkları eserler günümüze ulaşmıştır. Selçuklular döneminde iki ayrı yazar, iki eser yazmış, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *Fihrist*'i yazıldıktan sonraki âlimleri kaydetmişlerdir.

Müntecübüddin İbn Babeveyh'in *Fihrist*'inde, et-Tûsî'den kendi zamanına kadarki dönemde yaşayan 544 Şîa bilgini hakkında kısa bilgiler yer almaktadır.²³⁶

Ebû Ca'fer Muhammed İbn Şehrâşûb'un (ö. 588/1192) *Meâlimü'l-Ulemâ'* isimli eseri, 1021 biyografiyi ihtiva etmektedir. Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin eserine ziyade olarak 600 musannif hakkında bilgi verildiği ifade edilir.²³⁷ İbn Şehrâşûb'un

230 Aga Bozorg-i et-Tahrâni'nin kaydına göre ismini açıkça kaydetmese de bazı işaretlerden Sünnî yazarın Benû Meşât'tan Şihabüddin eş-Şâfiî er-Râzî olduğu anlaşılmaktadır (*ez-Zerîa*, III, s. 130).

231 Kazvinî, *Kitâbü'n-Nakz*, s. 9, 10.

232 Kazvinî, *Kitâbü'n-Nakz*, s. 739. Bununla birlikte 559 yılındaki bir olaya yapılan atıf, bu tarihin de kesin görülmesini engellemektedir ve bazı değerlendirmeleri gerektirmektedir. İlgili detaylar için bkz. Mir Celaleddin Hüseyinî Muhaddis, *Mukaddime-i Nakz ve Ta'likat-ı an*, [y.y.], Çaphane-i Haydari, 1954, s. 3.

233 Kazvinî, *Kitâbü'n-Nakz*, s. 1.

234 Muhaddis, *Mukaddime-i Nakz*, s. 4.

235 Mir Celaleddin Hüseyinî Muhaddis, *Tâlikât-i Nakz*, Tahran, 1358.

236 Mustafa Öz, "Müntecübüddin el-Kummî", *DİA*, XXXII, s. 26.

237 Mustafa Öz, "İbn Şehrâşûb", *DİA*, XX, s. 376. İbn Şehrâşûb, *Meâlimü'l-Ulemâ' fi Fihristi Kütübî's-Şîa ve Esmâü'l-Musannifin minhum*, Beyrut : Darü'l-Edva, t.y. (bkz. Takdim s. 27 ve metin s.1).

imamların hayatları, faziletleri ve kahramanlıklarıyla ilgili *Menâkibu âl-i İbn Ebî Tâlib* adlı eseri önemli kaynaklardan biridir.²³⁸

Ebû Ya'lâ Hamza Sellâr b. Abdilaziz ed-Deylemî (ö. 463/1070) Şeyh Müfîd'e, daha sonra da Şerif el-Murtaza'ya öğrenci olmuştur. Birçok kitap yazmıştır. Bunlardan *el-Merâsimü'l-Aleviyye fî Ahkâmi'n-Nebeviyye*²³⁹ bize kadar ulaşmıştır.

el-Kâdî Sa'düddîn Ebu'l-Kasım Abdülaziz İbnü'l-Berrâc (ö. 481/1088) Bağdad'da Şerif el-Murtazâ'nın ders halkasına katılmıştır. Trablus'ta kağıt olmuş ve dersler vermiştir. Bu dönemde Trablusşam halkı İsnâaşeriyye mezhebindedir. Trablus merkezli Ammâroğulları'nın (1070-1109) yöneticilerinin İsnâaşeriyye mi, yoksa İsmailiyye mezhebine mensup olduğu tartışmalıdır.²⁴⁰ İbnü'l-Berrâc *el-Mühezzeb* ve başka fıkıh içerikli eserleriyle tanınmaktadır.²⁴¹

Bu dönemde önemli tefsirler de yazılmıştır. Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasan et-Tabersî (ö. 548/1154), Müntecebüddin er-Râzî ve İbn Şehrâşûb gibi birçok öğrenci yetiştirmiştir. *Mecmeu'l-Beyân*²⁴² isimli tefsiri meşhurdur.²⁴³ Ayrıca imamların hal tercümeleri ve ahbarını içeren *İ'lâmü'l-Verâ bi-'Alâmi'l-Hüddâ*²⁴⁴ isimli eseri vardır. Tabersî hakkında Keriman²⁴⁵ ve Sübhânî'nin²⁴⁶ mustakil çalışmaları vardır. Tabersî, tefsirinde siyasi, itikâdî ve fikhî konularda mezhebinin ilkeleri doğrultusunda yorumlar yapmaktadır. İmamlardan gelen rivayetlere daha fazla ilgi göstermektedir. Ancak Hz. Ömer de dahil, diğer sahabe ve Sünnî kaynaklara da yer verir.²⁴⁷

Ebû Mansûr Ahmed b. Ali et-Tabersî (ö. 530?) *el-İhticâc* isimli eserinde Hz. Peygamber, imamlar, bazı sahabenin sözleri nakletmektedir.²⁴⁸

Ebû Ca'fer İbn Hamza et-Tûsî'nin (ö. 560) *İcâbu'l-Mezâhib fî İbrâzi'l-Mezâhib* isimli Farsça bir kitabı, ayrıca Arapça *el-Hâdî ile'n-Necât* isimli

238 İbn Şehrâşûb, *Menâkibu âl-i İbn Ebî Tâlib*, I-IV, tahkik: Yusuf el-Bikâi, Beyrut, Daru'l-Edvâ, 1416/1991.

239 Hamza b. Abdülazîz ed-Deylemî, *el-Merâsimü'l-Aleviyye fî Ahkâmi'n-Nebeviyye*, tahkik: Muhsin el-Hüseynî Emini, Beyrut, 1994.

240 Muhsin el-Emin, *'Ayânü's-Şîa*, V, s. 218.

241 Abdülaziz İbnü'l-Berrâc, *el-Mühezzeb*, I-II, Kum, Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1406, s. 13

242 Ebu Ali Fazl b. Hasan et-Tabersî, *Mecmeu'l-Beyân*, tahkik: Hâşim er-Resûlî, Fazlullah et-Tabatabaî, Beyrut, Dâru'l-Marife, 1408/1988.

243 Musa Kazım Yılmaz, "Mecmau'l-Beyân", *DİA*, c:33, 257.

244 Ebû Ali et-Tabersî, *İ'lâmü'l-Verâ bi-'Alâmi'l-Hüddâ*, neşr: M. Mehdi el-Horasan, Necef, el-Haydariyye, 1390/1970.

245 Hüseyin Kirman, *Tabersî ve Mecmau'l-Beyân*, I-II, Tahran, Danişgah-ı Tahran, 1962.

246 Ca'fer Sübhânî, eş-Şeyh et-Tabersî İmâmü'l-Müfessirîn fi'Karnî's-Sâdis, Kum, 1382 ş.

247 Örnekler ve detaylı bilgi için bkz. İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara; Ankara Okulu, 2003, s. 87, 92 vd.

248 Ahmed b. Ali et-Tabersî, *el-İhticâc*, nşr. Muhammed Bakır el-Musevî el-Horasan, 2. bs. Beyrut, 1983. (takdim: Seyyid Muhammed Bahrululum), s. 5-10.

bir başka kitabı olduğu kaydedilmektedir. İbn Hamza bu kitaplarıyla muhalif mezhepleri iptal ederek İmâmiyye'yi savunmuştur. Bu kitapların içeriklerinden sonraki dönem âlimleri nakillerde bulunmaktadır.²⁴⁹ Mukaddes el-Erdebîlî²⁵⁰ (ö. 993/1585) ve Muhammed Ca'fer Bihbehânî (ö. 1259/1843) kitabın adını zikredererek atıf yapmaktadır.²⁵¹

Kutbüddin er-Râvendî'nin (ö. 573/1187) kaynaklarda altmış kadar eseri olduğu kaydedilmektedir.²⁵² er-Râvendî, *Fikhü'l-Kur'an* adlı kitabını yazmaya Kur'an'daki fikhî ele alan bir kitap bulamadığı için karar verdiğini kaydetmektedir.²⁵³ *el-Harâic ve'l-cerâih fi'l-mucizât* adlı eserinde Hz. Peygamber'in ve on iki imamın mucizelerine ait olayları ele almaktadır.²⁵⁴ er-Râvendî'nin *Ucâletü'l-Marife fi Usûliddin* adlı kısa hacimli risâlesi İmâmiyye itikâd esaslarını ele alan eserler arasında halkanın bu asırdaki bir parçası olması bakımından önemsenmektedir.²⁵⁵

Hamza İbn Zühre el-Halebî (ö. 585/1189) *Gunyetü'n-Nüzû*²⁵⁶ adlı eseriyle Usûlî düşünceye katkı sağlamıştır.

İbn Zühre el-Halebî'den ders alan Muhammed İbn İdris el-Hillî (ö. 598/1202) Şîî fikhında Ebû Ca'fer et-Tûsî'yi taklid dönemini sona erdiren âlim olarak takdim edilmektedir.²⁵⁷ et-Tûsî'yi tenkid etmesinin yanısıra akla vurgusuyla da Hille ekolünün ortaya çıkmasında önemli katkı sağlamıştır. Onun hakkında yapılmış bir çalışma tenkitçi yönüne işaret etmektedir.²⁵⁸ İbn İdrîs el-Hillî'nin eserleri on dört cilt halinde bir arada basılmıştır.²⁵⁹ Bunlardan biri olan *es-Serâirü'l-Hâvî* adlı kitabında taklitçilik yapmayacağını, delillere önem vereceğini açıklamaktadır.²⁶⁰

249 Tahrani, *ez-Zerîa*, II, s. 487.

250 Mukaddes Erdebîlî, *Hadikatü's-Şîa*, neşr. Sadık Hasanzade, Ali Ekber Zemani Nejad, Kum, Ensariyân, 1378ş/1420h., s. 760.

251 Muhammed Ca'fer Bihbehânî, *Fezâihu's-Süfiyye*, Kum, Müessesetü Allame Müceddid Vahid Bihbehânî, Ensâriyan, 1413, s. 72, 141, 145, 149.

252 Avni İlhan, "Kutbüddin er-Râvendî", *DİA*, c: 26, s. 486-487.

253 Kutbüddin er-Râvendî, *Fikhü'l-Kur'an*, tahkik: Abbas Beni Haşimî, Kum, M. Ferhengi Hüneri imameti Ehl-i Beyt, 1437, I, s. 60.

254 Kutbüddin er-Râvendî, *el-Harâic ve'l-cerâih fi'l-mucizât*, I-III, Kum, Müessesetü'l-İmâm el-Mehdî, 1409.

255 Kurbuddin er-Râvendî, *Ucâletü'l-Marife fi Usûliddin*, tahkik: M. Rıza el-Hüseyni el-Celâlî, Beyrut, M. Âli'l-Beyt, 1419/1998, s. 20.

256 Hamza İbn Zühre el-Halebî, *Gunyetü'n-Nüzû ilâ İlmi'l-Usûl ve'l-Furû*, I-II, tahkik: İbrahim el-Bahâdirî, Kum, M. El-İmâm es-Sâdık, 1417.

257 Mazlum Uyar, İbn İdrîs, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, c: 20, sç 89-90.

258 Ali Himmet Benârî, *İbn İdrîs el-Hillî Râidu Medreseti'n-nakd fi'l-fikhî'l-İslâmî*, Arapça çev. Haydar Hubbullah, Beyrut, el-Gadîr, 1425/2005.

259 *Mevsüatu İbn İdrîs el-Hillî*, I-XIV, tahkik: M. Mehdi el-Horasan, Kum, Delil-i Mâ, 1429.

260 Ebû Abdullah Muhammed İbn İdris el-Hillî, *Kitâbü's-Serâiri'l-Hâvî li Tahrîri'l-Fetâvâ*, (*Mevsüatu İbn İdrîs el-Hillî*, 8-13. ciltler), I, s. 115.

Hille’de doğan Şemsüddin Yahya İbnü’l-Bıtrık (ö. 600/1203) *Umde* adlı eserinde Hz. Ali hakkında Şîî ve Sünnî rivayetleri derlemiş, Hz. Fatıma ve imamların menakıbına yer vermiştir.²⁶¹ *Müstedrek* adlı eserinde ise ayetleri yorumlamakta ve rivayetleri kaydetmektedir.²⁶²

Hille, Kufe ile Bağdad arasında yer almaktadır. Daha önceleri bu bölgeye el-Câmiayn denilmekteydi. Şîî Mezyediler emiri Seyfûddeve b. Sadaka 495/1102’de el-Câmiayn’da Hille şehrini kurup orada oturmaya başlamıştır.²⁶³ Hille halkı İsnâaşeriyye mezhebinden olup oldukça mutaassıptı. Orada on ikinci imam Muhammed’in çıkacağına inandıkları bir makam da bulunmaktaydı.²⁶⁴ Mezyediler emirliğinin yıkılmasından sonra da Hille Şîa için önemli merkezlerden biri olmuş, bu şehirden birçok âlim yetişmiştir.²⁶⁵

261 İbnü’l-Bıtrık, *Umdetü Uyûni Sıhâhi’l-Ahbâr fî Menâkibi İmâmi’l-Ebrâr*, I-II, tahkik: Said İrfaniyan, Kum, Mektebeü el-Meclisî, 1436/2010.

262 İbnü’l-Bıtrık, *Müstedrekü’l-Muhtâr fî Menâkibi vasiyyi’l-Muhtâr*, tahkik: Said İrfaniyan, Kum, Mektebeü el-Meclisî, 1436/2010.

263 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 440, 623, 469, XI, s. 296; Yusuf Kerkûş el-Hillî, *Târîhü’l-Hille*, Necef, 1965/1385, I, s. 27; Abdülkerim Özeydün, “Mezyediler”, *DİA*, XXIX, s. 550-1.

264 Hamdullah Müstevfî, *Nüshetü’l-Kulüb*, yay. G. Le Strange, Tahran, 1362, s. 40.

265 Hille şehrinden yetişmiş âlimler hakkında bkz. Hâzım Süleyman el-Hillî, *el-Hille ve Âsâruhâ’l-İlmî ve’l-Edebi*, Bâbil, Muessesetü Dâris’s-Sâdik es-Sekâfiyye, 1431/2010. http://repository.uobabylon.edu.iq/bchc/publications/pdf/scientific_trail_babylon.pdf

6. Moğollar/İlhanlılar Dönemi (663-737/1256-1353)

Moğol istilasından olumlu sonuçlar elde eden Şîî ulema bu dönemde önemli eserler vermiştir. Zamanla Müslüman olan Moğol İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu (1304-1316) İsnâaşeriyye mezhebini kabul etmiştir. Hanifi Şahin, İlhanlılar döneminde Şîîliği doktorasında ele alıp incelemiştir.²⁶⁶

İsnâaşeriyye âlimleri yazdıkları bazı eserlerde yeni mühtedileri kendi mezheplerini seçmeleri için de yönlendirmek istemektedir. Bu eserlerde kurtuluşa ermek için İsnâaşeriyye mezhebinden olmak gerektiğini savunurken diğer mezhepleri tenkit etmek için buna imkan sağlayacak görüşler merkeze alınmaktadır.

Hülâgû'nun ölümünden sonra yerine büyük oğlu Abaka (1265-1282) seçildi. Abaka'nın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Teküder (Tekûdâr) Müslüman oldu ve Ahmed Teküder (1280-1282) adıyla tanındı. Tahta çıkmasından iki yıl sonra, Abaka'nın büyük oğlu Argun (1282-1291) tarafından tahttan indirilerek öldürüldü. Argun'un ölümü üzerine kardeşi Geyhatu (1291-1295) hükümdar seçildi. Geyhatu Budist olmasına rağmen müslüman eşinin etkisiyle İslâm'a karşı hoşgörülü idi. Hülâgû'nun torunlarından Baydu tarafından taht mücadelesinde Geyhatu öldürüldü. Baydu da birkaç ay sonra Argun'un oğlu Gâzân tarafından öldürtüldü. Daha önce müslüman olan Gâzân Mahmud Han (1295-1304) tahta çıktı. Gâzân İslâmiyet'i devletin resmî dini haline getirdi. Gâzân Han'ın ölümüyle yerini kardeşi Olcaytu (1304-1316) aldı. Olcaytu 709/1309 yılında Şîî mezhebine geçti.²⁶⁷ Olcaytu'nun ölümü üzerine oğlu Ebû Said Bahadır Han (1316-1335) tahta çıktı. Ebû Said, Sünnîliği seçmiştir. Ebû Said'in vâris bırakmadan ölümü İlhanlı Devleti'nin parçalanmasına yol açmıştır.²⁶⁸

Moğulların İslâmiyet'i seçmeye başladığı bu süreçte İsnâaşeriyye'nin kurtuluşa erecek fırka olduğunu savunan İbn Tâvûs'un (ö. 664/1266) *et-Tarâif*'inde ilginç bir kurgu ile bir gayr-i müslimin gözünden mezhepleri mukayese etmiştir. *et-Tarâif* hakkında ileride bilgi verilecektir.

Radıyyüddîn Alî b. Mûsâ İbn Tâvûs Şîî çevrelerde aldığı ilimden sonra Bağdat'ta Nizâmiyye ve Müstansırıyye medreselerindeki fakihlerle irtibat kurup fikrî tartışmalarda bulunmuştur. İbn Tâvûs, Şîî devlet görevlileriyle tanışma fırsatı elde etti. Özellikle Abbâsî vezirlerinden İbnü'l-Alkamî ile yakın ilişki kurdu. Moğollar'ın Bağdat'ı kuşattığı sırada (656/1258) orada bulunuyordu. Hülâ-

266 Hanifi Şahin, *İlhanlılar döneminde Şîîlik*, İstanbul, Ötüken, 2010, s. 258.

267 Hanifi Şahin, "Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şîîliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 64, 2012, s. 115-128.

268 Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, c: 22, s. 102-105.

gû'nun (1256-1265) "kâfir fakat âdil olan bir sultan mı, yoksa müslüman fakat zalim olan sultan mı daha üstündür?" şeklindeki sorusuna "kâfir fakat âdil olan bir sultan" fetvasını vermişti. İbn Tâvus'un elliden fazla eseri vardır.²⁶⁹

İbn Tâvus'un *Kesfû'l-mahacce* adlı 649/1251 yılında Kerbelâ'da yazdığı kitabı oğlu Muhammed'e tavsiyelerini içermektedir. İbn Tâvus'un nesebi, hayatı, Moğol saldırısı sürecinde yaptıkları, düşünceleri ve kütüphanesinde yer alan eserlere dair önemli bir kaynaktır.²⁷⁰ Etan Kohlberg onun kütüphanesi hakkında müstakil bir çalışma yapmıştır.²⁷¹

Bu dönemin önemli âlimlerinden biri olan Ebü'l-Kâsım Necmüddîn Ca'fer el-Muhakkık el-Hillî (ö. 676/1277) İsnâaşeriyye fihhına dair *Şerâiu'l-İslâm*²⁷² adlı eseriyle tanınmaktadır. Şîf medreselerinde önceleri Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *en-Nihâye*'si okutulurken daha sonra Muhakkık el-Hillî'nin *Şerâiu'l-İslâm*'ı onun yerini almıştır. Eser hakkında yüzün üzerinde şerh ve hâşiye yapılmıştır. el-Muhakkık el-Hillî'nin başka eserleri de vardır.²⁷³

İlhanlılar döneminde Hülagu ile ilişkileri bilinen Nasireddin et-Tûsî (ö. 672/1274), yazdıklarıyla da kendisinden sonra tesirli olmuştur. et-Tûsî'nin *Tecrîdü'l-itikâd*²⁷⁴ adlı kelâma dair eseri İsnâaşeriyye'nin akaid konularını felsefî açıdan ele alan bir eserdir. Eserde imâmetle âhirete dair bölüm dışında âyet ve hadislerle atıf yapılmamıştır. Şîf ve Sünnî âlimler *Tecrîdü'l-itikâd* üzerine elliden fazla şerh ve hâşiye yazmıştır. Bunlardan bazıları Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. *Tecrîd*'in şerhlerinden birini Tûsî'nin öğrencisi Allâme İbnü'l-Mutahhar el-Hillî *Kesfû'l-murâd* adıyla kaleme almıştır.²⁷⁵ Ekmeleddin el-Bâbertî (ö. 786/1384) *Tecrîd*'e yazdığı şerhinde Tûsî'nin oğlu Asîlüddin'in kitabı imâmet bahsine kadar olan kısmı babası Tûsî'nin kaleme aldığını, ardından gelen iki bölümünün İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325) tarafından ilâve edildiğini söylediğini yazmaktadır.²⁷⁶ İlave edildiği iddia edilen bu kısımlarda hilafet meselesi ve ilk halifelerin kusurlarının sayıldığı bölümler de yer almaktadır. Ancak el-Bâbertî'nin verdiği bu bilgi çok yaygın kabul görmemiştir.²⁷⁷

269 Mustafa Öz, "İbn Tâvus", *DİA*, c: 20, s. 388-389.

270 İbn Tavus, *Kesfû'l-Mahacce li semerâti'l-muhce*, tahkik: Muhammed el-Hassûn, Kum, M. Bustan-ı Kitâb, 1430, s. 12.

271 Etan Kohlberg, *A Medieval Muslim Scholar at Work Ibn Tâwûs and his Library*, Leiden 1992, s. 57-58.

272 El-Muhakkık el-Hillî, *Şerâiu'l-İslâm fi Mesâili'l-Helâl ve'l-Harâm*, I-II, tahkik: Sadık el-Hüseynî eş-Şirâzî, Beyrut, Dâru'l-Kâfî, 1425/2004.

273 Mazlum Uyar, "el-Muhakkık el-Hillî", *DİA*, c: 18, s. 39-41.

274 Nasîruddin et-Tûsî, *Tecrîdi'l-İtikâd*, tahkik: Abbas M. Hasan Süleyman, İskenderiyye, Daru'l-Marifeti'l-Camiyye, 1996.

275 İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Kesfû'l-Murâd fi Şerhi Tegrîdi'l-İtikâd*, Kum, en-Neşri'l-İslâmî, 1433.

276 Ekmeleddin el-Bâbertî, *Şerhu'l-Tegrîd*, Nuruosmaniye 2160, 147b.

277 Bekir Topaloğlu, "Tegrîdü'l-itikâd", *DİA*, c: 40, s. 250-251.

Tûsî'nin *Kavâidü'l-Akâid*²⁷⁸ isimli kitabında konular ele alınırken diğer mezhepler ve sûfilerin görüşlerine de yer verilmesinden dolayı sonraki dönemlerde yazılan eserlere kaynak olmuştur. Tûsî, Fahredin er-Râzî'nin kelâm içerikli *el-Muhassal*'ını tenkit için yazdığı *Telhîsu'l-Muhassal*²⁷⁹ adlı kitabında ve başka eserlerinde Sünnî görüş olarak nakledip tenkit ettiği görüşler çoğunlukla Râzî'nin görüşleridir.

Tûsî'nin öğrencisi Allâme İbnü'l-Mutahhar el-Hillî İlhanlı sultanı Olcaytu ile ilişki kurmuş, bazı kitaplarını sultana ithaf etmiştir. İslâmî konuların hemen hepsinde çok sayıda eser kaleme almış olan Hillî'nin eserlerinin sayısının 500'e, hatta 1000'e ulaştığı söylenirse de bunun mübalağalı bir rakam olduğu kabul edilmelidir.²⁸⁰

Hillî'nin birçok eserinde diğer mezheplerin görüşlerine de tenkitler yapılmaktadır. Hillî, *Minhâcü'l-Kerâme* isimli eserinde İmamiyye Mezhebi'ne uymanın gerekliliğini savunmaktadır. Bunu yaparken diğer mezheplerin görüşlerini tenkit ederek anlatmaktadır. Çağdaşı olan İbn Teymiyye (ö. 728/1328), bu kitaba karşı *Minhâcü's-Sünne* adıyla bir reddiye yazmıştır.²⁸¹ Bu iki eser tartışmalı konuları ele alışları bakımından önemlidir.

Hillî tarafından yazılan *el-Bâbü'l-hâdî aşer* bir fıkıh kitabına usûlü'd-dînle ilgili olarak ilâve ettiği on birinci babdır. Eser, Mikdâd b. Abdullah es-Süyûrî'nin (ö. 826/1423) *en-Nâfi yevme'l-haşr* ve Ebü'l-Feth b. Mahdûm el-Hüseynî el-Arabşâhî'nin (ö. 976/1568) *Miftâhu'l-bâb* adlı şerhleriyle birlikte yayımlanmıştır.²⁸²

Hillî imamet konusuna çok önem vermiş, birçok eserinde konuyu ele almıştır. *el-Elfeyn fî imâmeti emîri'l-müminîn Alî b. Ebî Tâlib*²⁸³ Hz. Ali ile onun neslinden gelen imamların imâmet ve mâsumiyetlerinin ispatına dair 1000, muhaliflerinin imâmet anlayışını red için de 1000 delil ihtiva ettiği kaydedilen eserin matbu nüshalarında muhalifler aleyhindeki delillerin sayısı ancak otuz dokuza ulaşmaktadır.

278 Nasîruddîn et-Tûsî, *Kavâidü'l-Akâid*, neşr. Ali Hasan Hâzım, Lübnan, Dâru'l-Garbe, 1413/1992.

279 Nasîruddîn et-Tûsî, *Telhîsu'l-Muhassal el-Maruf bi-Nakdi'l-Muhassal*, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1405/1985.

280 Mustafa Öz, "Hillî, İbnü'l-Mutahhar", c: 18, s. 37-39.

281 Cemalüddin Hasan İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Minhâcü'l-Kerâme fî Marifeti'l-İmâme*, thk. Abdurrahim Mubarek, Kum, el-Hâdî, 1379ş.; Takıyyüddin Ahmed İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, nşr. Muhammed Raşid Salim, I. b., Riyad; Müessesetü Kurtuba, 1406, s. 82-108; Mustafa Öz, "Hillî, İbnü'l-Mutahhar", *DİA*, c: 20, s. 37-38.

282 Allame el-Hillî, *el-Bâbu'l-Hâdî Aşer maa şerheyhi*, tahkik: Mehdi Muhakkık, Meşhed, Asitan-i Kudsi Rızavî, 1368.

283 el-Hillî, *el-Elfeyn fî imâmeti emîri'l-müminîn Alî b. Ebî Tâlib*, Kuveyt, 1405/1985.

Nehcü'l-hak ve keşfü's-sıdk,²⁸⁴ kısmen itikadî konulardan da bahseden klasik bir fıkıh kitabıdır. Şâfiî âlimi ve tarihçi Fazlullah el-Huncî bu esere bir reddiye yazmış, Nurullah et-Tüsterî de ona karşı bir reddiye kaleme almıştır.

Hillî ricâl ilmi için de önemli eserler telif etmiştir. *Hulâsatü'l-Akvâl fi Marifeti'r-Ricâl* adlı kitabı *Keşfu'l-Makâl* isimli günümüze ulaşmamış başka bir kitabının muhtasarıdır. Müellif daha uzun bilgiler için *Keşfu'l-Makâl*'a bakılmasını tavsiye etmektedir.²⁸⁵ *Hulâsatü'l-Akvâl* sonraki dönemlere ulaşmamış kaynaklardan nakillerde bulunması nedeniyle de kıymet görmektedir. *İzâhu'l-İştibâh fi Esmâi'r-Ruvât* isimli kitabında isim, künye, lakap ve nisbelerin nasıl okunacağını dair bilgiler vermesi bakımından önemlidir. *İzâhu'l-İştibâh*'ta da ihtisar bir şekilde yazdığını ifade eden el-Hillî uzun şeklini görmek için *Keşfu'l-Makâl*'a bakılmasını tavsiye etmektedir.²⁸⁶

İbnü'l-Mutahhar el-Hillî fıkıh hakkında yazdığı eserlerini mukayeseli bir şekilde mezhep içi ihtilafları ve mezhebin diğer mezhepler ile farklı görüşlerini de vererek yazmıştır. Bu eserlerin çoğu günümüzde basılmış durumdadır.²⁸⁷ Hillî'nin fıkıh usûlüyle ilgili eserleri sonraki dönemlerde Ahbâfîlerin tenkit ettiği âlimler arasında yer almasına sebep olmuştur. Bu eleştirilerin başında Sünnîlerden etkilenmiş olduğudur.²⁸⁸ *Tehzîbü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*²⁸⁹ ve *Mebâdü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*²⁹⁰ fıkıh usulüne dairedir. Hillî'nin eserleri üzerine *Mektebetü'l-Allame el-Hillî* adlı bir çalışma yayınlanmıştır.²⁹¹

Nasîruddin et-Tûsî'nin diğer bir öğrencisi olan Kemâlüddin Meyssem b. Ali el-Bahrânî (ö. 679/1280) *Nehcü'l-Belâğa* için birkaç şerh yazmıştı.²⁹² İmâmet ile ilgili *en-Necâh*'ta başka mezheplerin görüşlerini de tartışmaktadır.²⁹³ İlmi kelâm ile ilgili ise *Kavâidü'l-Merâm* adıyla bir kitap telif etmiştir. Meyssem el-Bahrânî'nin yirmiden fazla eserinin ismi verilmektedir.²⁹⁴

284 el-Hillî, *Nehcü'l-hak ve keşfü's-sıdk*, neşr. Aynullah el-Haseni, Kum, Dâru'l-Hicre, 1414.

285 Allâme İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Hulâsatü'l-Akvâl fi Marifeti'r-Ricâl*, tahkik: Cevad el-Kayyûmî, Kum, Neşru'l-Fekâhe, 1431, s. 44.

286 Allâme el-Hillî, *İzâhu'l-İştibâh fi Esmâi'r-Ruvât*, tahkik: Sâmîr Kâzım el-Hafâcî, Kum, Maraşî, 1425/2004, s. 83.

287 Mustafa Öz, "Hillî, İbnü'l-Mutahhar", *DİA*, c: 18, s. 37-39.

288 Uyar, *Usûlîlik*, s. 80, 83.

289 el-Allâme el-Hillî, *Tehzîbü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, tahkik: M. Hüseyin el-Keşmirî, Londra, M. El-İmam Ali, 1421/2001.

290 el-Allâme el-Hillî, *Mebâdü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, tahkik: AbdulHüseyn el-Bakkal, Beyrut, Daru'l-Edvâ, 1406/1986.

291 Abdülazîz Cevad Tabatabai, *Mektebetü'l-Allame el-Hillî*, Beyrut, Müessesetu Al-i Beyt li'l-İhyai't-Türas, 1416/1995.

292 Meyssem b. Ali el-Bahrânî, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, I-V, Kum, Dâru'l-Habîb, 1430.

293 Meyssem el-Bahrânî, *en-Necâh fi'l-Kiyâme fi Emri'l-İmâme*, Tahran, Müessesetü'l-Base, 1420.

294 Meyssem el-Bahrânî, *Kavâidu'l-Merâm fi İlmi'l-Kelâm*, tahkik: EnMâr Muâd el-Muzaffer, Kerbelâ, el-

Bu dönemde yaşayan âlimlerden Takiyüddin el-Hasan İbn Dâvûd el-Hillî (ö. 707/1307 [?]) kendisinden önceki âlimlerin kitaplarından seçerek *er-Ricâl* ismiyle bir kitap yazmıştır. Kaynak olarak isimlerini verdiği Ebû Ca'fer et-Tûsî, Şeyh Sadûk, Şeyh Müfid, Sellâr b. Abdilaziz, Seyyid el-Murtazâ, Ebu'-Salâh Takiyüddin el-Halebî, en-Necâşî, el-Keşşî gibi âlimlere uzanan rivâyet senedlerini de kaydetmektedir.²⁹⁵

Hille yakınlarındaki Burs köyünden olan Hâfız Receb Bursî (ö. 813/1410) İsnâaşeriyye âlimleri tarafından da eleştirilmektedir. Bu eleştiriler yapılırken onun tasavvuf ile ilişkisine işaret edilir. Bursî, *Meşâriku'l-Emân* adlı eserinde hasecdilerden bahsettiğine göre kendisi hayattayken de bunlara muhatap olmalıdır.²⁹⁶ *Meşâriku envâri'l-yakin* adlı eserinde 73 fırka ile ilgili bir bölüm yer aldığı için ileride daha detaylı şekilde ele alınacaktır.

Şiîliği tasavvufu bağdaştırmaya çalışan âlim olarak bilinen Bahâüddîn Haydar el-Âmülî (ö. 787/1385'ten sonra) tasavvuf esaslarının Şiîlik'te mevcut olduğunu savunmuştur. Ona göre her hakiki Şiî mutlaka sûfî, her hakiki sûfî de Şiî olacaktır. Kırk kadar eseri bulunduğu kaydedilen Haydar el-Âmülî'nin²⁹⁷ *Nassu'n-Nusûs* adlı kitabı İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*'i üzerine yazılmış şerhidir.²⁹⁸

Tasavvufî yönüne vurgu yapılan bir başka âlim Şemsüddîn Muhammed İbn Ebî Cumhûr el-Ahsâî'dir (ö. 904/1499 [?]). İbn Ebû Cumhûr'un kelâm, İslâm felsefesi ve tasavvufu uzlaştırıp bir senteze varmaya çalışan bir anlayışa sahip olduğu kabul edilir. Birbirine muhalif görüşleri savunan Mu'tezile ile Eş'ariyye'yi ortak noktalardan hareketle uzlaştırmak istemiştir. İbn Ebî Cumhûr'un görüşleri Şeyhiyye'nin kurucusu Ahmed el-Ahsâî üzerinde tesirli olmuş ve metodu onun tarafından devam ettirilmiştir. İbn Ebû Cumhûr'un otuzu aşan eseri vardır.²⁹⁹ *Muclâ Mir'âti'l-Müncî* adlı eseri kelâm felsefe ve tasavvuf konularındaki görüşlerini içermektedir.³⁰⁰ İbn Ebû Cumhûr *Kâşifetü'l-Hâl* adlı kitabından her ilim dalını tarif ettikten sonra o alanda yazılmış kitapları zikredip haklarında değer-

Atebe, 1434/2013, s. 25.

295 Takiyüddin el-Hasan b. Ali İbn Davud el-Hillî, *Kitabu'r-Ricâl*, thk: Celeleddin el-Hüseynî el-Muhaddis, Tahran, İntişarat-ı Danişgah-i Tahran, 1383, s. 1-8.

296 Receb el-Bursî, *Meşâriku'l-Emân ve Lübbü Hakâiki'l-İmân*, Beyrut, Daru'l-Hucce'ti'l-Beyzâ, ty, s. 31.

297 Ethem Cebecioğlu, "Haydar el-Âmülî", *DİA*, c: 17, s. 26-27.

298 Haydar Amülî, *el-Mukaddimât min kitâbi Nassi'n-nusûs fi şerhi Fususi'l-hikem*, tashih: Henri Corbin, Osman İsmail Yahya, Tahran, 1975.

299 Mustafa Öz, "İbn Ebû Cumhûr", *DİA*, c: 19, s. 428.

300 İbn Ebû Cumhûr, *Muclâ Mir'âti'l-Müncî fi'l-Kelâm ve'l-Hikmeteyni ve'l-Tasavvuf*, I-IV, tahkik: Rızâ Yahyâ Pur Ferhad, Beyrut, Dâru'l-Mahaccetü'l-Beyzâ, 1434/2013.

lendirmelerde bulunmaktadır. Bu bilgiler bu tarihlerde hangi kitapların tavsiye edildiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.³⁰¹

Safeviler öncesinde ortaya çıkan bazı hareketler Şîa mezhebiyle ilişkilendirilmektedir. Alâüddevle-i Simnânî (ö. 737/ 1336) Kübreviyye tarikatının Nûriyye şubesinde tasavvuf terbiyesini almış, daha sonra da bu tarikatın kendisine nisbet edilen Rükniyye kolunu kurmuştur. Simnânî'nin bazı görüşleri Şîiler tarafından istismar edilmiştir. Ancak kendisinin Şîilik ile ilgisi yoktur.³⁰²

Mazenderanlı Şeyh Halife (ö.736/1335) Alâüddevle-i Simnânî'nin öğrencisiydi. Hocasıyla birçok fikir ayrılığı yaşamaktaydı. Horasan'ın Sebzevar şehrinde, birçok kişinin intisap etmesiyle Şeyhiyye denilen bir grup oluşmuştu. Şeyh Halife şehrin Sünni fakihleri tarafından Râfîzi olarak suçlanmış, yerel Sünniler tarafından gizlice öldürülmüştür. Talebelerinden Hasan-ı Cûrî (ö. 743/1342) bu harekete Şîî bir çehre kazandırmıştır. Cûriyye hareketi Serbedârîler için zemin hazırlamıştı.³⁰³

İran'ın Mâzenderan bölgesinde hüküm süren Mar'aşîler (Mar'aşîyyân) hanedanı Cûriyye hareketiyle ilişkilidir. Hasan-i Cûrî'nin halifesi Seyyid İzzeddin Sûgendi'nin zâviyesine misafir olan Seyyid Kıvâmüddin Mar'aşî onun fikirlerinden etkilendi. Horasan'da Şîa görüşlerini tebliğe başladı. Bölgenin mahallî hâkimi Kiyâ Efrâsiyâb onu zindana attırdıysa da mürid ve taraftarlarının yardımıyla kurtulmayı başardı. Kiyâ Efrâsiyâb, Seyyid Kıvâmüddin'e yenilerek öldürüldü (760/1359). Seyyid Kıvâmüddin Âmül'e girip hâkimiyetini tesis etti. Efrâsiyâb'ın oğlu İskender Şeyhî'nin (ö. 806/1403) de kışkırtmalarıyla³⁰⁴ Mâzenderân'a giren (794/1392) Timur, Kıvâmüddin'in yerine geçmiş olan oğlu Kemâleddin'i Râfîzîlik ile suçlamış, Ehl-i sünnet'e girmeleri nasihatı vermişti. Mâverâünnehir'e götürülen Mar'aşîler'den bazıları Timur'un ölümünden (1405) sonra oğlu Şâhrûh'un izniyle Mâzenderan'a geri döndü. Mar'aşîler, Safevîler'in İran'a hâkim olmasının ardından onlara bağlı mahallî dinî-siyasî hâkimler statüsünde bölgedeki varlıklarını devam ettirdiler. Mar'aşîler pek çok âlim yetiştirmiştir. Kıvâmüddin'in torunu Seyyid Zahîrüddîn b. Nasîriddîn b. Kemâleddîn el-Mar'aşî³⁰⁵ (ö. 894/1489'dan sonra) *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*

301 İbn Ebû Cumhûr, *Kâşifetü'l-Hâl an Ahvâli'l-İstidlâl*, tahkik: Ahmed el-Kenânî, Kum, Mütessesetü Ümmü'l-Kura, 1416, s. 75.

302 M. Nazif Şahinoğlu, "Alâüddevle-i Simnânî", *DİA*, c: 2, s. 345-347.

303 A. Bausani, "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din", çevr. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 32, 2002, (s. 223-231), 229.

304 Cemşid Sadri, "Timurlular Dönemi Horasan'da Etkili Tarikatlar", çevr. Mustafa Altunkaya, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4-2, 2013, (s. 227-251), s. 238.

305 Tahsin Yazıcı, "Mar'aşî, Zahîrüddîn", *DİA*, c: 28, s. 36-37.

adlı eserini 881/1476 yılında tamamlanmıştır. Bölgede kurulan başka hanedanlarla birlikte Mar'aşlılar hakkında da bilgiler vermektedir.³⁰⁶ Zahîrüddîn el-Mar'aşlı diğer bir kitabı olan *Târîh-i Gilân ve Deylemistân*'da olayları 880/1475 yılından başlatır. Bölgede hüküm süren Kiyâîler hakkında yazılmış olup 894/1489 yılında tamamlandı. Gilân ve Deylemistân'da hüküm süren Kârkiyâ Sultan Mirza Ali'ye ithaf edilmiştir.³⁰⁷ Mar'aşlıların yetiştirdiği pek çok âlim İran tarihinde önemli rol oynamıştır. Bunlar arasında, Kum'da büyük bir kütüphanenin kurucusu olan Âyetullah Şehâbeddin Muhammed Mar'aşlı'yı³⁰⁸ (1897-1990) zikretmek mümkündür.³⁰⁹

Horasan'ın Beyhak bölgesinde hüküm süren Şîf Serbedâriler³¹⁰ (737-783 / 1337-1381) hanedanının başındaki Mes'ûd, Şeyh Hasan-ı Cûrî ile ittifak yapmıştı. Hanedanın son hükümdarı olan ve hâkim olduğu topraklarda İmâmiyye Şîası'nı güçlendirmek isteyen Hâce Ali b. Müeyyed (ö. 788/1386) Lübnan'da yaşayan Şîfî âlim Şehîd-i Evvel ile mektuplaşmaktaydı. Hâce Ali 782/1380 yılında onu Sebzevâr'a davet etti. Şehîd-i Evvel bu davete olumlu karşılık vermediyse de *el-Lüm'atü'd-Dımaşkîyye* adlı eserini yazarak kendisini davet için Dımaşk'a gelen elçi Şemseddin el-Âvî ile gönderdi. Timur'un Sebzevâr'ı işgali (783/1381) ve bundan üç yıl sonra Şehîd-i Evvel'in Dımaşk'ta idam edilmesiyle bu süreç sona erdi.

Şîfî kaynaklarda şehîd denilen meşhur üç âlim vardır. Şehîd-i Evvel Memlûklüler tarafından Dımaşk'ta idam edilmiştir. Şehîd-i Sâni Zeynüddin el-Âmili Osmanlılar tarafından İstanbul'da idam edilmiştir. Şehîd-i Sâlis Nurullah eş-Şüşterî Babürlüler tarafından Ekberâbâd/Agra'da dövüldüğü sırada ölmüştür.

Şehîd-i Evvel diye bilinen Şemseddin Muhammed b. Mekki el-Âmilî (ö. 786/1384), Lübnan'ın Cebel-i Âmil bölgesinde doğdu. Bazı görüşleri sebebiyle yargılanıp idam edildiği için Şîfî kaynaklarında, ceza haksız olarak değerlendirip "Şehîd" (Şehîd-i Evvel) lakabıyla anılır. Âllâme el-Hillî'nin öğrencilerinden ve oğlu Fahrüddin'den, ayrıca birçok Sünnî âlimden dersler almıştır. Memleketine döndükten sonra birçok öğrenci yetiştirdi. Şîfî kaynaklarına göre Şehîd-i Evvel, takıyye yaparak kendini bir Sünnî diye tanıttı, öğrencilerine Sünnî ilim geleneği-

306 Zahîrüddîn Mar'aşlı, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, neşr. Muhammed Hüseyin-i Tesbîhî, Tahran, Müessesesi-i Matbuat-ı Şark, 1345, s. 166.

307 Zahîrüddîn Mar'aşlı, *Târîh-i Gilân ve Deylemistân*, neşr. Menûcihr-i Sütüde, Tahran, İntişarât-ı İttilâât, 1364.

308 Seyyid Mahmûd Mar'aşlı, "Mar'aşlı, Seyyid Şehâbeddin", *DİA*, c: 28, sayfa: 36.

309 Osman Gazi Özgüdenli, "Mar'aşlılar", *DİA*, c: 28, s. 37-38.

310 Erdoğan Merçil, "Serbedâriler", *DİA*, c: 36, s. 549-550; Şahin Ahmetoğlu, "Serbedari Hareketi ve Temel Görüşleri", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 7-1, 2014, s. 129-154.

ne göre ders verdi, Şîî âlimlerinin eserlerini ise geceleyin gizlice okuttu. Şehîd-i Evvel'in tutuklanma ve idam sebebinin açık olmasa da humus toplamakla ilgili bir şikâyet ile başladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Râfızî fırkalarına ait birtakım aşırı görüş ve düşünceleri benimsemekle suçlanan Şehîd-i Evvel, Dımaşk'taki mahkemede yargılanmış, Mâlikî kadısı Burhâneddin İbrâhim b. Muhammed es-Sanhâcî eş-Şâzelî'nin verdiği idam kararı infaz edilmiştir. Serbedârî hükümdarıyla ilişkileri yüzünden Şehîd-i Evvel, Memlûk yönetimi açısından bir tehdit olarak görülmüş olmalıdır.³¹¹ Şehîd-i Evvel'in eserleri *Mevsûatü 'ş-Şehîdi'l-Evvel* adıyla on dokuz cilt halinde bir arada yayınlanmıştır.³¹²

Şehîd-i Evvel'in öğrencisi olan el-Mikdât es-Süyûrî (ö. 826/1423) Necef'te dersler vermiştir. İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin *el-Bâbü'l-hâdî aşer'*ine yazdığı *en-Nâfi' yevme'l-haş'*³¹³ adlı eserinin ilim çevrelerinde büyük ilgi gördüğü bilinmektedir. Süyûrî'nin başka eserleri de vardır.³¹⁴

Mikdâd es-Süyûrî'nin öğrencilerinden olan Cemâlüddîn İbn Fehd el-Hillî (ö. 841/1437) Karakoyunlular (1351-1469) hanedanının Bağdat'taki hakimini etkilemiş gözükmektedir. Karakoyunlular resmen Şîî olmamakla beraber kullandıkları isimlerden anlaşılmaktadır ki Hz. Ali ve evladına karşı sevgi duymaktaydılar. Ancak Kara Yusuf, İskender ve Cihan Şah'ın paralarında dört halifenin isimleri görülür.³¹⁵ Kara Yusuf'un oğlu İsfahan/İsfend/İspân Mirza (ö. 848/1445) Bağdat'ın yönetimini ele geçirmişti (836/1433).³¹⁶ İsfend 840/1436 yılında Hille'den ve başka yerlerden Ahmed İbn Fehd el-Hillî ve diğer Şîa âlimlerini Bağdat'a davet etmişti. Bağdat'taki âlimlerle yapılan münazarada Hille âlimleri gâlip gelmiştir. Bunun üzerine İsfend hutbe ve sikkelerin on iki imamın ismiyle olmasını emretmişti.³¹⁷

İbn Fehd el-Hillî sūfimeşrep bir fakih olarak bilinir. Öğrencilerinden Muhammed b. Felâh, Müşa'şaalâr'ın Hûzistan'da mehdîliğini ilân ederek hâkimiyet kuran ilk hükümdarıdır. Ayrıca damadı olan olan İbn Felah'ın görüşlerini reddeden İbn Fehd el-Hillî onun öldürülmesi için fetva vermiştir. İbn

311 Ali Hakan Çavuşoğlu, "Şehîd-i Evvel", *DİA*, c: 38, s. 437-440.

312 *Mevsûatü 'ş-Şehîdi'l-Evvel*, I-XIX, Kum, Merkezi'l-Ulûm ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1430/2009.

313 Allame el-Hillî, *el-Bâbu'l-Hâdî Aşer maa şerheyhi*, tahkik: Mehdi Muhakkak, Meşhed, Asitan-i Kudsi Rızavî, 1368.

314 İlyas Üzüm, "Süyûrî," *DİA*, c: 38, s. 187-188.

315 Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, XXIV, (ss. 434-8) s. 438.

316 Abbâs el-Azzâvî, *Mevsûatu Târîhi'l-İrâk beyne'l-İhtilâleyn*, Beyrut, ed-Daru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 1425/2004, III, s. 87, 132.

317 Muhsin el-Emin, *'Ayânü 'ş-Şîa*, III, s. 300, 301. Ayrıca bakınız: Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 2.bs., Ankara:Türk Tarih Kurumu, 1999 s. 10.

Fehd el-Hillî'in elli civarındaki eseri olduğu kaydedilmektedir. Yayınlananların çoğunluğunun fıkıh ve tasavvuf içerikli olduğu görülmektedir.³¹⁸

Hûzistan'da Havîza ve çevresine hâkim olan Arap asıllı Şîf Müşa'sa'lar (1435-1924) hânedanının kurucusu Seyyid Muhammed b. Felâh mehdî olduğunu iddia etmişti. Muhammed, inançlarını *Kelâmü'l-mehdî* adlı eserinde ayrıntılı şekilde anlatmaktadır. Sünnîler'i diğer dinlerin mensupları gibi değerlendirmektedir. Sultan Muhsin (ö. 905/1500) Şîf âlimlerini himaye edip telif faaliyetlerini desteklemekteydi. Safeviler hükümdarı Şah İsmâil, zındıklıkla itham ettiği Müşa'sa' hânedanı üyelerinden bazılarıyı öldürttü ve bölgeyi kendi idaresine bağladı (914/1508). Böylece Müşa'sa'lar'ın bölgede yaklaşık yetmiş yıldır süren hâkimiyetleri sona ermiş oldu. Bundan sonra hanedan üyeleri bazen isyan ederek, bazen boyun eğerek varlıklarını sürdürdüler. Seyyid Mübârek b. Muttalib (ö. 1025/1616) İsnâaşeriyye Şîfliği'ni kabul etti. Mübârek'in oğlu Nâsır, Safevî sarayına davet edilip Şah I. Abbas'ın kız kardeşiyle evlendirildi.³¹⁹

318 Mazlum Uyar, "İbn Fehd, Cemâlüddin", *DİA*, c: 19, s. 484-485.

319 Osman Gazi Özgüdenli, "Müşa'sa'lar", *DİA*, c: 32, s. 155-156; Ayşe Atıcı Arayancan, "Tarihi Süreçte Müşa'sa'lar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 72, s. 175-188.

7. Safeviler Dönemi (907-1149/1501-1736)

İsnâaşeriyye için iktidar tecrübesinin uzun süreceği başka bir devir Safeviler (1501-1736) dönemidir. Safevi Devleti'nin temelini oluşturan Erdebil Tekkesi, başlangıçta Sünnî bir çevrede, ağırlıklı olarak Sünnî öğretiyeye uygun tasavvufî faaliyetler yürütmüştür. Şeyh Safiyyuddin (ö. 1334) Sünnî-Şafiî olup tarikatta Şiîliğe meyil Hoca Ali (ö. 833/1429) zamanında başlamış, Şeyh Cüneyd (ö. 865/1460), Haydar (ö. 894/1488) ve Şah İsmail (907-930/1502-1524) zamanında tekkeye tamamen hâkim olmuştur.³²⁰ Akkoyunlu ordusunu yendikten sonra Tebriz'e giren Şeyh İsmail, 1501 yılında merasimle tahta oturmuş ve artık hem şeyh hem de şah olmuştur. Şah İsmail tahta oturduktan sonra on iki imam adına hutbe okutmuş ve İmamiyye mezhebini devletin resmi mezhebi olarak ilan etmiştir.³²¹ Ali Şeriatî'ye göre Şiîlik iki bölüme ayrıldı. "Birincisi İslam'ın başlangıcında var olan Ali Şiîsidir. Ötekiyse o tarihe dek varlığı bulunmayan ve Ali Şiîsinin tahrif edilip kötü bir şekilde sokulmasıyla ortaya çıkan ve ne yazık ki şimdi de var olan Safevi Şiîsidir."³²²

Safeviler dönemine damga vuran âlimlerden biri Muhakkık el-Kerekî'dir. Muhakkık-ı Sâni Ebü'l-Hasen Nürüddin Ali el-Kerekî (ö. 940/1534) Safeviler'in Kâşân'ı zaptında hazır bulunarak Sünnî ulemâ ve kadıların Hz. Ali dışındaki halifelere sövmeye zorlanması faaliyetlerine katıldı (908/1503). Özellikle İbrâhim b. Süleyman el-Katîfi (ö. 945/1539) Kerekî'nin birçok konuda görüşlerine karşı reddiyeler kaleme aldı. Kerekî'nin tavsiyesiyle sadâret makamına getirilen talebesi Mîr Ni'metullah el-Hillî, Kerekî -Katîfi tartışmasında Katîfi'yi destekleyince azledilerek Bağdat'a sürüldü (936/1529). Şah Tahmasb (930-984/1524-1576) bir fermanla naib-i imam ilan ettiği Kerekî'ye dini ve askeri görevlileri tayin ve azil yetkisi verdi (939/1533). Kerekî Sünnî imam-hatiplerin görevlerinden uzaklaştırılmasını, her beldeye halkı Şîa akîdesi hususunda bilgilendirecek imamlar tayin edilmesini emretti.³²³

Muhammed Hassûn *Hayâtü'l-Kerekî ve Âsâruhu* adlı on iki cilt halinde yayınlanmış eserinin ikinci cildinde Kerekî'nin kitaplarını ele almaktadır.³²⁴ Kerekî'nin eserlerinin metinlerini de içeren bu yayının beşinci cildinde Kerekî'nin risaleleri yer almaktadır. Bunlardan biri *Tayînü'l-muhâlifîn li-Emîri'l-müminîn* adını taşımaktadır. Muhalifler Hz. Ali'nin düşmanları olarak takdim edilmekte ve

320 Mustafa Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, İstanbul, 2002, s. 59, 227; Hasan Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", *İslamiyat*, 6-3, 2003, s. 111-126.

321 Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, s. 134.

322 Ali Şeriatî, *Ali Şiîsi Safevi Şiîsi*, 2.b., (trc. Feyzullah Artinli), İstanbul 1990, s. 198.

323 Cengiz Kallek, "Kerekî, Muhakkık-ı Sâni", *DİA*, c: 25, s. 280-282.

324 Muhammed Hassûn, *Hayâtü'l-Kerekî ve Âsâruhu*, I-XII, Kum, el-İhticâc, 1423, II, s. 309.

liste Hz. Ebu Bekir, Ömer, Osman ile başlamakta ve Muâviye ve başka isimler ile devam etmektedir.³²⁵ Devamındaki *Nefehâtu'l-lâhût fî la'ni'l-cibtî ve't-tâğût* adını taşıyan risalesini 917/1512 yılında yazmış, ulemâ arasında bu risâle çok şöhrat bulmuştur.³²⁶ Kerekî risalenin girişinde Safevî devletini uzun övgüler ile yüceltmektedir.³²⁷ Risale özellikle ilk halifelerin ve sahabenin lanetlenmesini savunan bir içeriğe sahiptir. Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in lanetlenmesi ile ilgili İmâmiyye kaynaklarında yer alan ifadeler nakledilmektedir.³²⁸ Hz. Aişe'nin lanete müstahak olduğuna dair de bir başlık vardır.³²⁹

Bu dönemde Kerekî'nin yazdığı bazı konular İsnâaşeriyye âlimleri kendi aralarında tartışmalara sebep oldu. Bu tartışmalı konulardan biri Cuma namazıydı. Kerekî'nin risaleleri de iki cilt halinde el-Hassûn tarafından neşredilmiştir. Kerekî'nin 921/1515 yılında yazdığı Cuma namazıyla ilgili risalesi de bunlar arasındadır. Kerekî Cuma namazı kılmanın farz olmadığını ve Cuma namazının sadece gerekli özelliklere hâiz bir müçtehit tarafından kılınabileceğini savunmuştur.³³⁰

Safeviler döneminde Sünnî yönetimlerin hakim olduğu bilâdü's-Şâm bölgesinde yaşayan ve İstanbul'da idam edildiği³³¹ için eş-Şehidü's-Sânî diye bilinen Zeynüddin el-Âmilî (ö. 965/1558), el-Kerekî'yi eleştirmiştir. el-Âmilî'nin eserleri *Mevsûatü's-Şehîdî's-Sânî*³³² adı altında yirmi dokuz cilt olarak yayınlanmıştır. Bu yayın içerisinde el-Âmilî'nin fıkıh konularını içeren başka eserlerinin tam metinleri de yer almakla birlikte, *Ravzatu'l-Behiyye* (6-9 ciltler) ve *Mesâlikü'l-Efhâm* (17-28 ciltler) adlı eserleri meşhurdur. Beşinci cildi oluşturan *Temhîdü'l-Kavâid* fıkıh usûlü ile ilgilidir. Üç cildi (2-4 ciltler) risalelerinden oluşmaktadır. Bunlar arasında yer alan ve 962/1555 tarihinde telif ettiği risâlesinde el-Âmilî, Cuma namazı kılmanın farz olduğunu ve namazın kılınabilmesi için müçtehidin bulunmasının gerekli olmadığını savunmuştur.³³³

Ahmed b. Muhammed Mukaddes el-Erdebîlî (ö. 993/1585) bir süre Cebel-i Âmilî'de fıkıhla meşgul olduktan sonra Necef'e dönmüş, ölünceye kadar orada

325 Hassûn, *Hayâtü'l-Kerekî ve Âsâruhu*, V, s. 310, 319.

326 Hassûn, *Hayâtü'l-Kerekî ve Âsâruhu*, V, s. 329.

327 Hassûn, *Hayâtü'l-Kerekî ve Âsâruhu*, V, s. 340.

328 Hassûn, *Hayâtü'l-Kerekî ve Âsâruhu*, V, s. 505.

329 Hassûn, *Hayâtü'l-Kerekî ve Âsâruhu*, V, s. 516.

330 el-Kerekî, *Resâilü'l-Muhakkik el-Kerekî*, I-II, tahkik: Muhammed el-Hassûn, Kum, el-Maraşî, 1409, s. 139.

331 Adem Arıkan, "Zeynüddin el-Âmilî'nin Öldürülmesiyle İlgili İmâmiyye Tabakât Kitaplarındaki Kurguların Değerlendirilmesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 19, 2009, s. 87-112.

332 Zeynüddin el-Âmilî, *Mevsûatü's-Şehîdî's-Sânî*, I-XXIX, Kum, Merkezü İhyâi't-Türâsî'l-İslâmî, 1434/2013.

333 *Mevsûatü's-Şehîdî's-Sânî*, III, s. 153, 219.

kalmıştır. el-Erdebîlî'nin birçok eseri vardır. *Hadîkatu's-Şîa* adlı Farsça eserin Erdebîlî'ye ait olup olmadığı tartışılmıştır. Eserde Erdebîlî'nin diğer kitaplarının zikredilmesi hem müellifinin Erdebîlî olduğu ihtimalini kuvvetlendirmekte ve müellifin bu kitabı ömrünün sonuna doğru yazdığını göstermektedir. *Hadîkatu's-Şîa* iki ana bölümden meydana gelir. İlk bölümünde Hz. Peygamber'in hayatı, ikinci bölümde ise imamet meselesiyle İsnâaşeriyye imamlarının biyografileri yer alır.³³⁴ Erdebîlî kitabının hatimesinde 73 fırka hakkında bilgiler vermektedir ki ileride detaylı bilgi verilecektir.³³⁵

Zeynüddin el-Âmilî'nin oğlu Hasan el-Âmilî (1011/1602) *Meâlimü'l-Usûl* adlı fıkıh³³⁶ ve fıkıh usûlü³³⁷ içerikli kitabı sebebiyle sâhibü'l-Meâlim diye bilinmektedir. Hasan el-Âmilî ricâl ilmi için önemli bir eser yazmıştır. İbn Tavûs (ö. 673/1274) bu beş ricâl eserini bir araya getirmiştir. İbn Tavûs, daha çok Keşşî'nin eserine önem vererek *Hallü'l-İşkâl fi marifeti'ricâl* adlı bir eser telif edilmiş ancak günümüze ulaşmamıştır. Bu eser üzerine 991/1583 yılında Hasan el-Âmilî *et-Tahrîru'l-Tâvûsî*³³⁸ diye adlandırılan bir kitap yazmış ve bu eser günümüzde basılı haldedir.³³⁹

Muhammed b. Ali el-Âmilî (ö. 1019/1610) amcası Hasan el-Âmilî'den ders almıştır. Muhammed el-Âmilî çoğunlukla şerh ve haşiyelerden oluşan eserler telif etmiştir. Muhakkık el-Hillî'nin *Şerâiu'l-İslâm*'ı üzerine yazdığı *Medâriku'l-Ahkâm* adlı kitabı sebebiyle sâhibü'l-Medârik diye meşhur olmuştur.

Zeynüddin'in torunlarından Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin el-Âmilî (ö. 1103/1692) hadis şerhleri, bazı fıkıh, usûl ve itikâd konularını içeren *ed-Dürrü'l-mensûr* adlı bir eser yazmıştır. Aynı zamanda kitabın sonunda dedesi Zeynüddin'nin hayatı hakkında, uzun süre yanında bulunan öğrencisi İbnü'l-Avdî'nin yazdıklarını nakletmektedir. Ayrıca aileden yetişmiş âlimlerin ve kendi hayatı hakkında da bilgiler vermektedir. İbnü'l-Avdî'nin *Büğyetü'l-Mürîd* isimli bu risalesinde hocası Zeynüddin'in kendi hayatı ile ilgili, zaman, mekan ve görüşülen hocaların isimleri gibi önemli detaylarla birlikte yazdıklarını

334 Tahsin Yazıcı, "Erdebîlî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, c: 11, s. 278.

335 Mukaddes Erdebîlî, *Hadîkatü's-Şîa*, neşr. Sadık Hasanzade, Ali Ekber Zemani Nejad, Kum, Ensariyân, 1378ş/1420h., s. 1015.

336 Hasan el-Âmilî, *Meâlimü'd-dîn ve Melâzî'l-Müctehidîn; kısmu'l-fıkh*, I-II, tahkik: Münzir el-Hakîm, Kum, Müesseset'l-Fikh, 1418.

337 Hasan el-Âmilî, *Meâlimü'l-Usûl*, neşr. Ali Muhammedî, Kum, Dâru'l-Fikr, 1374.

338 Hasan el-Âmilî, *et-Tahrîru'l-Tâvûsî*, tahkik: M. Hasan Tarhini, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1408/1988, s. 7, 11.

339 İçeriğinin değerlendirmesi için bakınız: Topgül, *Erken Dönem Şîa Ricâl İlmi (Keşşî Örneği)*, s. 115.

da nakledilmektedir.³⁴⁰ Ali el-Âmilî dönemin sultanı (Şah I. Abbas)³⁴¹ babası Muhammed'i (ö. 1030/1621) İran'a birkaç defa davet ettiği halde kabul etmediğini kaydetmektedir.³⁴² Ali el-Âmilî'nin abisi Zeynüddîn (ö. 1064/1654) İran'a gitmiştir. Ali el-Âmilî kendisinin İsfahan'da bulunuşunu anlatırken pişmanlık intibai veren ifadeler kullanmaktadır. "Zorla değil, gerektiren durumlar sebebiyle malum memlekete geldim. Onun şüpheli şeylerinden yedim. Bu konuda atalarımın yolundan farklı bir yol tutmuş oldum. Bu, bende önceki yaşlarımda var olan feyz ve salâhı yok etti" demektedir.³⁴³ Ali el-Âmilî "bu hakîr vaktinin çoğunu gurbet beldesinde, kederli bir hayat ve mâhzun bir gönülle geçirdi ve pişmanlık dışında hiçbir şey elde edemedi" demektedir. Bununla birlikte mutâla, araştırma ve ders vermeye meşgul olduğunu söyleyen Ali el-Âmilî "ihtiyacım olan kitaplar yanımda yoktu. Ben de kendim yetmişden fazla kitap yazdım" diyerek kendi eserlerinden bahsetmektedir. Bunlar içerisinde mutasavvıflara reddiyeler de vardır.³⁴⁴

Zeynüddin el-Âmilî'nin öğrencisi olan Hüseyin b. Abdissamed el-Âmilî (ö. 984/1576) hadis usulüyle ilgili eseri *Vusûlü'l-Ahyâr*'ı ehl-i tuğyân ve'n-nifâk dediği Osmanlı topraklarından devletül-imân ve'l-vifâk dediği Safevî topraklarına kaçtıktan sonra yazdığını ifade etmektedir.³⁴⁵

Hüseyin el-Âmilî'den ders alan Mîr Dâmâd Muhammed Bâkır el-Hüseyinî el-Esterâbâdî (ö. 1041/1631) çok yönlü bir İmâmîyye âlimidir. Mîr Dâmâd'ın başta akfî ve felsefî ilimler olmak üzere çeşitli konularda yazdığı elliden fazla eserin çoğu neşredilmemiştir.³⁴⁶ Mîr Dâmâd'dan ders alan Molla Sadrâ (ö. 1050/1641) başta felsefe olmak üzere, hadis, kelâm gibi çok farklı alanlarda eserler vermiştir.³⁴⁷ Molla Sadrâ, klasik sûfilere karşı sempati duymaktadır. Kesru Esnâmi'l-Câhiliyye adıyla telif ettiği kitabı tasavvuf içeriklidir.³⁴⁸ Mîr Ebü'l-Kâsım Findiriskî (ö. 1050/1640) felsefî eserleri olan, bu dönemde yaşamış bir başka müelliftir.³⁴⁹

340 Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddîn el-Âmilî, *ed-Dürrü'l-mensûr mine'me'sûr ve gayri'l-me'sûr*, tahkik: Mansur el-İbrahîmî, Tahran, Merkezü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1433/2012, s. 610.

341 Stewart, "Safevi İran'a Âmilî Ulemânın Göçüne Dâir Notlar", s. 307.

342 Ali el-Âmilî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, s. 675.

343 Ali el-Âmilî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, s. 706.

344 Ali el-Âmilî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, s. 708.

345 Hüseyin b. Abdissamed el-Âmilî, *Vusûlü'l-Ahyâr ilâ Usûli'l-Ahbâr*, tahkik es-Seyyid Abdullatif, Kum, Mecmeu'z-Zehâiri'l-İslâmîyye, 1401, s. 30.

346 Mustafa Öz, "Dâmâd, Muhammed Bâkır", *DİA*, c: 8, s. 435-436.

347 Alparslan Açıkgenç, "Molla Sadrâ", *DİA*, , c: 30, s. 259-265

348 Sadruddin eş-Şirâzî, *Kesru Esnâmi'l-Câhiliyye fi'r-redd ala's-Sûfiyye*, tahkik: Hüseyin et-Takş (?), Beyrut, Mahedü'l-Me'ârifî'l-Hikemiyye, 1425/2004.

349 Harun Anay, "Findiriskî", *DİA*, c: 13, s. 109-111.

Molla Sadrâ'nın talebelerinden olan Abdürrezzâk el-Lâhîcî (ö. 1072/1661 [?]) kelâm âlimi ve felsefeci olarak bilinir. Birçok eseri bulunan³⁵⁰ el-Lâhîcî'nin *Şevâriku'l-ilhâm* adlı kitabı Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Tecrîdü'l-akâid*'ine yapılmış geniş bir şerh olup beş cilt halinde basılmıştır. Bu şerhte İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, Mahmûd el-İsfahânî ve Ali Kuşçu gibi âlimlerin şerhlerinden alıntılar yapılmış ve görüşleri tartışılmıştır.³⁵¹

Felsefe ile ilgilenen Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin el-Âmilî'nin (ö. 1031/1622) bazı kaynaklarda Sünnî olduğu rivayet edilmekte ise de onun bir Şîî olduğu, mutaassıp bir âlim olmadığı anlaşılmaktadır. Bahâüddîn'nin farklı alanlarda eserleri vardır. O daha çok pozitif ilimlerdeki çalışmalarıyla tanınmıştır.³⁵² Bahâüddîn el-Âmilî'nin en çok tanınan kitabı, seçme sözler ve yazılardan oluşan *el-Keşkül*'dür.³⁵³ *el-Keşkül*'deki ifadelerine göre Bahâüddîn el-Âmilî yaşadığı dönemde İran'daki durumdan memnun değildir. "Babam Arap beldelerinden Acem diyarına gelmese, meliklerle ihtiladı olmasaydı ben, insanların en takvalısı, en abidi ve zahidi olurum. Fakat babam beni Arap beldelerinde çıkartıp bu diyara yerleştirdi. Ben ehl-i dünya kimselere karışıyorum ve onların kötü ahlaklarını iktisab ediyorum. Böylelikle onların sıfatlarına büründümdüm" demektedir.³⁵⁴ Hüseyin b. Abdüssamed oğlu Bahâüddîn'e "dünyayı istiyorsan Hindistan'a git; Ahireti istiyorsan Bahreyn'e gel; dünyayı da ahireti de istemiyorsan Irâku'l-'Acem'de kal" dediği kaydedilmektedir.³⁵⁵

Arjomand, Safevî devletinin ilk 140 yılı boyunca Cebel-i Âmil ulemasının, son 50 yılında da Bahreyn ulemasının hâkim olduğunu ileri sürmektedir.³⁵⁶

Hindistan'daki bazı yöneticiler İsnâaşeriyye mezhebini kabul etmişlerdi. Hindistan'ın güneybatısındaki Bîcâpûr bölgesinde hüküm süren Âdilşâhîler hânedanlığının (1489-1686) hükümdarı Yûsuf Âdil, Şîî mezhebini kabul etti; böylece Hindistan'da Şîîliği resmen kabul eden ilk müslüman hükümdar oldu. Yûsuf Âdil Han 1510 yılında ölünce yerine on üç yaşındaki oğlu İsmâil geçti. Yûsuf Âdil ölmeden önce Kemal Han'ı oğluna nâib tayin etmişti. Kemal Han Sünnîliği yeniden devletin resmî mezhebi olarak kabul etti. 1558 yılında tahta

350 Ömer Mahir Alper, "Lâhîcî, Abdürrezzâk b. Ali", *DİA*, c: 27, s. 52-53.

351 Abdürrezzâk el-Lâhîcî, *Şevâriku'l-ilhâm fi şerhi Tegrîdü'l-keîâm*, I-V, tahkik: Ekber Esed Alizade, Kum, M. el-İmam es-Sâdik, 1433.

352 Ömer Okumuş, "Âmilî, Bahâeddin", *DİA*, c: 3, s. 60-61.

353 Hüseyin Elmalı, "el-Keşkül", *DİA*, c: 25, s. 324-325.

354 Bâüddîn el-Âmilî, *el-Keşkül*, I-II, Beyrut, Menşûrâtu'l-Alâ, 1403/1983, I, s. 213.

355 Mirza Abdallah el-Efendi el-İsfehânî, *Riyâzu'l-Ulemâ ve Hiyâzu'l-Fuzâlâ*, I-VI, tahkik: Ahmed el-Hüseyinî, Kum, el-Hayyâm, 1401, II, 121.

356 Said Amir Arjomand, *The shadow of god and the Hidden Imam: religion, political order, and societal change in Shi'ite Iran from the beginning to 1890*, Chicago, The University of Chicago, 1984, s. 129.

geçen Ali tekrar Şîî mezhebine döndü. Âdilşâhîler hanedanına Bâbürlülere son verdi.³⁵⁷

Hindistan Haydarabad merkezli Kutubşâhîler Devleti (918-1098/1512-1687) yöneticileri Şîîliği benimsemişlerdi. Sünnî Bâbürlülere de mezhep yüzünden Kutubşâhîlere'e karşı olumsuz tutum içinde olmuşlardır.³⁵⁸

Hindistan Ahmednagar merkezli Nizamşâhîler Devleti (1490-1633) hükümdarlarından Burhan Nizamşâh (915-961/1510-1554) İran'dan 1537 yılında göç eden Şîî âlim Şâh Tâhir'den etkilenen Şîîliği benimsedi. Şîîliğe karşı çıkan Sünnî ulemâ şiddetle baskı altına alındı. Safevîler ile dostane ilişkiler kuruldu ve karşılıklı elçilik heyetleri gönderildi. Hüseyin Nizamşâh 962/1555 yılında Medineli Şîî âlim ve nakîb Hasan b. Ali İbn Şedkam'i (ö. 999/1590) Hindistan'a davet etmişti. İbn Şedkam Dekken'e ulaştığında devlet erkanı tarafından törenle karşılandı. İbn Şedkam imamlar, güzel ahlak ve ameller ile ilgili bilgileri derlediği *el-Cevâhiru'n-Nizâmiyye min Hadisi'l-Hayri'l-Beriyye* adlı kitabını sultan için kaleme aldı.³⁵⁹ İsmâil Nizamşâh 998/1589 yılında tahta geçtiğinde Şîîliğin yerini tekrar Sünnîlik aldı. II. Burhan Nizamşâh yönetime hâkim olunca (999/1591) Şîîlik tekrar devletin resmî mezhebi haline geldi.³⁶⁰

Safevi hükümdarı Şâh II. İsmail'in (984-985/1576-1577) döneminde Sünnî ve Şâfîliğe eğilimi olduğundan bahsedilmektedir.³⁶¹ Bu dönemde Sadr makamında Sünnî âlim Mirza Mahdum Şerîfi'nin (ö. 995/1587) bulunması ilginçtir.³⁶² Çünkü Mirzâ Mahdûm daha sonra Osmanlı topraklarına geçtiğinde Râfıza'ya reddiye yazmıştır.³⁶³

Mirza Mahdûm'un *Nevâkızı'r-Revâfız* adlı eserine cevaben Seyyid Ziyâüddîn Nûrullah eş-Şüşterî / et-Tüsterî (ö. 1019/1610) *Mesâibü'n-nevâsib* adlı bir reddiye yazmıştır.³⁶⁴ Şüşterî *Mecâlisü'l-müminîn* adlı eseriyle tanınmaktadır.

357 Erdoğan Merçil, "Âdilşâhîler", *DİA*, c: 1, s. 384-386.

358 Enver Konukçu, "Kutubşâhîler", *DİA*, c: 26, s. 500.

359 Muhsin el-Emin, *'Ayânü's-Şîa*, V, s. 175, 178.

360 İqtidar Husain Siddiqui, "Nizamşâhîler", *DİA*, c: 33, s. 192-194. Detaylar için bakınız: Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A socio-intellectual history of the isna ashri shi'is in India*, I-II, Canberra, Munshiram Manoharlal, 1986, I, s. 268.

361 Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şâh II. İsmail (1576-1577) Devri Siyasî ve Dinî Hâdiseleri", *JASSS*, 2-48, 2016, (s. 59-67), s. 63.

362 Rosemary Stanfield, *Mirza Makhdum Sharifi: A 16th century Sunni sadr at the Safavid Court*, (Doktora Tezi), New York University, 1992; Shohreh Gholsorkhi, "Ismail II and Mirza Makhdum Sharifi: An Interlude in Safavid History", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 3 (Aug., 1994), pp. 477-488.

363 Mu'inüddin Mirzâ Mahdûm, *en-Nevâkız fi'r-redd ala'r-Ravâfız*, tahkik: Enes Saîd el-Kahtânî (bir bölümünü, yüksek lisans tezi olarak), Mekke, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1421.

364 Nurullah et-Tüsterî, *Mesâibü'n-nevâsib*, fi'r-reddi alâ *Nevâkızı'r-Revâfız*, I-II, tahkik: Kays el-Attar, Kum, Delil-i Mâ, 1426.

Şüşterî Meşhed'de meydana gelen karışıklıklar yüzünden 990/1582 yılında Hindistan'a geçerek Bâbürlü Hükümdarı Ekber Şah'ın hizmetine girdi. Lahor'a kadı tayin edilen Şüşterî'nin mezhebini gizlediği, kendisini Şâfiî olarak tanıttığı, Şîa mezhebine göre hüküm verdiği halde dört Sünnî mezhepten biriyle hükmettiğini ileri sürdüğü kaydedilmektedir. *Mecâlisü'l-müminîn*'i elde eden bir âlimin kitabı Cihangir Şah'a (1605-1627) arz etmesi üzerine hiddetlenen sultanın emriyle, Agra'da dayak cezası uygulanırken Şüşterî ölmüştür. Şîi kaynaklar kendisine "Şehîd-i Sâlis (Üçüncü Şehid)" demektedir. Şüşterî'nin yüz kırk kadar eseri olduğu kaydedilmektedir. *Mecâlisü'l-müminîn* Farsça olup Şîa mezhebinin Safevîler'le birlikte doğduğuna dair iddialara karşı kaleme alınmıştır. Başlangıçtan müellifin zamanına kadar bazı Şîa âlimleri, râvileri, İmâmiyye'ye mensup meşhur sultan ve emîrler, mutasavvıf ve şairler hakkında önemli bilgiler içermektedir.³⁶⁵ Eser Arapça'ya da çevirilerek basılmıştır.³⁶⁶ Şâfiî âlimi Fazlullah b. Rûzbihân el-Huncî (ö. 927/1521) İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'ye ait *Nehcü'l-hak ve keşfü's-sıdk* adlı kitabını tenkit için *İbtâlü nehci'l-bâtıl ve ihmâlü keşfi'l-âtil*'ı yazmıştır. Şüşterî de buna *İhkâku'l-hak ve izhâku'l-bâtıl* adlı eseriyle cevap vermiştir. *İhkâku'l-hak*, mülhakları ve fihrist ile birlikte otuz dört cilt olarak basılmıştır.³⁶⁷ İbn Hacer el-Heytemî'nin Şîa'nın görüşlerini tenkit için kaleme aldığı eserine reddiye olarak da Şüşterî *es-Savârimü'l-mührika fi reddi's-Savâiki'l-muhrika*³⁶⁸ adlı bir eser kaleme almıştır.³⁶⁹

Safevîler devrine damgasını vuran Ahbârîlik ekolününün birçok ismi bu dönemde yaşamış olmasıdır. Mirza Muhammed b. Ali el-Esterâbâdî (ö. 1028/1619) ricâl ile ilgili *Menhecu'l-Makâl* adlı bir kitap telif etmiştir. Eserinin girişinde kullandığı kaynakların adlarını zikretmektedir.³⁷⁰ Öğrencisi Muhammed Emîn el-Esterâbâdî (ö. 1033/1624) Ahbârîliği ihyâ etmesini Mirza Muhammed'in tavsiye ettiğini ifade etmektedir.³⁷¹ Ahbârîliğe karşı mücadele vermiş olan Vâhid el-Bihbehânî (ö. 1206/1791) *Menhecu'l-Makâl* üzerine çalışmalar yapmıştır.

365 Nurullah Şüşterî, *Mecâlisü'l-müminîn*, I-II, Tahran, Kitapfuruşi İslamiyye, 1354ş.

366 Nurullah et-Tüsterî, *Mecâlisü'l-müminîn*, I-IV, Arapça çev. Muhammed Şuâ' Fâhîr, Kum, Dâru Hişâm, 2013.

367 Nurullah et-Tüsterî, *İhkâku'l-hak ve izhâku'l-bâtıl*, XIX, neşr. Şihabüddin en-Necefi, Kum, el-Maraşî, 1409.

368 Nurullah et-Tüsterî, *es-Savârimü'l-mührika fi reddi's-Savâiki'l-muhrika*, neş. Celalüddin el-Hüseynî, Kum, Daru Meş'ar, 1427.

369 Ahmet Özel, "Şüşterî", *DİA*, c: 39, s. 277-279.

370 Muhammed el-Esterâbâdî, *Menhecu'l-Makâl fi tahkiki Ahvâli'r-Ricâl*, I-VII, Kum, Müessesetü Âl-i Beyt, 1422, I, s. 179.

371 Detaylar için bakınız: Uyar, *Ahbarilik*, s. 176.

Bihbehânî'nin fâideleri *Menhecu'l-Makâl* girişinde yayınlanmıştır.³⁷² Bihbehânî ayrıca *Menhecu'l-Makâl*'i üzerine *Ta'lika* yazmıştır.³⁷³

Muhammed Emîn el-Esterâbâdî *Kitâbü'l-Fevâidi'l-medeniyye*³⁷⁴ adlı eseriyle, kendi döneminden önce var olan Ahbâriyye metoduna yeniden hayat vermiştir.³⁷⁵ Esterâbâdî “kitabın (Kur’ân) ve sünneti nebevînin hâli, sadece imamların hüccetliği ile bilinebilir” demektedir.³⁷⁶ Esterâbâdî, pek çok Şîî âlimin akaid ve fıkıh usulü konularındaki görüşlerini tenkide tâbi tutmuştur. Neticede Usûliyye anlayışına karşı çıkararak, imamlara ait haberlerin dinî hükümlerin kaynağı olduğunu savunmuştur. Ahbâriyye anlayışı, Muhammed Emîn el-Esterâbâdî'nin ölümünü takip eden iki asır içinde büyük gelişme göstermiştir.³⁷⁷

Hüseyin b. Şihâbiddin el-Âmilî³⁷⁸ (ö. 1076/1665) *Hidâyetü'l-Ebrâr* adlı kitabında hadis ve fıkıh usulü bakımından mütekaddimûn ve müteahhirûn karşılaştırmaları yapmaktadır. el-Âmilî dört hadis kitabının sıhhatini savunurken “imamların ashâbı yanında akâid ve amelleri için bilgi edindikleri dolaşımında olan kitaplar olduğunu” kaydetmektedir. Bunun delillendirmek için birçok ricâl ve hadîs kitabının ismini zikrederek, ilgili literatürünü ortaya koymaktadır.³⁷⁹

Molla Halil el-Kazvîni (ö. 1089/1678) çoğunluğu şerh, hâşiye ve ta'lîkâlardan oluşan yirmi kadar eser yazmıştır Kazvin felsefenin merkezlerinden biriydi. Ancak Molla Halil'in yaşadığı dönemde Şah I. Abbas felsefe ile uğraşanlar ve sûfler aleyhine yoğun bir faaliyet yürütmüş ve meydan Ahbârîler'e kalmıştı. Ahbârîlerin Kazvin'de önde gelen ismi Molla Halil *Usûlü'l-Kâfi* üzerine yazdığı *eş-Şâfi* adlı şerhiyle meşhur olmuştur. Onun *el-Kâfi* üzerine *Sâfi der şerhi Kâfi* adlı Farsça şerhi olduğu kaydedilmektedir. Molla Halil'in görüşlerine karşı bazı âlimler tarafından reddiyeler de yazılmıştır.³⁸⁰

Muhammed Takî el-Meclisî-i Evvel (ö. 1070/1659) başta Bahâeddin el-Âmilî olmak üzere devrin önde gelen âlimlerinden ders almıştır. Şîa'nın en hacimli kitabı *Bihârü'l-envâr*'ın müellifi oğlu Muhammed el-Bâkır'dan ayrılması için

372 Muhammed el-Esterâbâdî, *Menhecü'l-Makâl*, I, s. 69.

373 Bir internet nüshası için bakınız: <http://lib.qhu.ac.ir/post/50136>

374 Muhammed Emin el-Esterâbâdî, *el-Fevâidü'l-Medeniyye*, (Zeylinde Nuruddin el-Musevî el-Âmilî'nin *eş-Şevâiku'l-Mekkiyye*'si ile birlikte), tahkik: Rahmetullah er-Rahmetî el-Erakî, Kum, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmi, 1426, s. 30.

375 Uyar, *Ahbarilik*, s. 175.

376 el-Esterâbâdî, *el-Fevâidü'l-Medeniyye*, s. 59.

377 Metin Yurdagür, “Ahbâriyye”, *DİA*, c: 1, s. 490-491.

378 Uyar, *Ahbarilik*, s. 203.

379 Hüseyin el-Kerekî el-Âmilî, *Kitabu Hidâyeti'l-Ebrâr ilâ tariki'l-Eimmeti'l-Athâr*, neşr. Rauf Cemalüddin, Bağdat, Müessesetü Ahyâi'l-Ahyâ, 1396, s. 82.

380 Halil el-Kazvîni, *eş-Şâfi fi şerhi Usûli'l-Kâfi*, I-II, tahkik: M. Hüseyin ed-Dirâyeti, Kum, Dâru'l-Hadis, 1429, tahkik edenin mukaddimesi, s. 27, 35, 42.

kendisine Meclisî-i Evvel denilmiştir. Muhammed Takî mutedil Ahbârî olarak kabul edilmektedir.³⁸¹ Arapça ve Farsça olarak yazdığı, çoğunlukla hadisle ilgili birçok kitabı olan³⁸² Muhammed Takî, Şeyh Sadûk'un *Men lâ yahdurühü'l-fakîh* adlı eserini Arapça ve Farsça şerh etmiştir. *Ravzatü'l-müttakîn* adını taşıyan Arapça şerhi yirmi cilt olarak basılmıştır. Muhammed Takî bu şerhinde Küleynî ve Şeyh Sadûk'un kitaplarında *el-Usûlü'l-Erbaa*'dan nakilde bulduklarını söylemektedir.³⁸³ Farsça şerhi olan *Lemâmi'Sâhibkırâni*'de *Ravzatü'l-müttakîn*'e atıf yapmaktadır.³⁸⁴ Muhammed Emin Esterâbâdî'nin masum imamların ahbarını mutalaasıyla meşgul olduğu gibi rey ve kıyas mezhebini de araştırıp *el-Fevâidü'l-Medeniyye*'yi yazdığını, onun yolunun Necef ve Atabatlar'da güzel bulunup ahbâra dönüldüğünü kaydetmektedir. Esterâbâdî'nin dediklerinin çoğu haklı diyen Meclisî kendi yolunun ifrat ve tefrit arasında orta yol olduğunu ifade etmektedir.³⁸⁵

Safevîler döneminde çok ciltli hadis kitapları yazan müellifler genellikle mutedil Ahbârîlerden sayılmaktadır. Bunlardan üçü oldukça meşhurdur. Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin (ö. 1110/1700) *Bihâru'l-Envâr* adlı eseri yüz on cilt; Muhammed b. Hasan el-Hurr el-Âmili'nin (ö. 1104/1693) *Vesâilü's-Şia* adlı kitabı otuz cilt; Feyz-i Kâşânî'nin (ö. 1090/1679) *el-Vâfi* adlı kitabı yirmi altı cilt halinde basılmıştır.

Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin (ö. 1110/1700) *Bihâru'l-Envâr* adlı eseri Şia tarihi, itikadı ve hukukuna ilişkin neredeyse bütün konuları kapsamaktadır. Bu hacimli eser, erken dönem hadis mecmualarında bulunan malzemeyi kapsamanın yanı sıra dört yüz aslın başka hiçbir yerde bulunmayan yazmalarından nakilleri de içerir.³⁸⁶ Meclisî kitabının girişinde, ilmin hepsini Allah'ın kitabında ve Ehl-i Beyt'in ahbârında bulduğunu ifade ettikten sonra, bir takım gerekçeler sıralayarak, "uğrunda ömrümden zamanı zayi ettiğim Kur'ân'ı (veya ilmü'l-Kurânı) terk ettim" demektedir.³⁸⁷

Sünnilik Doğu İran'da Şah I. Abbas'ın hâkimiyetinin başlarında hâlâ güçlüydü. Onun döneminde tarih Sünnilerin bastırılması örneklerine tanık olmuştur. Şah Sultan Hüseyin zamanında Meclisî Sünniliğin bastırılmasına,

381 Uyar, *Ahbarilik*, s. 223.

382 İlyas Üzüm, "Meclisî, Muhammed Takî", *DİA*, c: 28, s. 255

383 Muhammed Takî el-Meclisî, *Ravzatü'l-müttakîn*, I-XX, Kum, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1429/2008, I, s. 110.

384 Muhammed Takî el-Meclisî, *Lemâmi'Sâhibkırâni*; *Şerhu'l-Fakîh*, I-VIII, Kum, el-İsmâiliyyân, 1414, I, s. 45.

385 el-Meclisî, *Lemâmi'Sâhibkırâni*; I, s. 47.

386 Brown, "Şia'da Hadis", s. 143.

387 Muhammed Bakır el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr el-Câmiatü liDürari Ahbârî'l-Eimmeti'l-Ethâr*, Kum, İhyâu'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1430, I, s. 6.

Sünnilerin ve diğer dinî azınlıkların Şiîliğe dönüştürülmesine gayret gösterdi. Başka mezheplerden yetmiş bin insana Meclisî tarafından Şiîliğin kabul ettirildiği kaydedilmektedir.³⁸⁸ Şah Süleyman 1098/1686 yılında şeyhülislâmlığa Muhammed Bâkır el-Meclisî’yi getirdi. Hüseyin Şah’ın tahta geçmesiyle (1106/1694) Meclisî mollabaşı unvanını aldı. Böylece en yüksek dinî ve ilmî makama ulaşan Meclisî kendisine karşı çıkan muhaliflerini bid’atçılık ile suçladı. Meclisî, sûflerle mücadele etti.³⁸⁹ Abdulaziz Dehlevî’nin “Şîa mezhebinin Meclisî mezhebi diye isimlendirilmesinin” uygun olacağını söylediği kaydedilmektedir.³⁹⁰

Mîr Levhî (ö. 1083/1672’den sonra) Muhammed Bâkır el-Meclisî’ye yönelttiği eleştiriler ile bilinir. Meclisî, Safevî hükümdarlarının hâkimiyetinin Mehdî’nin zuhuruna kadar devam edeceğini, Safevîler’in kendilerinden sonra bu gücü on ikinci imama devredeceklerini söylemekteydi. Mîr Levhî, Meclisî’yi konuyla ilgili kullandığı şâz ve zayıf olan haberi kendi arzusuna göre yorumlamak, metni yanlış tercüme etmek, hükümdar ile avamı kandırmakla suçlamaktadır. Mîr Levhî’nin *Kifâyetü’l-mühtedî fi marifeti’l-Mehdî*³⁹¹ adlı kitabı on ikinci imamın gaybetini ve sûfliğin reddini konu alan Farsça bir eserdir. Mîr Levhî *Kifâyetü’l-mühtedî*’de Meclisî ve babası hakkında müşahedeye dayanan önemli bazı tesbitleri ortaya koymuştur. Mîr Levhî’ye göre Şîa arasında akaid, hadis ve fıkıh konularında büyük müctehid unvanını alan bu kişiler, İsfahan’da cahil insanları çevrelerine topladıkları için hiç kimse onlara karşı çıkma cesaretini gösterememiştir.³⁹²

Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679) Molla Sadra’dan ders almış ve onun kızıyla evlenmiştir. Ayrıca Mîr Dâmad ve Bahâüddin el-Âmilî gibi felsefe ile uğraşmış âlimler de hocaları arasındadır. Öğrencileri arasında ise Muhammed Bâkır el-Meclisî ve Ni’metullah el-Cezâirî bulunmaktadır.³⁹³ Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679) dört büyük hadis kitabı üzerine *el-Vâfi* adlı eserinde Şîa’nın muteber saydığı dört hadis kitabının ihtiva ettiği rivayetleri yeni bir tertibe göre sıralayıp şerhetmiştir. Kitap yirmi altı cilt halinde basılmıştır.³⁹⁴ Kâşânî’nin *el-Usûlü’l-Asîliyye* adlı kitabı imamların ahbârı ile ameli savunduğu, fıkıh usûlü ile ilgili görüşlerinin

388 Arjomand Said Amir, “Safevî Dönemi İran’ında Dinî Taşkılık (Gulüvv), Sufilik ve Sünnilik (1501-1722)”, Çeviren Namiq Musalı, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Cilt 7, 2016, (ss. 160-195), s. 185.

389 Mustafa Öz, “Meclisî, Muhammed Bâkır”, *DİA*, c: 28, s. 253-255.

390 Muhammed Ali Müderris Tebrizî, *Reyhânetü’l-Edeb*, I-VIII, Tahran, Kitabfuruşî Hayyâm, 1374, V, s. 193.

391 Muhammed Mîr Levhî, *Kifâyetü’l-mühtedî fi marifeti’l-Mehdî*, Kum, Dâru’t-Tefsir, 1384.

392 Mustafa Öz, “Mîr Levhî”, *DİA*, c: 30, s. 128-129.

393 Uyar, *Ahbarilik*, s. 205.

394 El-Feyz el-Kâşânî, *el-Vâfi*, tahkik: Ziyâüddin Hüseyinî, Kum, Mektebetü’l-İmâm, 1430.

yer aldığı eseridir.³⁹⁵ Kâşânî *el-Hakku 'l-Mübîn* adlı eserinde “Esterâbâd ehlinden olup Mekke’de oturan kişinin sohbetini idrak ettim” demektedir. Kâşânî’ye göre el-Esterâbâdî ahbâr ile amelin vâcip olduğunu söylüyordu. İctihâd yolunu, bid’at olan reyleri, sonradan ortaya çıkarılmış fıkıh usûlünün kullanılmasına karşı çıkıyordu. O bu hususta isabet etmiş, bu kapıyı açmış, doğru yola hidayet etmiştir. Ancak o ahbâr konusunda ifrata düşmüş, Kütübü Erbaa içindekilerin hepsinin Ehl-i Beyt’ten sâdır olmasıyla katiyet ifade ettiğini iddia etmekle, ayrıca fukahâyı ta’n etmede aşırı gitmiştir.³⁹⁶ Kâşânî *el-Kelimâtü 'l-Tarîfe fi zikri menşei ihtilâfi 'l-ümmeti 'l-merhûme* adlı kitabında ihtilaf konularını ele almıştır.³⁹⁷ Feyz-i Kâşânî, Gazzâlî’nin *İhyâü ulûmi 'd-dîn* adlı eserini, Ehl-i sünnet kaynaklarından nakledilen hadislerin yerine, Şîî hadis kitaplarında bulunan ve muhtevaları benzer olan rivayetleri koyarak Şîiler’in beğeneceği bir hale getirmiş ve bu kitaba *el-Mehaccetü 'l-beyzâ*³⁹⁸ adını vermiştir. Feyz-i Kâşânî “Şîa Gazzâlîsi” olarak nitelenmektedir. Kâşânî tasavvufî eğilimlerinden dolayı bazı fakihlerin düşmanlıklarını üzerine çekmiştir.³⁹⁹ Feyz-i Kâşânî *Minhâcü 'n-Necât* adlı kitabında ahirette kurtuluşun imân ve takvâyâ bağlı olduğunu kaydetmektedir. İman beş rükne itikad etmektir. Kâşânî bunları tevhîd, adl, nübüvvet, imâmet ve meâd olarak saymaktadır. Kâşânî on iki imamın isimlerini sayarak bunun Hz. Peygamber’den tevatür olarak ulaştığını savunmakta, ilgili rivayetleri vermektedir.⁴⁰⁰ Kâşânî *Nevâdiru 'l-Ahbâr* adlı eserinde ise usûlüddîn konularıyla ilgili ahbârı derlemiştir.⁴⁰¹

Mutedil Ahbârîlerden sayılan⁴⁰² Muhammed b. Hasan el-Hurr el-Âmili (ö. 1104/1693) otuz cilt halinde başılan *Vesâilü 'ş-Şîa*’nın sonunda itimat edilecek kitaplardaki hadislerin sıhhatine yönelik bir başlık (el-fâidetü’ -tâsia) açmış, yirmi iki delil sıralamıştır. Bu kitapta nakledilen hadislerin sıhhatini savunmuş, Allame el-Hillî ve hocası İbn Tâvûs zamanında yeni bir şey olarak başlatılan hadislerle ilgili sahîh, hasen, müvessak gibi yeni ıstılahların zayıflığının ortaya çıktığını

395 el-Feyz el-Kâşânî, *el-Usûlü 'l-Asiliyye*, tahkik: Ebu'l-Hasım Nakibî, Hasan Kâsimî. Tahran, Medrese-i Âli Şehid-i Mutahhari, 1378.

396 el-Feyz el-Kâşânî, *el-Hakku 'l-Mübîn*, neşr. Celaledin el-Muhaddis, Sâzmân-ı Çâb-ı Dânişkâh, 1390, s. 12.

397 İsminden hareketle, içeriğinde mezhepler tarihiyle ilgili bilgilerin olabileceği akla gelen bu kitabı görüp kontrol etme imkanımız olmamıştır. Kâşânî, *el-Kelimâtü 'l-Tarîfe*, tahkik: Ali Cabbar Gülbâgi, Tahran, Daru'l-Kütübü'l-İslamiyye, 1385.

398 el-Mevlâ Muhsin el-Feyz el-Kâşânî, *el-Mehaccetü 'l-beyzâ fi tehzibi 'l-İhyâ*, I-VIII, tahkik: Ali Ekber el-Gaffârî, Beyrut, Müessesetü'l-'Alâ, 1403/1983.

399 Hamid Algar, “Feyz-i Kâşânî”, *DİA*, c: 12, s. 520-522.

400 el-Feyz el-Kâşânî, *Minhâcü 'n-Necât*, Tahran, Müessesetü'l-Ba'se, 1407, s. 40.

401 Feyz Kâşânî, *Nevâdiru 'l-Ahbâr fî mâ yeteallaku bi-Usûliddîn*, tahkik: Mehdi el-Ensârî, Kum, Delil-i mâ, 1428.

402 Uyar, *Ahbarilik*, s. 218.

ifade etmiştir.⁴⁰³ el-Âmili, *el-Fevâidü 'l-Tûsîyye* adlı kitabında ismini zikretmeyip muâsır diye nitelediği birinin ictihâd ile ilgili risalesini tenkit etmektedir. Bunu yaparken *el-Fevâidü 'l-Medeniyye* müellifi Esterâbâdî'nin kadîm ulemânın tarikini, müteahhirin ulamasına karşı tercih ettiğini yazmaktadır. Sünnîlerin (âmme) kitaplarının içeriği olan usûl kâideleri, imamların hadislerine muvâfık değildir. Esterâbâdî bu davasını ispat etmiştir. İnsafla bakanların bunu ta'n etmeye gücü yetmez.⁴⁰⁴

Muhammed Bâkır Muhakkık es-Sebzevârî (ö. 1090/1679) Şah II. Abbas'ın en yakınındaki âlimlerden biriydi. Sebzevârî, Şah II. Abbas'a ithafen kaleme aldığı *Ravzatü 'l-envâr-ı Abbâsî*⁴⁰⁵ adlı eserinde âdil ve hikmet sahibi bir sultanın iktidarda olması ve dünyevî işleri idare etmesine duyulan ihtiyacı dile getirir. Daha birçok eser yazan Sebzevârî'nin eserleri tartışmalara sebep olmuş, birçok âlim ve kendi öğrencileri de reddiyeler yazmıştır.⁴⁰⁶

Ni'metullâh el-Cezâirî et-Tüsterî (ö. 1112/1701), Cezâirî nisbesini doğduğu yerin Basra körfezindeki adalar bölgesinde (cezâir) bulunması sebebiyle aldığı anlaşılmaktadır. Muhammed Bakır el-Meclisî'den ders alan el-Cezâirî, Ahbâriyye ekolüne mensup olmakla birlikte Usûliyye mensuplarına karşı eleştirilerinde ölçülü davranmış, bu grupların birbirlerini dalâlet ile suçlamalarını doğru bulmamıştır.⁴⁰⁷

Cezâirî'nin birçok eseri vardır.⁴⁰⁸ Ölmüş bir âlimin de taklid edilebileceğine dair eseri *Menbeu 'l-Hayât*⁴⁰⁹ Ahbâriyye için önemli bir içeriğe sahiptir. el-Cezâirî 1089/1678 yılında telif ettiği *el-Envâru 'n-Numâniyye* adlı kitabında rey ve kıyas, ilm-i tabiat ve felsefe ehli, akla itimat eden, akıllarına muvâfık olmazsa Peygamberlerden gelenleri bırakan muhaliflerinden söz etmektedir.⁴¹⁰ el-Cezâirî bu kitabının sonunda kendi hayatını anlatmaktadır.⁴¹¹ Burada verilen bilgiler, bu tarihlerde bir Şîî âlimin yaşadıklarına dair bir örnek olması bakımında önem arz etmektedir. *el-Envâru 'n-Numâniyye*'de fırkalarla ilgili uzun bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümü ileride ele alacağız.

403 Muhammed b. Hasan el-Hurr el-Âmili, *Tafsîlu Vesâilî 'ş-Şîa ilâ Tahsîli Ehâdisi 'ş-Şeria*, I-XXX, Kum, Müessesetü Âl-i el-Beyt, 1414, XXX, s. 249.

404 el-Hurr el-Âmili, *el-Fevâidü 'l-Tûsîyye*, Kum, el-Mahallâtî, 1490, s. 442.

405 Muhammed Bakır Muhakkık Sebzevârî, *Ravzatü 'l-envâr-ı Abbâsî*, tahkik: İsmail Cengizi, Tahran, Defter-i Neşr-i Miras-i Mektub, 1377.

406 Ali Hakan Çavuşoğlu, "Sebzevârî, Muhammed Bâkır", *DİA*, c: 36, s. 263-266.

407 Uyar, *Ahbarilik*, s. 232.

408 İlyas Üzüm, "Ni'metullah el-Cezâirî", *DİA*, c: 33, s. 130-131.

409 Ni'metullâh el-Cezâirî, *Menbeu 'l-Hayât ve Hücciyetü 'l-müctehid mine 'l-embvât*, (Feyz-i Kâşânî'nin eş-Şihâbü 'ş-Sâkıb'ı ile birlikte), neşr. Rauf Cemalüddin, Kum, 1401/1980.

410 Ni'metullâh el-Cezâirî, *el-Envâru 'n-Numâniyye*, I-IV, Beyrut, Dâru 'l-Kâri, 1429/2008, III, s. 88.

411 el-Cezâirî, *el-Envâr*, IV, s. 209.

Süleyman el-Bahrânî el-Mâhûzî'nin öğrencisi Abdullah b. Sâlih es-Semâhîcî (ö. 1135/1722) mutaassıp bir Ahbârî olarak değerlendirilmektedir.⁴¹² Birçok eseri olan es-Semâhîcî'nin *Münyetü'l-Mümârisîn* adlı kitabı en güzel tasnifiydi.⁴¹³ O bu kitabında Ahbârîler ile Usûlîler arasındaki farkı kırka kadar çıkarmaktadır.⁴¹⁴

Safevîler zamanında sûflerin konumları ve onlara duyulan saygı kademeli olarak azaldı. Şah Muhammed Hudabende (985-995/1578-1588), oğlu Şah I. Abbas (995-1038/1587-1629) tarafından tahtan indirildiğinde, Şah I. Abbas sûfleri babasının destekçileri olarak görmüştü. Şah Süleyman devrinde (1077-1105/1665-1694) bir zamanlar saygı gören sûfler artık itibarlarını kaybetmişti. Sûflerin saraydaki nüfuzlarının azalmasına karşılık Şîî âlimlerin etkileri artmış, zamanla sûfler, Safevî hanedanının düşmanı olarak görülmüştür. Şah Sultan Hüseyin'nin (1105-1135/1694-1722) sûflere karşı duyduğu kişisel nefretinden söz edilmektedir. "Şah Sultan Hüseyin, Safevî Devleti'nin kuruluşunda bir şiar olarak var olan sûfliği lağvetti. Cuma gecesi şah ve yüksek rütbeli bürokratların sûfi liderler ile birlikte iştirak etmeye alışık oldukları zikir ve sohbet halkalarını yasakladı."⁴¹⁵

Muhammed Tahir eş-Şîrâzî (ö. 1098/1687) birçok eser telif etmiştir. İmamların imametini delil olarak kırk meseleyi ele aldığı *el-Erba'in fi İmâmeti'l-Eimmeti't-Tahîrin* isimli kitabında müellif kendi delillerini sıralarken Sünnî kaynaklardan da nakillerde bulunmaktadır. Aynı zamanda Şîa içinden farklı fırkaların görüşlerinin tenkidini de yapmaktadır. Şîrâzî, sûfi cemaatler aleyhine taassubu ile biliniyordu.⁴¹⁶

Muhammed Tahir Kummî (ö. 1098/1686) sufiler aleyhinde *Tuhfetü'l-Ebrâr* adlı Farsça bir kitap yazmıştı.⁴¹⁷ Otuz dokuz eserinin ismi zikredilen Kummî'nin imamlar hakkında *el-Erbâin* adlı kitabı yayımlanmıştır.⁴¹⁸

412 Uyar, *Ahbarilik*, s. 194.

413 Yusuf el-Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn fi'l-İcâzâti ve Terâcimi Ricâli'l-Hadîs*, tahkik: M. Sadık Bahrululûm, Bahreyn el-Menâme, el-Fahrâvî, 1429/2008, s. 96.

414 Andrew J. Newman, "The Nature of the Akhbârî/Usûlî Dispute in Late Safawid Iran. Part 1: 'Abdallâh al-Samâhijî's Munyat al-Mumârisîn", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 55, No. 1, 1992, pp. 22-51.

415 Hüseyin Mirjafari, "Tasavvuf ve Safevîler Döneminde Sûfi Kelimesinin Anlamındaki Aşamalı Değişim", çeviren Sagıp Atlı, *Sûfi Araştırmaları*, 3-5, 2012, (s. 107-114), s. 112, 113.

416 Muhammed Tahir eş-Şîrâzî, *el-Erba'in fi İmâmeti'l-Eimmeti't-Tahîrin*, tahkik: Mehdi er-Racâi, Kum, el-Emir, 1418, muhakkıkın mukaddimesi, s. 12.

417 Muhammed Tahir Kummî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, Kum, Kitapfuruş-i Tabatabaî, 1393..

418 Muhammed Tahir el-Kummî, *el-Erbâin fi İmâmeti'l-Eimmeti't-Tahîrin*, tahkik: Mehdi er-Racâi, Kum, el-Emir, 1418, s. 19.

el-Hurr el-Âmilî tasavvufu reddeden on iki risaleyi bir araya getirmiştir. Bunlar arasında Sünnî Hanefî âlim Ömer en-Neseî'nin (ö. 537/1142) risalesi de yer almaktadır.⁴¹⁹

Safevîler döneminde tefsir ile ilgili çalışmalar da yapılmıştır. Hâşim el-Bahrânî'nin (ö. 1107/1695) *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiri ve mukaddime olarak yanlışlıkla başkasına nispet edilen⁴²⁰ Ebü'l-Hasen b. Muhammed Tâhir el-Âmilî el-Fetûnî'nin (ö. 1138/1750) *Mir'âtü'l-envâr ve Mişkâtü'l-Esrâr (Mukaddimetü Tefsîri'l-Burhân)* isimli eseri neşredilmiştir.⁴²¹

Safevîler döneminde önemli ricâl kitapları da telif edilmiş, Şîî âlimler hakkında bilgi veren eserler yazılmıştır. Abdunnebi el-Cezâîrî (ö. 1021/1612) *Hâvî'l-Akvâl fî Marifeti'Ricâl* adlı eserinde râvîleri ve rivayetlerini sahih, zayıf gibi değerlendirmeler ile ele almıştır. Cezâîrî, kaynaklarının isimlerini zikrederek nasıl istifade ettiğini anlatmaktadır.⁴²²

Mustafa b. el-Hüseyn et-Tefrişî (1044/1634'te hayatta) *Nakdu'r-Ricâl* adlı eserini 1015/1607 yılında tamamlamıştır. Tefrişî bu kitabı, daha öncekilerde çok tekrar ve hatanın yapıldığı, bazı râvîlerin bulunmadığını gördüğü için yazdığını kaydetmektedir.⁴²³

Fahrüddin et-Tureyhî (ö. 1085/1674) *Câmiu'l-Makâl* adlı kitabını 1053/1643 yılında tamamlamıştır. On iki bâbtan oluşmaktadır. Hadis ile ilgili farklı konuları içeren kitapta önceki literatüre atıfları yoğundur. On ikinci babta ricâl ile ilgili on iki fâide yer almaktadır.⁴²⁴

Ahmed b. Abdîrrizâ el-Basrî (1086/1675'te hayatta) *Fâiku'l-Makâl* adlı eserini 1085/1645 yılında bitirmiş, et-Tureyhî'nin *Câmiu'l-Makâl*'inden çok istifade etmiştir.⁴²⁵

Muhammed Emin el-Kâzîmî (1118/1706'da hayatta) *Hidâyetü'l-Muhaddisin* adlı eserinde et-Tureyhî'nin *Câmiu'l-Makâl* adlı kitabının on

419 el-Hur el-Âmilî, *Risâletü'l-İsnâ Aşerîyye fî'r-Reddi ale's-Sûfiyye* [neşr. Hayrulhâc Ebu'l-Kâsım es-Sâlik, Kum, el-Matbaatu'l-İlmiyye, 1400, s. 23-25.

420 Mustafa Öztürk, "Şîî-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Necmettin Gökkur vd. İstanbul, İlim Yayma, 2010, (s. 243-277), s. 245.

421 Hâşim el-Bahrânî, *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 1-VIII, Beyrut, Müessesetü'l-'Alâ, 1427/2006.

422 Abdunnebi el-Cezâîrî (ö. 1021/1612) *Hâvî'l-Akvâl fî Marifeti'Ricâl*, neşr: Riyad en-Nâsurî, Kum, Müessesetü'l-Hidâye, 1418, s. 94.

423 es-Seyyid Mustafa el-Hüseynî et-Tefrişî, *Nakdu'r-Ricâl*, Kum Müessesetu Al-i Beyt, 1418, s. 34.

424 Fahrüddin et-Tureyhî, *Câmiu'l-Makâl fimâ yetealleku bi Ahvâli'l-Hadis ve'r-Ricâl*, tahkik: M. Kâzım et-Tureyhî, Beyrut, Müessesetü't-Târîhi'l-Arabi, 1432/2011, s. 51.

425 Ahmed b. Abdîrrizâ el-Basrî, *Fâiku'l-Makâl fî'l-Hadis ve'r-Ricâl*, tahkik: Gulam Hüseyn, Kum, Dâru'l-Hadis, 1422, tahkik edenin mukaddimesi, s. 10.

ikinci babında çok sayıda hata olduğunu, öğrencilerin ellerinde yaygın şekilde kullanılan bu kitabı ıslah etmek için eserini telif ettiğini yazmaktadır.⁴²⁶

Muhammed b. Ali el-Erdebilî (ö. 1101/1689) *Câmiu'r-Ruvât* adlı kitabını yirmi beş yılda yazmış, 1100/1689 yılında tamamlamıştır. Erdebilî'nin bu kitabı Mirza Muhammed el-Esterâbâdî'nin *Telhisu'l-Makâl*'ine zeyl gibidir.⁴²⁷

Seyyid Ali Han eş-Şîrâzî'nin (ö. 1120/1708) *ed-Deracâtü'r-Rafîa fî Tabakâti's-Şîa* adlı eseri ravileri tabakalar halinde ele almaktadır. Benî Hâşim soyuna daha yoğun yer vermektedir. Eserinin girişinde İsnâaşeriyye'yi fırka-i nâciye olarak vasıflamaktadır. Bu konuları içeren bir kitap arayışına girdiğini, Kadı Nurullah et-Tüsterî'nin *Mecâlisü'l-Müminîn*'i övmesine rağmen Farsça olmasından dolayı Arapça bir esere ihtiyaç olduğunu kaydetmektedir.⁴²⁸

Süleyman el-Bahrânî el-Mâhûzî (ö. 1121/1709), et-Tusî'nin *el-Fihrist*'ini şerh etmiş ve kitabına *Mi'râcü ehli'l-kemâl ilâ ma'rifeti'r-ricâl* adını vermiştir. *el-Fihrist*'in alanında üslûp bakımından en güzel ve en faydalı eser olduğunu, ancak tertibinin olmaması gibi sebeplerle kullananları uğraştırdığını, zamanla elde bulunan nushalarda hata ve tahrifatlar meydana geldiğini söylemektedir.⁴²⁹ Bunları düzeltmeye niyetlenen el-Bahrânî sadece isimleri elif harfi ile başlayan müelliflerin biyografilerini ele alabilmiştir.⁴³⁰ el-Bahrânî'nin bu kitabının neşreden Abduzzehra el-Aveynâtî'nin mukaddimede, ricâl ilminin kronolojik gelişimi içerisinde kurucular, itmâm edenler, cem' edenler, tenkîh edenler şeklinde tasnifi yer almaktadır.⁴³¹

Mirza Abdallah el-Efendi el-İsfehanî (ö. 1130/1717) *Riyâzu'l-Ulemâ* adlı eserini iki kısımdan oluşturmuştur. Birinci kısım hâssa dediği İsnâaşeriyye âlimlerinin hayatlarını ve yazdıkları eserlerini konu edinmektedir. İkinci kısım ise âmme denilerek İmâmiyye dışındaki mezheplere mensup âlimlerden söz etmektedir. Her iki kısımdan da bazı cüzler kaybolmasına rağmen günümüze ulaşanlar altı cilt halinde basılmıştır.⁴³² Efendi'nin *el-Fevâidü't-Tarîka* adlı kitabı

426 Muhammed Emin el-Kâzîmî, *Hidâyetü'l-Muhaddisin ilâ Tarîki'l-Muhammedîn*, tahkik: Mehdi er-Racâî, Kum, el-Maraşî, 1405, s. 3.

427 Muhammed b. Ali el-Erdebilî, *Câmiu'r-Ruvât ve İzâhatü'l-İştibâhât ani't-Turuk ve'l-İsnâd*, I-II, Kum, el-Maraşî, 1403, M. Hasan et-Tabatabaî el-Birucerdî'nin mukaddimesi, s. b.

428 es-Seyyid Ali Han eş-Şîrâzî, *ed-Deracâtü'r-Rafîa fî Tabakâti's-Şîa*, Beyrut, Müessesetü'l-Vefâ, 1403/1983, s. 2.

429 Süleyman b. Abdallah el-Mâhûzî el-Bahrânî, *Mi'râcü ehli'l-kemâl ilâ ma'rifeti'r-ricâl*, tahkik: Seyyid Mehdi er-Recâî, Kum (?), Seyyidü's-Şüheda, 1412, s. 4.

430 Karahan, "Şîa'nın Dört Muteber Ricâl Kitabı", s. 319.

431 el-Bahrânî, *Mi'râc*, (mukaddimetü'l-muhakkık), s. 3-29.

432 Mirza Abdallah el-Efendi el-İsfehanî, *Riyâzu'l-Ulemâ ve Hiyâzu'l-Fuzûlâ*, I-VI, tahkik: Ahmed el-Hüseynî, Kum, el-Hayâm, 1401, Muhakkıkın mukaddimesi, s. 7.

özellikle ricâl ve kitaplar hakkında başka yerde bulunmayacak nadir bilgiler içermektedir.⁴³³

el-Hurr el-Âmilî *Emelü'l-Âmil* adlı eserinin ilk cildinde Lübnan'da bulunan Cebelü Âmil bölgesine mensup âlimler, ikinci cildinde bu bölgeden olmayan âlimlere yer vermektedir.⁴³⁴ Cebel-i Âmil bölgesinden Arap Şîî âlimlerin Safevî İran'a göç etmesi çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır. el-Hur el-Âmilî'nin bu kitabı bu çalışmaların temel kaynaklarından biridir.

Ca'fer el-Muhâcir çok sayıda Âmilî ulema Safevîlerin kurulmasından kısa bir süre sonra İran'a gelmeye başladığını ve bu durumun Safevîler dönemi boyunca devam ettiğini savunmuştur.⁴³⁵ Andrew Newman, Âmilî ulemanın İran'a göçü konusunda mesnetsiz genellemeler yapıldığını söyleyerek, bu konuda yapılan tespitlerin birçoğuna karşı çıkmaktadır. Ona göre göç hadisesi abartılmıştır. Newman, Arap bölgelerindeki pek çok Şîî âlimin Safevî Şîîliğine şiddetli bir şekilde karşı çıktıklarını ve Osmanlı egemenliği altındaki bölgelerini terk etmeyi gerektirecek kadar bir baskıya maruz kalmadıklarını iddia etmektedir.⁴³⁶

Devin J. Stewart'ın tespitine göre el-Âmilî'nin *Emelü'l-Âmil*'inde hayatlarına yer verilen âlimlerden 143 tanesi Safevîler döneminde yaşamış ve 60 tanesi İran'a yerleşmiştir.⁴³⁷ Bu âlimlerin bazıları daha önce oraya gitmiş olanların çocukları olarak İran'da doğmuşlardır.

433 Mirza Abdullar el-Efendi el-İsfehânî, *el-Fevâidü'l-Tarîka*, tahkik: Mehdi er-Racâi, Kum, el-Maraşî, 1427/2006, s. 12.

434 el-Hurr el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, I-II, tahkik: Ahmed el-Hüseynî, Beyrut, Dâru'l-Vefâ, 1403/1983, I, s. 1.

435 Ca'fer el-Muhâcir, *el-Hicretü'l-Âmilîyye ilâ İran fî asrı's-Safevî: esbâbuhâ'l-tarihîyye ve netâicühâ's-sekâfîyye ve's-siyâsiyye*, Beyrut, 1989.

436 Andrew Newman, "The Myth of Clerical Migration to Safawid Iran: Arab Shiite Opposition to 'Ali al-Karaki and Safawid Shiism," *Die Welt des Islams*, 33, 1993, 66-112.

437 Devin J. Stewart, "Safevi İran'a Âmilî Ulemânın Göçüne Dâir Notlar", çeviren Habib Kartaloğlu, e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, 9-2, 2016, 2, (s. 271-314), s. 276.

8. Afşarlılar/Avşarlılar (1736-1804) ve Zendler (1751-1794) Dönemi

Nâdir Han Avşar, Safevî Hükümdarı II. Tahmasb'ı (1135-1144/1722-1732) tahttan indirerek çocuk yaştaki oğlunu tahta geçirdi. Saltanat nâibi olan Nâdir, daha sonra hükümdarlık makamına geçti (24 Şevval 1148 / 8 Mart 1736).⁴³⁸

Nadir Şah'ın 1156/1743 yılında Necef'te Şîî ve Sünnî âlimleri bir araya getirip uzlaştırma girişimleri sonuçsuz kalmıştı.⁴³⁹ Osmanlıların Bağdat valisinin görevlendirdiği ve toplantının başkanlığını yapan Sünnî âlim Abdullah b. Hüseyin es-Süveydî'nin (ö. 1174/1760) anlattığına göre İsnâaşeriyye adına konuşanlar akidelerinin Ebu'l-Hasan el-Eşarî'nin akidesi üzere olduğunu söylemiş, gündeme getirilen diğer konularda da olumlu cevaplar vermişlerdi.⁴⁴⁰

Nadir Şâh'ın kendi adamları tarafından öldürülmesinden (1160/1747) sonra Afşarlılar taht kavgasına başladı. Bir süre sonra Zendler (1164-1209 / 1751-1794) güçlü bir rakip olarak ortaya çıktı. Farklı bölgelerde iktidar olan ve birbirleriyle mücadele halinde olan iki yönetim oluştu.

İran'da hüküm süren Zend hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı Kerim Han (1751-1779) bastırdığı paralara on iki imamın adını koydurmuştu. Şîraz'ın her bir mahallesine on iki imamdan birinin adını vermiştir.⁴⁴¹

Bu dönemde yaşanan istikrarsızlık âlimlerin hayatını da etkilemiştir. Ahbârîliği itidale yönlendiren âlimlerinden biri kabul edilen Yûsuf b. Ahmed el-Bahrânî (ö. 1186/1772) dedelerinden Usfûr'a nisbetle İbn Usfûr diye de bilinir. el-Bahrânî Fesâ'da Usûlîler'in evini basıp kitaplarını yağma etmeleri sebebiyle Ahbârîler'in güçlü olduğu Kazvin'e göç etmek zorunda kalmıştı (1164/1751). Ahbârî ve Usûlî çatışması yüzünden 1166/1753 yılında İran'ı terke derek Kerbelâ'ya gitti. Çok sayıda eseri olan el-Bahrânî *el-Hadâiku'n-Nâdir* adlı eserinden dolayı "Sâhibü'l-Hadâik" diye de anılır. el-Bahrânî kitabına on iki mukaddime yazmış, Usûliyye ile tartışılan konuları ele almıştır.⁴⁴² Özellikle onuncu mukaddimede akıl ile sem' muâriz olduğunda aklın tercih edildiğinden

438 Faruk Sümer, "Avşarlılar", *DİA*, c: 4, s. 164-166.

439 Nadir Şah'ın Şîîlik ile Sünnîliği uzlaştırma girişimleri için bkz. Cemil Hakyemez, *Osmanlı İnan İlişkileri Çerçevesinde Şîî-Sünnî İttifak Arayışları (1514-1909)*, Çorum, 2009, s. 69.

440 Ebu'l-Berkât es-Süveydî'nin *el-Hucecû 'kat' iyye l'ittifâki 'l-Firaki 'l-İslâmîyye* isimli risalesi Mustafa Çağrırcı tarafından tercüme edilmiş, "Sünnî-Şîî İttifakına Doğru" başlığıyla Bekir Topaloğlu'nun *Kelam İlmî : Giriş* adlı kitabına ek olarak yayımlanmıştır (5.bs., İstanbul: Damla Yayınevi, 1996, ss. 317-349), s. 339.

441 Rıza Kurtuluş, "Zendler", *DİA*, c: 44, s. 256-258.

442 Mazlum Uyar, "İbn Usfûr el-Bahrânî", c: 20, s. 430-431.

bahisle yaptığı yorumlar dikkat çekmektedir.⁴⁴³ Mukaddimeler Muhsin Âl-i Uşfûr'un şerh ve talikleriyle ayrıca basılmıştır.⁴⁴⁴

Yusuf el-Bahrânî *ed-Duraru'n-Necefiyye* adlı kitabında döneminde tartışılan birçok konuyu ele almaktadır. Fırka-i nâciye İmâmiyye-İsnâaşeriyye olarak kabul edilmekte, bunun için Şîf ve Sünnî kaynaklardan nakillerle deliller ortaya konmaktadır.⁴⁴⁵ Ahbârîler ile Usûfler arasındaki farkları ele aldığı başlıkta bu konuda kendisinin ve başka âlimlerin daha önce yazdıklarını özetleyerek başlamaktadır.⁴⁴⁶ On iki imamın imametini hakkında Ehl-i Sünnet tarikleriyle gelmiş rivayetleri vermektedir.⁴⁴⁷

Yusuf el-Bahrânî rical ilmiyle ilgili *Lü'lüetü'l-Bahreyn* adlı kitabını 1182/1768 yılında yazmıştır. İki talebesi için yazdığı geniş bir icâzetnâme olup Bahreyn âlimlerini ve meşhur ulemânın hayatını da ihtiva etmektedir. Müellif kitabın sonunda kendi hayatını ve eserlerini de anlatmaktadır.⁴⁴⁸

Muhammed Bâkır Vâhid el-Bihbehânî (ö. 1206/1791) Kerbelâ'da Yûsuf Bahrânî'nin arkasında namaz kılmanın ve onun ders meclislerine devam etmenin haram olduğunu ilân etti. Ahbârî ulemâsının bir kısmı Usûlî mektebine geçti, diğerleri de Kerbelâ'yı terketti.⁴⁴⁹

Vâhid el-Bihbehânî'nin atmıştan fazla eseri olduğu kaydedilmektedir. Bunların çoğunluğu Ahbârîler'in ortaya attığı şübhelere cevap niteliğindedir.⁴⁵⁰ *el-Fevâidü'l-Hâiriyye* adlı eserinin girişinde de bir mütevehhimin ortaya attığı vehim olarak bu görüşleri değerlendirmektedir. el-Bihbehânî bu vehimlerin fıkhın delilleri ve kaidelerini bilmeyenleri etkilediği için buna karşı bu konularda bilgi veren kitabını yazmıştır.⁴⁵¹ el-Bihbehânî'nin risaleleri *er-Rasâilü'l-Usûliyye* adıyla bir arada yayınlanmıştır. Bunlar arasında yer alan *el-İctihâd ve'l-Ahbâr* adını taşıyan risalede ictehad savunulmakta, ahbâr, ahbârı rivayet eden râviler, tasnif eden müellifler ve Ahbârilerin bu konulardaki görüşleri değerlendirilmek-

443 Yûsuf el-Bahrânî, *el-Hadâiku'n-Nâdirâ fî Ahkâmi'Itrati'l-Tâhira*, I-XXV, tahkik: M. Taki el-İrvâi, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1405/1985, I, s. 125.

444 Muhsin Âl-i Uşfûr, *Usûlü'l-Fikhi'l-Mukârin beyne'l-Usûliyyîn ve'l-Muhaddisin; Şerh ve Talik alâ Mukaddimâti'l-Hadâiki'n-Nâdirâ*, Kum, Dâru't-Tefsîr, 1421.

445 Yûsuf el-Bahrânî, *ed-Duraru'n-Necefiyye mine'l-Multakâti'l-Yûsufiyye*, I-IV, Bahreyn, Fahrâvî, I, s. 289.

446 el-Bahrânî, *ed-Duraru'n-Necefiyye*, III, s. 287.

447 el-Bahrânî, *ed-Duraru'n-Necefiyye*, III, s. 335.

448 Yûsuf el-Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn fî'l-İcâzâti ve Terâcimi Ricâli'l-Hadis*, tahkik: M. Sadık Bahrululûm, Bahreyn el-Menâme, el-Fahrâvî, 1429/2008, s. 6, 425.

449 Hamid Algar, "Bihbehânî, Muhammed Bâkır", *DİA*, c: 6, s. 143.

450 el-Vahid el-Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, Kum, Mecmeu'l-Fikri'l-İslâmî, 1424, M. Mehdi el-Âsafî'nin girişi, s. 45.

451 Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, s. 86.

tedir.⁴⁵² el-Bihbehâni, Mirza Muhammed el-Esterâbâ'nin *Menhecû'l-Makâl* adlı eseri üzerini *Ta'lika* yazmıştır.⁴⁵³ *Ta'lika*'da mezhepler hakkında, iki sayfalık değerlendirme bulunmaktadır.⁴⁵⁴ Molla Ali Kennî (ö. 1306/1888) *Tavzîhu'l-Makâl* adlı eserinde, mezhepleri ele aldığı bölümde *Ta'lika*'daki bilgileri kullanmaktadır.

Kâşifülgâtâ Ca'fer b. Hızır (ö. 1228/1813), hocası Vahîd Bihbehâni'nin bir takipçisi olarak Ahbârîler ile sert tartışmalara girdi. Kâşifülgâtâ lakabının verilmesine sebep olan *Keşfü'l-gâtâ* adlı kitabı önemli bir eserdir.⁴⁵⁵ Kâşifülgâtâ diğer bir eseri olan *Keşfü'l-gâtâ* 'an meâyibi Mîrzâ Muhammed adüvvi'l-ulêmâ' ile dönemin Ahbârî ekolünün temsilcilerinden Mîrzâ Muhammed Ahbârî'yi şiddetle eleştirilmiştir. Kâşifülgâtâ, *el-Hakku'l-Mübîn* adlı kitabında Muhammed Emin el-Esterâbâdî için "bu yeni yolu icad eden adam" demekle, inadının onu bu yola sevkettiğini kaydetmektedir. Görüşlerine batıl ve hurafeler diyerek *el-Fevâidü'l-Medeniyye* kitabını cahilleri saptırmak için yazdığını söylemektedir.⁴⁵⁶

Ebû Ahmed Cemâlüddîn Mîrzâ Muhammed b. Abdinnebî en-Nisâbüri el-Ahbârî (ö. 1233/1818) dönemindeki Usûlî âlimlerle mücadele etmiş, onlar tarafından katledilmiştir. Sihir bildiğine dair rivayetler vardır.⁴⁵⁷ Usûlîler tarafından düşman ilân edildiği için Irak'ı terkedip Feth Ali Şah zamanında İran'a gitti. Ca'fer Kâşifülgâtâ, onun aleyhinde yazdığı eserini saraya gönderdi. Baskılar sonucunda Mirza Muhammed Tahran'dan ayrılarak Irak'ta Kâzimeyn'e gitti. Bir grup Kâzimeyn'deki evine baskın düzenleyerek Mirza Muhammed'i öldürdü. Mirza Muhammed'in günümüze kadar Irak'ta devam eden nesli Âli Cemâleddin diye anılmaktadır. Mirza Muhammed'in seksen çivarında eser telif ettiği kaydedilmektedir.⁴⁵⁸ *el-Burhân fi't-teklîf ve'l-beyân* adlı kitabında Ahbârîyye'nin görüşleri desteklenirken Usûliyye'nin düşünceleri reddedilmiştir.⁴⁵⁹ Mirza Muhammed'in kardeşleri ve soylarından gelenler ihtiyatlı bir şekilde ekolün görüşlerini savunmaya devam etmişlerdir.⁴⁶⁰ Mîrzâ Muhammed'in oğlu Mirza Ali

452 el-Vahîd el-Bihbehâni, *er-Rasâilü'l-Usûliyye*, Kum, Müessesetü el-Bihbehâni, 1416.

453 Bir internet nüshası için bakınız: <http://lib.qhu.ac.ir/post/50136>

454 el-Vahîd el-Bihbehâni, *Ta'lika*, s. 400.

455 Kâşifülgâtâ Ca'fer b. Hızır, *Keşfü'l-gâtâ an hafiyâtü'l-mübhemâti's-şer'ati'l-garrâ*, I-IV, Kum, M. Bostan-ı Kitâb, 1379.

456 Kâşifülgâtâ Ca'fer b. Hızır, *el-Hakku'l-Mübîn fi Tasvîbi'l-Müctehidîn ve Tahdiati'l-İhbârîyyîn*, neşr. Ahmed eş-Şirâzi, Tahran, 1319, s. 111.

457 Uyar, *Ahbarilik*, s. 197.

458 Mustafa Öz, "Mirza Muhammed Ahbârî", *DİA*, c: 30, s. 166-167.

459 Dijital bir nüshası için bakınız: <http://ekhbarion.com/vb/showthread.php?t=6356>

460 Uyar, *Ahbarilik*, s. 342.

Cemalüddin (ö. 1275/1858) *Sebîketü'l-Lüceyn fi'l-Fark beyne'l-Ferîkayn* adında iki grup arasında farkları ele alan bir kitap yazmıştır.⁴⁶¹

Kâşifülgitâ'nın neslinden Muhammed Hüseyin Kâşifülgitâ (1877-1954) merci-i taklîd olarak tanınıyordu. Çeşitli konularda seksen civarında kitap ve risâle kaleme almıştı. *Aslu's-Şîa ve Usûluhâ* adlı kitabı Türçe'ye de çevirilmiştir.⁴⁶² *el-Abekâtü'l-anberîyye fi't-tabakâti'l-Ca'feriyye* adlı kitabı, Kâşifülgitâ ailesinin atası Ca'fer b. Hızır ve diğer önemli kişilerinin biyografisine dairdir. Bu yüzyıllarda Necef'in sosyal ve siyasal tarihiyle buradaki dinî önderlik konusunda önemli bir kaynaktır.⁴⁶³ *el-Abekâtü'l-anberîyye*'de Mîrzâ Ahbârî ile yaşanan mücadele ve "temiz şeriatin kılıcıyla bizim elimizde öldürülen sihirbaz kafirin biri"⁴⁶⁴ diyerek onun öldürülmesi hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Kâşifülgitâ'nın oğlu Mûsâ tarafından Mîrzâ Ahbârî'nin katli için verilen fetva da kaydedilmektedir.⁴⁶⁵

Mirza Muhammed ile aynı dönemde yaşayan Esedullah b. İsmail el-Kâzîmî (ö. 1237/1819) *Kesfu'l-Kınâ* adlı kitabında el-Esterâbâdî'nin *el-Fevâid*'deki görüşlerini ifrat olarak değerlendirip tenkit etmişti.⁴⁶⁶ Muhammed et-Takî er-Razî el-İsfehânî (ö. 1248/1832) *Hidâyetü'l-Müsterşidîn* adlı kitabında Ahbârîyye için el-Esterâbâdî'nin ihdas ettiği "yeni bir mezhep" diye yazmaktaydı.⁴⁶⁷ Muhammed Bâkır es-Sadr (ö. 1980) da bu âlime işaret ederek daha farklı bir dil kullanmaya çalışarak el-Esterâbâdî'nin tespitlerinin doğru olmadığını göstermektedir.⁴⁶⁸

Kaçarlar döneminde de tasavvuf karşıtlığının⁴⁶⁹ öncüleri arasında Muhammed Bâkır Bihbehânî'nin yakınları vardı. Oğlu Muhammed Alî Bihbehânî (ö. 1216/1801) tarikat ehline düşmandı. Verdiği fetvalarla öldürülmelerine sebep olduğundan dolayı "Sûfiküş" (sûfilere öldüren) diye adlandırılmıştır. Bihbehânî sûfilere karşı beslediği düşmanlığın sebeplerini, çeşitli kişilere yazdığı mektuplardan oluşan *Risâle-i Hayrâtiyye* adlı eserinde⁴⁷⁰ açıklamaktadır. Ona

461 Mirza Ali, *Sebîketü'l-Lüceyn fi'l-Fark beyne'l-Ferîkayn*, tahkik: Zargâm el-Musevî, Katif, Dâru'l-Hüseyin, 2015.

462 Muhammed Hüseyin Kaşifülgitâ, *Ca'feri Mezhebi ve Esasları*, çev. Abdülbakiy Gölpınarlı, Kum, İntişarat-ı Ensariyan, 1992.

463 Ahmet Özel, "Kâşifülgitâ, Muhammed Hüseyin", *DİA*, c: 25, s. 19-20.

464 Muhammed Hüseyin Kâşifülgitâ, *el-Abekâtü'l-anberîyye fi't-tabakâti'l-Ca'feriyye*, tahkik: Cevdet Kazvini, Beyrut, 1418/1998, s. 31, 86, 183.

465 Kâşifülgitâ, *el-Abekâtü'l-anberîyye*, s. 185.

466 Esedullah el-Kâzîmî, *Kesfu'l-Kınâ an vucûhi hucciyyeti'l-icmâ'*, Tahran, 1317, s. 207.

467 Muhammed et-Takî er-Razî el-İsfehânî, *Hidâyetü'l-Müsterşidîn fi şerhi Usûli meâlimi'd-dîn*, I-III, Kum, M. en-Neşri'l-İslâmî, 1429, III, s. 687.

468 Muhammed Bâkır es-Sadr, *el-Meâlimü'l-cedide li'l-Usûl*, Kum, Merkezü'l-Ebhâs es-Sadr, 1421, s. 102.

469 Mangol Bayat, "Kaçar Dönemi İran'ında Tasavvuf Karşıtlığı", çeviren: Abdullah Kartal, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13-1, 2004, s. 229-244.

470 Ağâ Muhammed Ali Bihbehânî, *Hayrâtiyye der İbtâl-i Sûfiyye*, I-II, neşr. Mehdi Racâi, Kum, Müessesetü

göre dervişler taharet hükümlerini hiçe sayan, namaz kılmayı lüzumsuz gören ve Ni'metullahiyye tarikatının kutbu Ma'sûm Ali Şah'ın önünde secdeye varan kimselerdir. Bihbehânî'ye *Kat'u'l-makâl fî reddi ehli'd-dalâl* adında bir kitap daha atfedilmişse de bu eser büyük bir ihtimalle *Risâle-i Hayrâtiyye*'nin aynısıdır. Ni'metullahiyye tarikatından⁴⁷¹ Ma'sûm Ali Şah 1795 yılında Kirmanşah'ta tutuklanmış, inançlarıyla ilgili soruşturmada verdiği cevaplar, Bihbehânî'ye ters düştüğü için zehirlenerek öldürülmüştür.⁴⁷²

Mahmûd el-Bihbehânî Farsça *Tenbihu'l-Gâfilîn ve İkâzu'r-Râkidîn* adlı eserini ehl-i inâd olan tâife-i dâlle-i mudille-i mütesavvife hakkında yazmıştır.⁴⁷³ Muhammed Ca'fer Bihbehânî'nin (ö. 1259/1843) Farsça kitabı *Fezâihu's-Sûfiyye* ismini taşımaktadır. Kitabı tavâif-i sûfiyye'nin husran olan ahvalini beyan etmek ve akâid-i fâside olan görüşlerini açıklamak için yazmıştır. Bu iki kitap birlikte basılmıştır.⁴⁷⁴ Tasavvuf firkalarını sayarken birinci fırka olarak vahdet-i vücûdu kabul edenlerden başlamaktadır. Yirmi bir sûfî firkanın isimleri sıralanıp haklarında bilgi verilmektedir.⁴⁷⁵

Muhammed Bâkır el-Bihbehânî'nin öğrencisi Muhammed Mehdî en-Nerâkî (ö. 1209/1794) Yusuf el-Bahrânî'den de ders almıştı. Nerâkî Usûliyye'yi desteklemiştir. Kaynaklarda Nerâkî'nin otuza yakın eseri zikredilmektedir. Nerâkî *Enîsü'l-muvahhidîn* adlı eserinde itikadî konuları tevhid, adl, nübüvvet, imâmet ve mead olmak üzere beş bölümde ele almıştır.⁴⁷⁶ *Câmiu'l-efkâr* adlı kitabı isbât-ı vâcib ve ilâhî sıfatlarla ilgili olup bu konuda yazılmış en hacimli eserlerdendir.⁴⁷⁷

Bihbehânî'nin öğrencisi Muhammed b. İsmail el-Mâzenderânî el-Hâirî (ö. 1216/1801) *Muhtehâ'l-Makâl* isimli eserinde hocasının talikalarını da kullanmıştır.⁴⁷⁸ Molla Ali Kennî (ö. 1306/1888) *Tavzihu'l-Makâl* adlı eserinde el-Hâirî'nin *Münheha'l-Makâl*'ını esas almıştır.⁴⁷⁹ Ali Kennî Ahbârilerin ilm-i ricâl hakkında

Allame Müceddid Vahid Bihbehânî, Ensâriyan, 1380 ş.

471 Leonard Lewisohn, "Modern İran Tasavvufu'nun Tarihine Bir Giriş I: Ni'metullâhî Tarikatı: Zulüm, İhya ve Bölünme", çeviren İlker Külbige, *Sûfî Araştırmaları*, 7-14, 2016, (s. 71-108), s. 77.

472 Hamid Algar, "Bihbehânî, Muhammed Ali", *DİA*, c: 6, s. 142-143.

473 Mahmûd Bihbehânî, *Tenbihu'l-Gâfilîn ve İkâzu'r-Râkidîn*, *Sûfiyye* Kum, Müessesetü Allame Müceddid Vahid Bihbehânî, Ensâriyan, 1413, s. 6.

474 Muhammed Ca'fer Bihbehânî, *Fezâihu's-Sûfiyye*, Kum, Müessesetü Allame Müceddid Vahid Bihbehânî, Ensâriyan, 1413, s. 1.

475 Bihbehânî, *Fezâihu's-Sûfiyye*, s. 64-140.

476 İlyas Üzüm, "Nerâkî, Muhammed Mehdî", *DİA*, c: 32, s. 559-560.

477 M. Mehdî en-Nerâkî, *Câmiu'l-efkâr fî nakdi'l-enzâr*, neşr. Muhammed Hadizade, Tahran, İntişarat-ı Hikmet, 1381/1423.

478 Muhammed b. İsmail el-Mâzenderânî el-Hâirî, *Muhtehâ'l-Makâl fî Ahvâli'r-Ricâl*, 1-VII, Kum, Müessesetü Âl-i Beyt, 1416.

479 Ali Kennî el-Âmilî, *Tavzihu'l-Makâl fî İlmî'r-Ricâl*, Tahkik: M. Hüseyin Mevlevî, Kum, Dâru'l-Hadis, 1428, s. 18.

görüşlerini şüpheler olarak ifade ederek değerlendirmektedir.⁴⁸⁰ Ali Kennî râvilerin zemmedilmeleri ve cerh edilirken kullanılan lafızları ele alırken, râvilerin akidesinin fâsid olmasından bahsetmektedir. Fâsid akîdeli mezheplerin erbabı olan râvilerin mensubu olduğu bu türlü mezhepleri ele almaktadır ki ileride detaylı bilgi verilecektir.⁴⁸¹

Seyyid Ali Asgar el-Câbelkî el-Bürûcirdî (ö. 1313/1895) *Tarâifu'l-Makâl'i* yazarken el-Esterâbâdî'nin *Menhecü'l-Makâl* adlı kitabına itimad etmiştir.⁴⁸² Bu eserde mezhepler ile ilgili iki bâb yer almaktadır. Bunun detaylarını ileride göreceğiz.

480 Ali Kennî el-Âmilî, *Tavzihu'l-Makâl*, s. 43.

481 Ali Kennî el-Âmilî, *Tavzihu'l-Makâl*, s. 214.

482 Ali Asgar el-Câbelkî el-Bürûcirdî, *Tarâifu'l-Makâl fî Marifeti Tabakâti'r-Ruvât*, I-II, tahkik: S. Mehdi er-Racâi, Kum, el-Maraşî, 1410, I, s. 24.

9. Kaçarlar Dönemi (1210-1344/1796-1925)

Kaçarların lideri Ağa Muhammed Han, zorlu bir mücadele sonrasında Tahran'da tahta oturmuştu. Çok kısa süre sonra hizmetinde görevli adamları tarafından öldürülünce tahta yeğeni Feth Ali Şah geçti. Feth Ali Şah dönemi (1797-1834), ülkede etkili olmak isteyen İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki çekişmelerde taraf tutmakla geçti. Muhammed Şah devrinde (1834-1848) İsmâilîler'in reisi Ağa Han (Hasan Ali Şah) Kirman'da isyan çıkardı (1843), fakat Yazd valisinin karşısında yenilerek Hindistan'a kaçtı. Nâsırüddin Şah döneminde (1848-1896) Bâbilîlik hareketi ortaya çıktı ve hareketin lideri Mirza Ali Muhammed 1850 yılında kurşuna dizildi. Muzafferüddin Şah döneminde (1896-1907) tâcirler, medreselerle halkın desteğini alarak şaha meşrutî rejimi kabul ettirdiler (1906). Muhammed Ali Şah (1907-1909) meclisin topa tutulmasını emretti. Bu olay yeni bir ihtilâl'in çıkmasına yol açtı ve Muhammed Ali Şah tahttan indirilip yerine küçük yaştaki oğlu Ahmed Mirza çıkarıldı (1909-1925). I. Dünya Savaşı sonrasında İran'ı istilâ eden Ruslar'ı kumandan Rızâ Han (Rızâ Şah Pehlevî) geri püskürttü. Rızâ Han, Avrupa'ya giden Ahmed Şah'ı hal' ettirip kendisini şah seçtirip Kaçar hânedanına son verdi (1925).⁴⁸³ Hamid Algar bu dönemle ilgili çalışmasında dönemle ilgili kaynakları da tanıtmıştır.⁴⁸⁴ Habibabadi'nin (ö. 1396/1976) *Mekârimü'l-âsâr* adlı eseri de bu dönem için önemli bir kaynaktır.⁴⁸⁵

Bu dönemde kaleme alınan sahamızla alakalı eserlere baktığımızda şunlar dikkatimizi çekmektedir: Abdunnebi el-Kâzımî (ö. 1256/1841) *Tekmiletü'r-Ricâl* adlı kitabını 1240/1824 yılında bitirmiştir. Kendisi için açtığı başlıkta isimlerini zikrettiği eserlerinden biri de *Risaletun fi'r-redd ala'l-Ahbâriyye* adını taşımaktadır.⁴⁸⁶

Mirza Muhammed b. Süleyman et-Tünükâbüni (ö. 1302/1884) "firka-i hak ve firka-i nâciye olan İsnâaşeriyye mensubu" dediği ulemâ-i 'alâm ve fukhâ-i kiramı ele almak için *Kıyasü'l-ulemâ'* adlı Farsça kitabını telif etmiştir.⁴⁸⁷

483 Faruk Sümer, "Kaçarlar", *DİA*, c: 24, s. 51-53.

484 Hamid Algar, *Religion and state in Iran 1785-1906: the role of the ulama in the Qajar period*, Berkeley, University of California, 1980, s. xi-xvi.

485 Mirza Muhammed Ali Muallim Habibabadi, *Mekârimü'l-âsâr: der ahvâl-i ricâl-i devre-i Kaçar*, I-VI, İsfahan, İntişarat-ı Kemal, 1362/1983.

486 Abdunnebi el-Kâzımî, *Tekmiletü'r-Ricâl*, I-III, tahkik: M. Sadık Bahrululum, Kum, Envâru'l-Hudâ, 1425, s. 122.

487 Mirza Muhammed b. Süleyman et-Tünükâbüni, *Kıyasü'l-ulema*, Tahran, İntişarat-ı İlmi, 1396, s. 2.

Muhammed Bâkır el-Hânsârî (ö. 1313/1895) farklı alanlarda yirmiyi aşkın kitap telif emiş, *Ravzâtü’l-cennât*⁴⁸⁸ adlı eseriyle tanınmıştır. On yılı aşkın bir sürede hazırlanmış olan eser 1287/1870 yılında tamamlanmıştır. Şiîler’in yanı sıra diğer mezheplere mensup âlimlerin biyografilerine de yer verilen ve 757 biyografi içeren eser, kişi adlarına göre alfabetik olarak düzenlenmiş, her harf için ayrılan bölümde önce Şiî âlimler, daha sonra da diğer âlimler ele alınmıştır. Hânsârî’den “sâhib-i Ravzâtü’l-cennât” diye bahsedildiği gibi, Hânsârî’nin torunlarına esere nisbetle Ravzâfî denilmiştir.⁴⁸⁹

Ali b. Hüseyin el-Hâkânî’nin (ö. 1334/1916) *Ricâlü’l-Hâkânî* adlı eserinin başındaki on altı fâide ricâl ilmi için önemli görülmektedir.⁴⁹⁰ Tahkik eden mukaddimesinde ricâl ile ilgili eser vermiş İsnâaşeriyye âlimlerinden 76 tanesini kitaplarını listelemektedir. Bunlardan bazıları günümüze ulaşmamıştır.⁴⁹¹

Kum’da çok sayıda talebe yetiştiren Ebu’l-Kâsım el-Kummî (ö. 1231/1816) *el-Kavânînu’l-Muhkeme fi’l-Usûli’l-Mutkane* adlı eseriyle tanınmaktadır. el-Kummî, hadislerin imamlardan sudûrunun kesin olduğunu savunan Muhammed Emin el-Esterâbâdî’nin görüşlerini tenkit etmektedir.⁴⁹²

Kâşifulgıtâ’dan ders alan Abdullah Şübber’in (ö 1242/1827) tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi farklı alanlarda atmıştan fazla kitabının olduğu kaydedilmektedir. Kütüb-i Erbaa’daki hadisler üzerine yazdığı *Câmiu’l-Meârif ve’l-Ahkâm* adlı eseri yirmi ciltten oluşmaktadır.⁴⁹³ *Hakku’l-yakîn fi marifeti usûli’l-din* adlı eserinde tevhîd, adâlet, nübüvvet, imâmet ve meâd şeklindeki beş esası ele almaktadır. Konuları ele alırken konuyla ilgili imamlardan gelen rivayetleri de vermektedir. Örneğin Allah’ın varlığıyla ilgili önce kevnî delilleri zikretmekte, sonra imamlardan gelen hadisleri kaydetmektedir. İmameti ele alırken önce akfî delilleri, sonra nakli delilleri ele almaktadır. Konuları ele alırken bazı yerlerde Eş’arîlerin görüşlerini tenkit etmektedir. İsnâaşeriyye lafzının on iki imamı kabul edenlere özel olduğunu ifade ettikten sonra diğer Şiî grupların imamet hususunda onlardan nerede ayrıldığını izah etmektedir.⁴⁹⁴

488 Muhammed Bâkır el-Hânsârî, *Ravzâtü’l-cennât fi Ahvâli’l-Ülemâ ve’s-Sâdât*, I-VII, Tahrir el-Haydariyye, 1390.

489 Avni İlhan, “Hânsârî, Muhammed Bâkır”, *DİA*, c: 16, sayfa: 48.

490 Ali b. Hüseyin el-Hâkânî, *Ricâlü’l-Hâkânî*, tahkik: M. Sadık Bahrululûm, Necef, el-Âdâb, 1388/1968, , muhakkıkın mukaddimesi, s. 16.

491 el-Hâkânî, *Ricâlü’l-Hâkânî*, muhakkıkın mukaddimesi, s. 8.

492 Ebu’Kâsım el-Kummî, *el-Kavânînu’l-Muhkeme fi’l-Usûli’l-Mutkane*, I-III, tahkik: Rıza Hüseyin Subh, Kum, Dâru’l-Lahaccetü’l-Beyzâ, 1431, III, s. 479.

493 Cevâd Şübber, “Tercümetü Hayâtîl-Müellif es-Seyyid Abdullah Şübber”, Abdullah Şübber, *Hakku’l-yakîn fi marifeti usûli’l-din*, Beyrut, Müessesetü’l-Alâ, 1418/1997, s. 9.

494 Abdullah Şübber, *Hakku’l-yakîn*, s. 251.

Kaçarlar döneminde devletin din üzerindeki kontrolü zayıflamış, ulemânın eline geçmeye başlamıştır. Yaşayan bir müctehidi taklid zorunluluğu, Şii ulemânın arasında da hiyerarşik yapılaşmaya ve merceiyyet müessesesinin gelişmesine sebep olmuştur.⁴⁹⁵

Velâyetü'l-fakîh nazariyyesinin öncüsü olarak bilinen Mollâ Ahmed en-Nerâkî (ö. 1245/1829), Vahîd Bihbehânî'den ders almıştır. Nerâkî'nin öğrencileri arasında Murtazâ el-Ensârî de vardır. Nerâkî'nin *Müstenedü'ş-Şîa* adlı fıkıh içerikli kitabı on dokuz cilt halinde basılmıştır.⁴⁹⁶ Nerâkî *Avâidü'l-eyyâm* adlı eserinde ulemânın vazifesiyle ilgili açtığı başlıkta insanların işlerinde ehliyetli fakihlerin (el-fukahâu'l-ahyâr) küllî vilâyete sahip olduklarını savunmuştur.⁴⁹⁷ Nerâkî *Velâyetü'l-fakîh*⁴⁹⁸ adlı eserinde büyük gaybetin başlamasıyla birlikte gerekli şartları taşıyan fakihlerin gâib imamın vekilleri sıfatıyla İslâm toplumunun meşrû idarecileri olduklarını savunmuştur. Nerâkî'nin eserlerinin sayısının otuz beşe ulaştığı kaydedilmektedir.⁴⁹⁹ Nerâkî savunduğu bu nazariyeyi pratikte de uygulamıştır. Feth Ali Şah döneminde Rus-İran savaşlarında (1804-1825) Ruslar'a karşı cihad fetvası vermiştir.⁵⁰⁰

Ca'fer el-Keşfi (ö. 1267/1850) *Tuhfetü'l-Mulûk*⁵⁰¹ adlı Farsça kitabında, imamın gaybetinde temsilinin niyabetle siyasi liderler ve ulemâya kaldığını savunmuştur. Böylece oluşan ahenk, bunlardan birinin diğerinden sahasına uzanması durumunda bozulacaktır.⁵⁰²

Muhammed Hasan en-Necefi (ö. 1266/1850) kırk dört cilt halinde basılan *Cevâhiru'l-Kelâm*⁵⁰³ adlı kitabı sebebiyle sâhibu'l-*Cevâhir* olarak anılmış, neslinden gelenlere el-*Cevâhiri* denilmiştir. Muhakkık el-Hillî'nin *Şerâiu'l-İslâm*'ı üzerine şerh olarak yazılmış olan *Cevâhiru'l-Kelâm* müellifine büyük saygınlık kazandırmıştır. Necefi ortaya koyduğu merceiyyet nazariyesiyle, Şii âlimlerin lideri konumuna gelmiş, "reîsü'l-ulemâ" diye adlandırılmıştır.⁵⁰⁴

495 Mazlum Uyar, "Şii Siyasî Düşüncesinin Şekillenmesi", *Dinî Araştırmalar*, 2-5, 1999, (s. 299-316), s. 309.

496 Ahmed en-Nerâkî, *Müstenedü'ş-Şîa fi ahkâmi'ş-şeria*, I-XIX, Beyrut, M. Âl-i Beyt, 1429/2008.

497 Ahmed en-Nerâkî, *Avâidü'l-eyyâm fi beyâni kavâidi'l-ahkâm*, Beyrut, Dâru'l-Hâdî, 1420/2000, II, s. 93.

498 Ahmed en-Nerâkî, *Velâyetü'l-fakîh*, neşr. Yasin Musevî, Beyrut, Dârü't-Teavün, 1990.

499 Mustafa Öz, "Nerâkî, Molla Ahmed", *DİA*, c: 32, s. 558-559.

500 Uyar, "Şii Siyasî Düşüncesinin Şekillenmesi", s. 310.

501 Ca'fer el-Keşfi, *Tuhfetü'l-Mulûk*, I-II, neşr. Abdülvehhâb Furatî, Kum, Defter-i Tebligat-i İslami, 1381.

502 Uyar, *Usûlîlik*, s. 224.

503 Muhammed Hasan en-Necefi, *Cevâhiru'l-Kelâm*, tahkik: Haydar ed-Debbâğ, Kum, M. en-Neşril-İslâmî, 1432.

504 Uyar, *Usûlîlik*, s. 228, 253.

Merci-i taklîd kabul edilen Şîî âlim Murtazâ el-Ensârî'nin (ö. 1281/1864) *Resâ'il* ve *Mekâsib* adlı eserleri, günümüz Şîî ilim havzalarında el kitabı durumundadır. Ensârî otuz civarında kitap ve risale kaleme almıştır. er-Resâil adıyla da bilinen *Ferâidü'l-usûl* adlı eseri fıkıh usulüne dairdir. Ebû Hanife'nin "her söylediği ve yaptığına Ca'fer'e muhalefet ettim. Ancak secdede gözlerini kapatıyor muydu, açık mı tutuyordu bilmiyorum" dediğine dair bir nakille, Sünnîlere (âmme) muhalif olan görüşün tercih edilmesi gerektiği delillendirmektedir.⁵⁰⁵ Ensârî'nin *el-Mekâsib*⁵⁰⁶ adlı kitabı fıkha dair olup *el-Metâcir* adıyla da anılmaktadır. Bu iki eser Şîî medreselerinde okutulan temel ders kitapları olmuştur. Sonraki ulemâ bunlara çok sayıda şerh ve hâşiye yazmıştır.⁵⁰⁷

Ensârî'den ders alan Ebû Muhammed Muizzüddîn Mirzâ Muhammed Hasen eş-Şîrâzî (ö. 1312/1895) Necef ve civarındaki Şîîler'in merci-i taklîdi haline geldi. Sâmerrâ'ya yerleşen eş-Şîrâzî aralarında Hasan es-Sadr, Muhammed Kâzım el-Yezdî, Muhammed Takî eş-Şîrâzî, Nâînî, Mirza Hüseyin Nûrî, Şeyh Fazlullah Nûrî, Muhammed Tabâtabâî ve Ahund Molla gibi meşhur âlimlerin bulunduğu çok sayıda talebe yetiştirdi. Nâsîrüddin Şah'ın İran'daki tütün imtiyazını bir İngiliz şirketine devretmesi ve bu şirketin İran'ın iç işlerine karışması üzerine, Şîrâzî İranlılar'ın tütün içmesinin haram olduğuna dair bir fetva verdi (1309/1891). Bunun üzerine halk tütün boykotuna başladı. Şirket yetkilileri, Şîrâzî'yi ikna etmek için ayağına kadar gidip büyük meblağlara varan rüşvetler teklif ettilerse de sonuç alamadılar. Şah imtiyazı feshetmek zorunda kaldı. Şîrâzî'nin çoğunluğu şerh ve talîkadan oluşan eserleri vardır.⁵⁰⁸ Hasan eş-Şîrâzî'den sonra merciyyet tek kişi yerine, Necef'teki ulemâ içinden farklı isimler tarafından temsil edilmiştir.

Mirza Hüseyin en-Nûrî (ö. 1320/1902) hâtîmetü'l-muhaddisîn diye de bilinmektedir. Hasan eş-Şîrâzî'den ders almıştı. Nûrî'nin *Müstedrekü'l-Vesâil*'i on sekiz cilt olarak basılmıştır. Nûrî'nin *Faslu'l-Hitâb* adlı kitabı ise Kur'ân'ın tahrifi meselesinde çok tartışılmıştır. Âga Büzürg-i Tahrânî (1875-1970) hocası en-Nûrî'den dinlediğini ifade ederek, "kitaba bu adı vermekle hata ettim. Tahrif, tebdîl, tağyir, noksan veya ziyade olmadığını ispat ettim" dediğini kaydetmektedir. Şîî âlim Mahmud et-Tahrânî *Keşfü'l-İrtiyâb* adıyla bu kitaba reddiye yazmıştır.⁵⁰⁹

505 Murtazâ Ensârî, *Ferâidü'l-usûl*, I-IV, Kum, Mecmeu'l-Fikri'-İslâmî, 1419, I, s. 615.

506 Murtaza el-Ensârî, *el-Mekâsib*, Kum, Mecmeu'l-Fikri'-İslâmî, 1420.

507 Ahmet Özel, "Ensârî, Şeyh Murtaza", *DİA*, c: 11, s. 254.

508 Cengiz Kallek, "Hasen eş-Şîrâzî", *DİA*, c: 16, s. 354-355.

509 Âga Büzürg-i Tahrânî, "eş-Şeyh el-Mirzâ Hüseyin en-Nûrî", el-Mirzâ Hüseyin en-Nûrî, *Müstedrekü'l-Vesâil ve Müstenbitü'l-Mesâil*, I-XVIII, Kum, Müessesetü Âl-i Beyt li-İhyâi't-türâs, 1411/1991, s. 50.

İran'da Meşrûtiyet hareketinde (1905-6) ulema karşı karşıya gelmişti. Hasan eş-Şîrâzî'nin öğrencilerinden Nâînî (ö. 1936) anayasa taraftarı ulemânın başını çekerken, karşı tarafın liderliğini diğer bir öğrencisi olan Şeyh Fazlullah Nûrî (ö. 1909) üstlenmişti.⁵¹⁰ Nâînî'ye göre, anayasayla şahın keyfi uygulamalarına son verilirken, İslâm'ın nisbeten korunması mümkün olacaktır.⁵¹¹

Abdullâh Mâzenderânî (ö. 1331/1912) meşrutiyet hareketi başladığında Necef'in büyük müctehidi mevkiindeydi. Mâzenderânî ve arkadaşları Meşrutiyet'e düşmanlığı gâib imama karşı savaşa benzetmiş, Muhammed Ali Şah'a itaatın Yezîd'e itaate denk olduğunu ilân etmişlerdi. Mâzenderânî, Ahund Molla Horasânî ve Mirza Hüseyin Halîlî Tahrânî (ö. 1325/1908) ile birlikte Meşrutiyetçi müctehidler üçlüsünü teşkil etti.⁵¹²

Ahund Molla Muhammed Kâzım-ı Horasânî (ö. 1329/1911) Şîrâzî'nin 1894 yılında vefatından sonra Şîiler'in merciü't-taklîdi oldu. Talebeleri arasında Muhammed Hüseyin-i Nâînî de vardı. Ahund, Muhammed Ali Şah 1908'de meclisi kapatınca İran halkının şahın hükümetine vergi ödemesini haram ilân eden bir fetva verdi. 1909 yılında Tebriz'den Tahran'a gelen bir meşrutiyet ordusu şahı devirdi. Şah'ı yeniden tahta geçirmek maksadıyla Ruslar İran'a saldırınca Ahund bir gönüllü ordusu toplayıp Ruslar aleyhine savaşa katılacağını açıkladı. Ancak 13 Aralık 1911'de evinde ölü olarak bulununca, Rus ajanlardan şüphelenildi. Bazı şerh ve talika şeklinde eserler de yazmış⁵¹³ olan Ahund usul ilmini anlatan *Kifâyetü'l-usûl'ü*⁵¹⁴ yazmıştır. Bu kitap üzerine yazılan şerhlerin sayısı yüzü aşmaktadır. Ahund'dan bir dönem ders alan Âyetullâh Ebü'l-Kâsım el-Kâşânî (1882-1962) İran ve Irak'taki siyasî faaliyetleriyle tanınan bir müctehiddi.⁵¹⁵

Mirzâ Muhammed Hüseyin Nâînî (ö. 1355/1936) Ahund Molla Horasânî'nin talebeleri, fetva ve danışma meclisi üyeleri arasında yer aldı. 1909'da *Tenbîhü'l-ümme ve Tenzîhü'l-mille* adlı Farsça kitabını yazdı ve meşrutiyetin Şîilik ile uyumlu olduğunu ileri sürdü. *Tenbîhü'l-ümme*, Arapça'ya da tercüme edilmiştir.⁵¹⁶ Ahund Molla'nın vefatı üzerine (1911) ayrı bir öğretim halkası kuran Nâînî, Mirza Muhammed Takî Şîrâzî'nin 1920'de vefatından sonra da Ebü'l-Ha-

510 Mazlum Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları: Meşrutiyet Örneği*, İstanbul, Emre Yayınları, 2008, s. 193, 233, 243.

511 Uyar, "Şii Siyasî Düşüncesinin Şekillenmesi", s. 312. c: 39, s. 308-310.

512 Hamid Algar, "Mâzenderânî", *DİA*, c: 28, s. 190-192.

513 Hamid Algar, "Ahund Molla", *DİA*, c: 2, s 185-186.

514 el-Ahund eş-Şeyh Muhammed Kâzım el-Horasânî, *Kifâyetü'l-usûl*, Beyrut, Müessesetü Âl-i Beyt li-İhyâi't-türâs, 1429/2008.

515 Hamid Algar, "Kâşânî, Âyetullah", *DİA*, c: 25, s. 6-7

516 Muhammed Hüseyin en-Nâînî, *Tenbîhü'l-ümme ve Tenzîhü'l-mille*, Arapça'ya çev. Müstâk el-Hulv, Bağdat, Dâru't-Tenvir, 2014.

san el-İsfahânî ile birlikte merci-i taklîd oldu. Nâînî, 1920'de Irak Şîf ulemâsı ile birlikte İngiliz manda yönetimine karşı verilen mücadeleye katıldı. Bu âlimler tutumlarından vazgeçmemeleri üzerine 1923'te Kum'a sürüldü. Burada bir yıl kaldıktan sonra Irak siyasetine karışmayacaklarına dair bir belge imzalayınca ülkeye geri dönmelerine izin verildi. Nâînî, bundan sonra siyasî faaliyet içinde bulunmadı. Hatta Rızâ Şah ve Irak kralı ile iyi ilişkiler kurdu. Nâînî fıkıh ve fıkıh usulü alanında ders verdi. Ders halkasında daha sonra merci-i taklîd olan Seyyid Ebü'l-Kâsım Hûî gibi âlimler yetişti. Nâînî'nin *Tenbîhü'l-ümme*'den başka eserleri de vardır.⁵¹⁷

517 Ahmet Özel, "Nâînî", *DİA*, c: 32, s. 319-320.

10. Modern Dönem (1344-/1925-)

Pehleviler döneminde Rızâ Şah (1925-1941) başlangıçta ulemâ ile diyalog kurmaya çalışmışsa da, gücü tamamıyla ele geçirdiğinde buna gerek duymamıştır. Bu süreç ulemâ için maddi kayıplarla sonuçlanmıştır.⁵¹⁸ İngiliz ve Rus kuvvetleri 1941’de İran’ı işgal edince Alman yanlısı denilerek Rızâ Şah’ın oğlu Muhammed Rızâ (1941-1979) lehine tahttan çekilmesini sağladılar.

Rıza Şah’ın seküler kurumları güçlendirip ulemânın aktif olduğu sahaları daralttığı dönemde dikkat çekici isimlerden biri Kesrevî’dir. Seyyid Ahmed-i Kesrevî-yi (Kisrevî) Tebrîzî (1890-1946) eserlerinde Şiîliği ağır bir dille eleştirmiştir. Şiîliğin başlangıçta siyasî emeller etrafında ortaya çıktığını, ancak zaman içinde bunların iman alanına alındığını ifade etmiştir. Şiîliğin Safevîler döneminde İran’da bir terör vesilesi olduğunu, ayrıca bu mezhebin on ikinci imam ve onun gaybete intikal ettiği fikrini ileri sürerek tarihi çarpıttığını söylemiştir. Ona göre Şîa, devletin vergi toplama yetkisini tartışıp zihinlerde mevcut otoriteye karşı meşruiyet tereddütlerinin doğmasına yol açmış, benimsediği takıyye prensibi gereği insanları yalancılığa özendirmiştir. Kesrevî’nin bu fikirlerine büyük tepki gösteren bazı âlimler onu mürted ilân etmiştir. Kesrevî Mart 1946’da Tahran’da Fidâiyân-ı İslâm adlı örgüt tarafından öldürülmüştür.⁵¹⁹

İngilizlerin 1914 yılında Basra’yı işgal etmesinden bir yıl sonra 1915’te Kerbela ve Necef’te ayaklanma olmuş ve Osmanlı bu bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Şîilerin en büyük merci-i taklidi olan Muhammed Kâzım Tabâtabâi Yezdî (ö. 1337/1919) İngilizlerin Irak’taki varlığına karşı çıkmamış ve onlarla yakın ilişkiler kurmuştur. Yezdî, *el-Urvetü’l-Vuskâ*⁵²⁰ adlı kitabına mukallidin müctehidi taklidi meselesiyle başlamaktadır. İngilizler, Irak işgalini tamamlandığında Şîiler için durum değişmeye başlamıştı. Osmanlı zamanında Necef ve Kerbela’ya gösterilen hürmet, İngilizler ve daha sonraki Irak yönetimleri zamanında yerini husumete bırakmıştır.⁵²¹

Birinci dünya savaşı yıllarında Osmanlı tebaası olan Irak’taki Şîî âlimler Şeyhuşşerîa el-İsfehânî gibi isimler liderliğinde Osmanlı saflarında cihad için gayret göstermişlerdi. Dönemin merci-i taklidi Muhammed Tâki Şîrâzî (ö. 1920)

518 Mazlum Uyar, “Pehlevî Hânedanlığının Kuruluşu ve Rıza Şah Dönemi (1921-41) Devlet Ricâli-Ulema Münasebetleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 17, 2006, s. 173-201.

519 Orhan Bilgin, “Kesrevî Seyyid Ahmed”, *DİA*, c: 25, s. 311.

520 Muhammed Kâzım Tabâtabâi Yezdî, *el-Urvetü’l-Vuskâ*, I-II, talikat: Ali es-Sistani, Kum, Mektebetü es-Sistani, 1425.

521 Halil Işılak, *Irak’ta Mercî-i Taklid Kurumu*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Kayseri, 2015, s. 89.

de buna destek olmaktadır. 1920'deki Necef merkezli ayaklanmadan da sonuç alınamamıştır.⁵²²

İran'da Havze-i İlmiyye Abdülkerîm el- Hâîrî'nin (1859-1937) gayretleriyle önem kazanmıştır. Hâîrî 1922 yılında Kum'a gelerek kısa zamanda ders halkalarını kurmuş ve öğretim faaliyetini başlatmıştır. Son Kaçar Hükümdarı Ahmed Şah bizzat Kum'a gelerek kendisini ziyaret etti. Kum, Kerbelâ ve Necef'e rakip bir şehir haline geldi. İngilizler tarafından Irak'tan sürgün edilen âlimler Kum'a geldi. Hâîrî'nin yetiştirdiği öğrenciler arasında hepsi de "âyetullah" olan Seyyid Ahmed b. Yûsuf Mûsevî, Muhammed Takî Hânsârî, Seyyid Şehâbeddîn Mar'âşî, Muhammed Kâzım Şerîatmedârî, Seyyid Muhammed Rızâ Gülpâyigânî ve Rûhullah Humeynî en meşhurlarıdır. Kendisinin politikadan uzak durmasına karşılık öğrencilerinden bazıları siyasetle iç içe olmuştur. Hâîrî'nin daha çok fıkıh ve usûl-i fıkıh konularında telif ettiği eserleri vardır.⁵²³

Abdülkerîm Hâîrî'nin 1937'de ölümünden sonra Havze-i İlmi bir dönem sekteye uğramış, 1944'te Kum'a giden Hüseyin Burûcirdî (1292-1380/1875-1961) lider haline gelmiştir. Burûcirdî Şîa dünyasında 1946-1961 yılları arasında merci-i taklîd kabul edilmişti. Ebû'l-Hasan el-İsfahânî'nin 1946 yılında ölümü üzerine Şîf dünyasının tek merci-i taklîdi olan Burûcirdî bu görevini Havze'nin ilmî liderliğiyle birlikte ölümüne kadar sürdürdü. Kum'daki dinî öğretim kurumlarında İsnâaşerî fıkıh yanında Sünnî ve Zeydî fıkıhlarının okutulmasını da sağlamıştır. Burûcirdî'nin dinî liderliği sırasında yürütülen yoğun eğitim ve kültür faaliyetleri sayesinde Kum şehri Necef'i geride bırakarak Şîa dünyasının en önemli dinî ve ilmî merkezi haline geldi. Burûcirdî Sünnî-Şîf münasebetlerinin gelişmesine katkıda bulunmuş, Kahire'de bulunan Dârü't-takrîb beyne'l-mezâhibi'l-İslâmiyye ve Ezher Üniversitesi ileri gelenleriyle irtibat kurmuştur. Ezher Rektörü Şeyh Mahmûd Şeltût'un, Şifliğin Sünnîler'ce benimsenen diğer mezhepler gibi bir İslâm mezhebi olduğuna dair bir fetva neşretmesinde bu yakınlığın tesiri olduğu kabul edilmektedir. Burûcirdî'nin 1959 yılında meclise sevk edilen toprak reformu kanun tasarısına karşı çıkması ve bunun İslâm'a aykırı olduğunu ileri sürmesi dikkat çekicidir. Farklı alanlarla meşgul olan Burûcirdî'nin yazdığı eserlerin sayısı yirmi civarındadır.⁵²⁴ *Esânîdü Kitâbü'l-Kâfi* adlı kitabı on bir cilt halinde basılmıştır.⁵²⁵ Burûcirdî'nin farklı eserleri için yazmış olduğu beş mukad-

522 Işlak, *Irak'ta Merc-i Taklid Kurumu*, s. 70, 89.

523 Mustafa Öz, "Hâîrî", *DİA*, c: 15, s. 136-137.

524 Mustafa Öz, "Burûcirdî", *DİA*, c: 6, s. 463-464.

525 Burûcirdî *Esânîdü Kitâbü'l-Kâfi*, I-XI, neşr. Mahmud Düryâb en-Necefî, Kum, Müessesetü Burûcirdî, 1385.

dime *İtlâletun ala'r-Ricâl ve'l-Hadis* adıyla ayrıca basılmıştır.⁵²⁶ Burûcirdî'nin danışmanlığında (işrâf) hazırlanan kütüb-ü erbaa hadislerini bir araya getiren *Câmiu Ehâdîsi'ş-Şîa* adlı eser otuz bir cilt halinde basılmıştır.⁵²⁷

İran 1943-1953 yıllarında şah ile Muhammed Musaddık'ın mücadelesine sahne oldu. Musaddık petrolü millileştirdi. Büyük şirketlerin boykotu sebebiyle satış yapılamadığı için başarısızlığa uğradı; Şah 1953'te Musaddık'ı görevden aldı. Yaşanan çatışmalar Şah'ın tedbirlerini sertleştirdi. Musaddık'ı ve önde gelen diğer muhaliflerini tutuklattı. Sâzmân-ı Mücâhidân-ı Halk ve Fidâiyyân-ı İslâm gibi örgütler ortaya çıktı. Burûcirdî'nin 1961'de vefat etmesinden sonra Humeynî (ö. 1989) birçok İranlı Şîi tarafından merci-i taklîd kabul edilmişti. Şah, Ocak 1962'de "Ak Devrim" (inkılâb-ı sefid) adıyla bir reform programı başlattı. Reformlar, çeşitli kesimlerin tepkisine yol açtı. Muhalefetin başını çeken Humeynî hükümete karşı sert eleştiriler dile getirdi. Aşure günü (3 Haziran 1963) Humeynî, Feyziye medreselerinde şah ile Emevî Halifesi Yezîd arasında paralellik kuran bir konuşma yaptı. Bu konuşmadan iki gün sonra tutuklandı. Humeynî'nin tutuklandığı haberinin yayılması üzerine farklı şehirlerde halk gösteri düzenledi. Üç gün süren 15 Hurdad (İran takviminde olayların başladığı gün) ayaklanması kanlı bitti.⁵²⁸ Humeynî Türkiye'ye sürgüne gönderildi. Humeynî daha sonra Necef'e geçti. Humeynî'nin 1969 yılında İslâm devletinin mahiyeti ve kurulmasının gereği konusunda verdiği derslerden oluşan *Velâyet-i Fakîh yâ Hükümet-i İslâmî* adlı kitabı Necef'te basıldıktan sonra İran'da birçok defa neşredildi. Kitap *İslâm Fıkhdında Devlet* ismiyle Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.⁵²⁹ İran'da Şah'ın özellikle toprak reformunun başarısızlığı muhalefeti gittikçe büyüttü. Milyonlarca insanın katıldığı protesto mitingleri yapıldı. Bu mitingler, zamanla ayaklanma halini aldı. Şah 16 Ocak 1979'da İran'ı terketmek zorunda kaldı.⁵³⁰

Paris'te olan Humeynî 1 Şubat 1979'da Tahran'a ulaştı. 2-3 Aralık 1979'da yapılan referandumda kabul edilen anayasanın 5, 109 ve 110. maddeleri velâyet-i fakîh prensibini getiriyor ve bu makamı işgal edecek olan âdil ve dindar fakihe en yüksek yetkileri tanıyordu.⁵³¹

Âyetullah Hâcî Seyyid Muhammed Kâzım b. Hasen Hüseyinî Şeriatmedârî Burûcirdî (ö. 1986), Humeynî askerî mahkeme tarafından ölüme mahkûm edildi-

526 Burûcirdî, *İtlâletun ala'r-Ricâl ve'l-Hadis*, tahkik: M. Mehdi Necef, Tahran, M. et-Takrib, 1421.

527 İsmail el-Meizzî el-Melâyirî (Burûcirdî'nin işrâfiyla), *Câmiu Ehâdîsi'ş-Şîa fi Ahkâmi'ş-Şeria*, I-XXXI, Kum, el-Mihr, 1422.

528 Hamid Algar, "Humeynî", *DİA*, c: 18, s. 358-364.

529 Humeyni, *İslam Fıkhdında Devlet*, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul, 1979.

530 Rıza Kurtuluş, "Muhammed Rızâ Şah Pehlevî", *DİA*, c: 30, s. 565-566.

531 Hamid Algar, "Humeynî", *DİA*, c: 18, s. 358-364.

ğinde, 400 civarında âyetullahtan oluşmuş heyetle, 1906-1907 anayasasına göre şahın veya mahkemelerin herhangi bir müctehidi yargılama yetkisinin bulunmadığını belirterek hazırladıkları ortak fetvayı şaha sunmuştu. Böylece Humeynî'nin sürgüne gönderilmesini sağlamışlardı. Ancak yönetim değiştikten sonra, başta Humeynî olmak üzere velâyet-i fakîhi benimseyenler, kendilerine muhalif saydıkları Şerîatmedârî'ye baskı yapmışlardır.⁵³²

Humeynî'nin öğrencisi ve yakın arkadaşı olan Âyetullah Hüseyin Ali Muntazırî (ö. 2009), İslâm Cumhuriyeti'nin dinî liderine halef yapılmıştı. Muntazırî'nin damadı Mehdî Hâşimî ve bazı arkadaşları karşı devrim suçlamasıyla idam edilmişlerdi. Muntazırî de 1988'de Humeynî'ye yazdığı bir mektupta ağır eleştirilerde bulunmuştu. Ertesi yıl Muntazırî Humeynî'ye haleflikten istifasını vermek mecburiyetinde kaldı.⁵³³ Humeynî'nin yerine geçen Hameney, henüz merci-i taklîd makamına erişmemişti.

Günümüzde Meşhed medreselerinde felsefe aleyhtarlığından bahsedilmektedir. Bu, Mîrzâ Mehdî İsfahânî'nin (1303-1365/1885-1945) felsefe karşıtı görüşlerine dayanmaktadır. İsfahânî hakikate ulaşmak için Kur'ân, Hz. Peygamber'den ve imamlardan gelen rivayetler üzerinde yoğunlaşmak gerektiğini savunmuştur. İsfahânî'nin ve talebelerinin düşünceleri "Tefkîk Ekolü (Mekteb-i Tefkîk, el-Medresetü't-Tefkîkiyye)" olarak bilinir. Bu adlandırma Muhammed Rızâ Hakîmî'ye aittir.⁵³⁴ Humeynî, 1980'li yıllarda televizyonda, Fâtiha Süresi'ni İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd düşüncesi ve Molla Sadrâ'nın görüşlerine uygun tefsir ettiğinde bu durum Meşhed ve Kum medreselerindeki Tefkîk Ekolü taraftarlarının sert tepkisiyle karşılaşmış, Humeynî tefsir programına son vermiştir.⁵³⁵ İsfahânî *Ebvâbu'l-Hudâ* adlı eserinde imamların taraftarı olan iman ehli ve fukahânın felsefe ve irfan karşısında durduğunu anlatırtan Meclisi'nin *Bihâr*'ından nakillerde bulunmaktadır.⁵³⁶

Muhammed Cevâd Horasani (ö. 1397/1977) *Hidâyetü'l-Ümme ilâ Marifeti'l-Eimme* adlı kitabında felsefe ve irfan ehlinin kendini Şiî gösterdiğini, insanların genelinin de onları Şîa diye isimlendirdiğini kaydetmektedir. Horasani'ye göre bu kimseler felsefî ve irfanî zevklerini Şîa öğretilerine sokuşturmuşlardır. Uzmanı olanlardan başkalarının ayırt edemeyeceği şekilde karıştırmışlardır. Şîa,

532 Mustafa Öz, "Şerîatmedârî", *DİA*, c: 38, s. 580-581.

533 Hamid Algar, "Humeynî", *DİA*, c: 18, s. 358-364.

534 Muhammed Rızâ Hakîmî, *el-Medresetü't-Tefkîkiyye; Kazâyâ İslâmiyye Muâsıra*, Arapça'ya tercüme: AbdülHasan Selman, Halil el-İsâmî, Beyrut, Dâru'l-Hâdî, 1421/2000.

535 Reza Akbari, Tahir Uluç, "Günümüz İnan'ında Felsefî Hayata Genel Bir Bakış", s. 73.

536 Mehdî İsfahânî, *Ebvâbü'l-Hudâ*, tahkik: Hüseyin Müfid, Tahran, Merkez-i Ferhengi İntişârati Münir, 1387, s. 227.

halin hakikatinden cahil şekilde, bunları almış, akaidi cümlesinden yapmıştır.⁵³⁷ Bunlara büyük isimler ve lakaplar verilmiş, mubağalalı medhiyeler yapılmıştır. Yaptıklarını büyük göstermek için felsefe ehlinin felsefesine hikmet ismi verilmiş, hikmet olmadan dinin durumunun da istikamet üzere kalamayacağı söylenmiştir. Sufilerin ortaya koyduklarına da irfan denmiştir. Bunlara muhalefet etmeye kalkanı cahillikle itham edip hakir görmüşlerdir.⁵³⁸ Horasani, kitabını tasnif ederken hatadan korunmuş olan Ehl-i Beyt'e tabi olduğunu kaydetmektedir.⁵³⁹

Bir müctehidin merci olarak tercih edilmesinde coğrafi veya etnik faktörler de bazan önemli rol oynar. Azerbaycanlılar'ın çoğu merci olarak Âyetullah Şeriatmedârî'yi (ö. 1986) takip etmişti. Seyyid Muhammed Hüseyin Fazlullah'ı (ö. 2010) merci kabul edenler daha çok Lübnanlılar'dı.⁵⁴⁰

Âyetullah Ebü'l-Kâsım Hûî (1899-1992), Necef'te Havze-i İlmiyye'de ders halkalarına katılarak Nâînî'den usul ve fıkıh alanında dersler almıştı. Hûî, döneminin merci-i taklîdi kabul edilen Âyetullah Seyyid Muhsin et-Tabâtabâî'nin vefatından (ö. 1970) sonra başta Irak, Suriye, Lübnan, Hindistan ve Pakistan'daki Şîiler olmak üzere özellikle İran dışında yaşayan Şîiler'in en büyük taklid mercii kabul edildi. Hûî, siyasete soğuk bakan Hâîrî ve Burûcirdî geleneğini sürdürmüştür. Humeynî'nin Necef'e intikaliyle birlikte (1965) siyasî tartışmaların yoğunluk kazandığı yıllarda Hûî bunun dışında kalarak ilmi ve öğreticiliği tercih etmiştir. Hûî, fakihin yetkisinin velâyet-i âmme şeklinde algılanarak siyasî alana kaydırılmasının dinî temelden yoksun olduğunu delilleriyle açıklamış, Humeynî ve taraftarlarınca sert biçimde eleştirilmiştir. Hûî, temsilcileri aracılığıyla farklı ülkelerde kurumlar açılmasına ön ayak olmuştur. Bu faaliyetlere 1409/1989 yılında kurulan Hûî Vakfı (Müessetü'l-İmâm el-Hûî el-Hayriyye, al-Khoi Benevolent Foundation)⁵⁴¹ öncülük etmektedir. Irak'ta 1980'de Muhammed Bâkır es-Sadr'ın Baas rejimince idam edilmesinin ardından Hûî üzerindeki hükümet denetimi artmış, mallarına el konmuş, öğrencileri tutuklanmış ve Irak dışına çıkmasına izin verilmemiştir. Hûî İran-İrak savaşı sırasında sessiz kalmış ve iki taraf hakkında herhangi bir görüş beyan etmekten kaçınmıştır. Vefatından sonra Hûî'nin yerine kimin geçeceği konusundaki tartışmalar, Âyetullah Gülpâyigânî ismi üzerinde karar kılınmasıyla bir ölçüde sona ermiştir. Gülpâyigânî'nin Aralık 1993'teki vefatından sonra ise Hûî'nin öğrencilerinden olan Âyetullah Seyyid Ali el-Hüseyinî

537 Muhammed Cevâd Horasani, *Hidâyetü'l-Ümme ilâ Marifeti'l-Eimme*, Kum, el-Ba'se, 1416, s. 3.

538 Horasani, *Hidâye*, s. 5.

539 Horasani, *Hidâye*, s. 10.

540 Hamid Algar, "Merci-i taklid", *DİA*, c: 29, s. 172-174.

541 www.alkhoei.org

es-Sîstânî yerini almıştır. Farklı alanlarda çok sayıda eseri olan⁵⁴² Hûî *Buhûsun Akâidiyye* adlı kitabında nesh, bedâ, irâde, cebr, tefvîz, husun, kubuh, müşrik ve kâfir gibi konuları ele almaktadır. Havâric, Navâsıb, Mücessime, Mücebbira, Mufavvîza ve vahdet-i vücûdu kabul edenler hakkında hükümleri beyan etmektedir.⁵⁴³ Hûî, *Mu'cemü ricâli'l-hadîs* adlı kitabında 15,700 kadar ravi hakkında bilgi vermektedir. Bu kitabında Ebû'l-Kâsım b. Ali Ekber başlığı altında kendi biyografisini verirken otuz yedi eserini zikretmektedir.⁵⁴⁴ Kitabının başında *Kütüb-i Erbaa*'daki rivayetlerin sudûrünün kesin olmadığına dair başlık açması dikkat çekicidir.⁵⁴⁵

Yakın tarihlerde Şîî âlimler hakkında bilgi veren başka kitaplar telif edilmiştir. Abdullah Mâmekânî (ö. 1351/1933) dirâyet ilmîni ele alan *Mikbâsu'l-Hidâye*⁵⁴⁶ adlı eserini bitirdikten sonra *Tenkîhu'l-makâl*'i yazmaya başlamıştır. *Tenkîhu'l-makâl* 34 cildi bulmuştur. Mâmekânî, 16,000 küsur kişi hakkında bilgi vermektedir. Mâmekânî kaynaklarını da sıralamaktadır.⁵⁴⁷ Ebu'l-Hüdâ el-Kelâbisî (ö. 1356/1937) *Semâu'l-Makâl* adlı eserinde Kütüb-i Erbaa kitaplarının senedlerini ele almaktadır.⁵⁴⁸ Hasan es-Sadr (ö. 1354/1935) *Tekmiletü Emeli'l-Âmil* adlı eserinde el-Hurr el-Âmilî'nin kitabına yeni ilavelerde bulunmuştur.⁵⁴⁹ Hasanzâde el-Âmulî *Adbatu'l-Makâl* adlı eserine râvîlerin isim, nisbe ve lakapların doğru tespitinin önemine vurgu yaparak başlamaktadır.⁵⁵⁰

Muhammed Taki et-Tüsterî'nin (1320-1415/1902-1995) *Kâmûsu'r-Ricâl*'i aynı zamanda *Şerhu Tenkîhu'l-Makâl* adını taşımaktadır. On iki cilt halinde yayınlanmış olan kitaba müellif, el-Mâmekânî'nin kitabını takdir edip ve bazı kusurağlarına işaret ederek başlamaktadır. Kitabın girişinde Rical ve Fihrist tarihiyle ilgili önemli bilgiler verilmektedir.⁵⁵¹

542 Mehmet Toprak, "Hûî, Ebû'l-Kâsım", *DİA*, c: 18, s. 309-311.

543 Ebû'l-Kâsım el-Hûî, *Buhûsun Akâidiyye fî dav'i Medreseti Ehli'l-beyt*, tahkik: İbrahim el-Hazracî, Kum, M es-Sibteyn, 1427.

544 Ebû'l-Kâsım el-Hûî, *Mu'cemü ricâli'l-hadîs*, I-XXIV, Necef, Müessesetü'l-İmamel-Huî, XXIII, s. 20 (nu: 14727).

545 el-Hûî, *Mu'cem*, I, s. 22.

546 Müstedreklêri ile birlikte yedi ilt halinde basılmıştır. Abdullah el-Mâmekânî, *Mikbâsu'l-Hidâye fî ilmi'd-dirâye*, I-IV, tahkik: M. Rıza el-Mâmekânî, Kum, M. Âl-i beyt li İhyâi't-turâs, 1411; M. Rıza el-Mâmekânî, *Müstedrakâü Mikbâsi'l-Hidâye*, V-VI, Kum, Mîhr, 1413.

547 Abdullah el-Mâmekânî, *Tenkîhu'l-Makâl fî İlmi'r-Ricâl*, tahkik: M. Rıza el-Mâmekânî, Kum, Müessesetü Âl-i Beyt, 1431, I, s. 24.

548 Ebu'l-Hüdâ el-Kelâbisî, *Semâu'l-Makâl fî İlmi'r-Ricâl*, I-II, tahkik: M. El-Hüseynî el-Kazvinî, Kum, Müessesetü Veliyyi'l-Asr, 1419.

549 Hasan es-Sadr, *Tekmiletü Emeli'l-Âmil*, I-VI, tahkik: Hüseyin Ali Mahfûz vd., Beyrut, Dâru'l-Muerrihi'l-Arabî, 1429/2008.

550 Hasanzâde el-Âmulî, *Ezbatu'l-Makâl fî Zabtu Esmâi'r-Ricâl*, tahkik: M. Kâzım el-Müderrişi ve d., Kum, Merkezi'n-Neşri't-Tâbi li Mektebi'l-İlâmi'l-İslâmî, 1418.

551 Muhammed Takî et-Tüsterî, *Kâmûsu'r-Ricâl*, Kum, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1410, I, s. 9.

Muhsin el-Emîn (ö. 1952) *A'yânü's-Şî'a* isimli kitabında⁵⁵² İsnâaşeriyye'nin ileri gelenlerinin hayatını anlatmakta ve âlimlerinin yazdıkları eserlerine dair 13.000 civarında eserden bahsetmektedir.⁵⁵³

Âgâ Büzürg-i Tahrânî (ö. 1970) yirmi beş ciltlik *ez-Zerî'a ilâ tesânî-fi's-Şî'a* adlı eserinde⁵⁵⁴ alfabetik şekilde İsnâaşeriyye âlimlerine ait 53.510 eseri tanıtmıştır.⁵⁵⁵ Âgâ Büzürg-i Tahrânî'nin *Tabakâtü 'Alâmi's-Şî'a* adlı eseri,⁵⁵⁶ hicrî IV-XIV. yüzyıllar arasında yetişen Şîf âlimlerin biyografilerini ihtiva etmektedir. On dört ciltten oluşan eser, *ez-Zerî'a*'ya ek mahiyetinde yazılmıştır. İlk üç asır, esere alınmamıştır. Eserin genel adı *Tabakatü alâmi's-Şî'a* olmakla birlikte, her yüzyıla tahsis edilen ciltlere ayrı isimler verilmiştir.⁵⁵⁷

Ca'fer es-Sübhanî'nin danışmanlığında (işrâf) hazırlanan eserler İsnâaşeriyye'nin farklı dallarda edebiyatı araştıracaklar için kolaylık sağlamaktadır. Kelâm âlimleriyle ilgili beş ciltlik *Mu'cemu Tabakâti'l-Mütekellimîn* adlı eserde⁵⁵⁸ Şîa'nın kelâm âlimleri yüzyıllara göre sınıflanarak ele alınmaktadır. Her âlim hakkında İsnâaşeriyye klasik tabakat kitaplarındaki ilgili atıflara dipnotlarda yer verilmektedir. Yine Ca'fer es-Sübhanî danışmanlığında hazırlanan *Mevsûatu Tabakâti'l-Fukahâ* adlı tabakat⁵⁵⁹ ise on dört cildi bulmuştur. Ayrıca fikhın kaynakları⁵⁶⁰ ve tarihine⁵⁶¹ ayırdığı iki ayrı cilt daha bu çalışmaya dâhil edilmiştir. Beş binden fazla fakih hakkında detaylı bilgi içeren bu çalışmada da her bir âlim hakkında klasik tabakat kitaplarındaki bilgilerle ilgili dipnotlar düşülmüştür.

10.1. Kurumlar ve İnternet

İran anayasasınının 12. maddesinde İsnâaşeriyye Ca'feriyye'nin İran'ın resmi mezhebi olduğu yazılıdır. İran'da mezhepler ile ilgili özel kurumlar bulunmaktadır. Mezhepleri birbirine yakınlaştırmak iddiasıyla 1991 yılında Tahran'da "el-Mecmau'l-Âlemî li't-Takrîb beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye" isimli bir kurum faaliyete geçirilmiştir. Bu kurumla ilişkili olarak Câmiatu'l-Mezahibi'l-İslâmiyy-

552 Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, I-XI, nşr. Hasan el-Emîn, Beyrut, Dâru't-Taâruf, 1403/1983.

553 Ahmet Özel, "Muhsin el-Emîn", *DİA*, c: 31, s. 46-47.

554 Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1403/1883

555 Ali Güzelyüz, "ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a", *DİA*, c: 44, s. 284-285.

556 Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *Tabakâtu A'lâmi's-Şî'a*, thk. Alinaki Münzevi, Tahran, Danişgah-ı Tahran, 1983/1362hş.

557 Orhan Bilgin, "Âgâ Büzürg-i Tahrânî", *DİA*, c: 1, s. 446-447.

558 Ca'fer es-Sübhanî, *Mu'cemu tabakâti'l-mütekellimîn*, Kum, Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1424.

559 Ca'fer es-Sübhanî, *Mevsûatu tabakâti'l-fukahâ*, Kum, Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1422.

560 Ca'fer es-Sübhanî, *Masâdiru'l-Fikhi'l-İslâmî ve Menâbiuh*, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1419/1999.

561 Ca'fer es-Sübhanî, *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî ve Edvâruh*, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1419/1999.

ye / Dânişgâh-i Mezâhib-i İslâmi adlı bir üniversite⁵⁶² 1992 yılında kurulmuştur.⁵⁶³ Mezhepler ve dinler araştırmaları için kurulmuş Dânişgâh-i Edyan ve Mezâhib⁵⁶⁴ üniversitesi de vardır. Bu üniversiteler mezhepler ile ilgili yayınlar da yapmaktadır.

İsnâaşeriyye âlimleri tarafından yazılmış kitaplara birçok internet sitesinden ulaşılabilir. Bunların bir kısmı kitapların taranmış görüntülerini içeren PDF formatında,⁵⁶⁵ bazıları matbuuna muvafık olarak kitapların metinlerinin dijitallerini paylaşmaktadır.⁵⁶⁶ Makalelerin içeriklerinin taranmasına imkan sağlayan internet siteleri de vardır.⁵⁶⁷

562 <http://mazaheb.ac.ir>

563 Doğan Kaplan, "İran'da Şii-Sünnî Yakınlaştırma Çalışmaları", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI-2, 2013, s. 257-274.

564 <http://urd.ac.ir>

565 Örnek olarak şu sitelere bakılabilir: <http://alfeker.net> <http://shiabooks.net>, <http://ebookshia.com>.

566 <http://yasoob.com>, <http://shiaonlinelibrary.com>, <https://books.rafed.net>, <http://www.aldhiaa.com>.

567 <http://www.noormags.ir>

11. Mezhepler Tarihi Eserleri

İsnâaşeriyye mensubu âlimler mezheplerle ilgili eserler yazmıştır. Bunların bazısının sadece kaynaklarda isimleri zikredilmiş, ancak günümüze ulaşmamıştır. Ahmet İshak Demir, İmamiyye Şiası müelliflerinin yazdıkları klasik dönem mezhepler tarihi kaynaklarının objektifliğini konu edinen bir çalışma yapmıştır.⁵⁶⁸ Şahin Ahmetoğlu ise Şii-İmâmiyye'nin mezhepler tarihi yazıcılığını ele almıştır.⁵⁶⁹

Ebû İsa el-Verrâk'tan (ö. 247/861) bahseden bazı kaynaklarda, onun hakkında "Şîî, Mu'tezilî, zındık, mülhid, Mecûsî, düalist, Maniheist" gibi ifadeler kullanılmaktadır. Verrâk'ın *Kitâbü'l-Makâlât* adlı eserinden farklı müellifler nakilde bulunmuştur.⁵⁷⁰ M. Cevad Meşkur'a göre Verrâk İmâmiyye'nin önde gelen kelamcılarındandır.⁵⁷¹ Madelung ise Eş'arî'nin, Hişam b. Hakem ve Hişam el-Cevâlikî hakkındaki iktibaslarını örnek vererek Verrâk'ın eserini Şîî bir eğilim ile yazmadığını kaydetmektedir.⁵⁷² Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Abdülkâhir el-Bağdâdî ve Şehristânî, Verrâk'ın metinlerini kullanmışlardır.⁵⁷³

Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin (ö. 310/922 [?]) *Kitâbu'l-Ârâ ve'd-Diyânât* adlı eserinden bazı nakiller günümüze ulaşmıştır. Necâşî, Nevbahtî'nin çoğunluğu çeşitli fırkalar ve filozofların görüşlerine reddiyelerden oluşan başka eserlerinin isimlerini de vermektedir. *Kitâbu'l-Ârâ ve'd-Diyânât* için "şeyhimiz Ebû Abdullah'a (Şeyh Müfid) okudum" demektedir.⁵⁷⁴ Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî *Telbîsu İblîs*'te⁵⁷⁵ Nevbahtî'nin ve eserinin adını vererek nakillerde bulunmaktadır.

Madelung, Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şîa* kitabının kaynaklarından birinin Hişam b. Hakem'in⁵⁷⁶ (ö. 179/795) *Kitâbu İhtilâfi'n-nâs fi'l-İmâmet* olabileceğini kaydetmektedir. Yunus b. Abdurrahman'ın (ö. 208/823) *Kitâbu'r-Redd ale'l-*

568 Ahmet İshak Demir, *Klasik Dönem Mezhepler Tarihi Kaynaklarının Objektifliği (İmamiyye Şi'ası Örneği)*, Rize, STS, 2011.

569 Şahin Ahmetoğlu, *Şii-İmâmiyye'nin Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, Ankara, İlahiyât yay., 2014.

570 Fuat Aydın, "Verrâk, Ebû İsa", *DİA*, c: 43, s. 59-60.

571 Muhamed Cevad Meşkur, "Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Kummi'nin Hayatı ve Eserleri", (Kummi ve Nevbahtî, *Şii Fırkalar Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak - Fıraku's-Şîa*, çev. Hasan Onat ve..., Ankara, Ankara Okulu yay., 2004, ss. 26-46), s. 36.

572 Wilfred Madelung, "İmamiye Fırak-Literatürüne Dair Mülâhazalar", çev. Ali Dere, *Şii Fırkalar: Kitâbu'l-makâlât ve'l-fırak & Fıraku's-Şîa* içinde Ek: 1 olarak, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, (ss. 271-286), s. 284.

573 Fuat Aydın, "Verrâk, Ebû İsa", *DİA*, c: 43, s. 59-60.

574 en-Necaşî, *Ricâl*. s. 63.

575 Cemalüddin Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî *Telbîsu İblîs*, Beyrut, Daru'l-Fikr, 1421/2001, s. 38.

576 Mustafa Öz, "Hişam b. Hakem", *DİA*, c: 18, s. 153-154.

Gulât isimli kitabı da Sa'd b. Abdullah el-Kummî'nin nakillerde bulunduğu kaynaklarındandır.⁵⁷⁷

İsnâaşeriyye mezhebine mensup âlimlerin mezhepler hakkında yazdıkları bazı eserler ise günümüze ulaşmış, basılmıştır. Bunlardan bazıları farklı dillere de çevirilmiştir. Aşağıda, sahamız açısından bazı önemli Şifî alimler ve eserleri hakkında bilgi verilecektir.

11. 1. Fazl b. Şâzân (ö. 260/874)

Ebû Muhammed Fazl b. Şâzân en-Nisâbüri'nin (ö. 260/874) Ali er-Rızâ, Muhammed el-Cevâd ve Ali el-Hâdî'ye talebelik yaptığı ve kendilerinden rivayette bulunduğu nakledilir, ancak bu bilgileri ihtiyatla karşılayan yazarlar da vardır. Hadis, tefsir ve fıkha dair eserler de yazmakla birlikte Fazl b. Şâzân bir Şifî kelâmcısıdır. Ehl-i sünnet, Havâric, Kerrâmiyye, Mu'tezile, Gâliyye ve Mürcie gibi mezheplerle Hıristiyanlık, Seneviyye gibi İslâm dışı gruplara karşı reddiye-ler yazmıştır.⁵⁷⁸

Fazl b. Şâzân *el-İzâh* adlı kitabında Ehl-i sünnet'in çeşitli itikadî ve fikhî görüşlerini eleştirmiş, Mu'tezile, Cebriyye, Mürcie gibi mezhepleri de tenkide tâbi tutmuştur. Ele aldığı konular arasında sahâbe, özellikle hilafet mücadelelerine karışmış olanların tenkit edilmesine dair uzun bölümler bulunmaktadır. Eser, Seyyid Celâleddin el-Hüseynî el-Urmevî tarafından yayımlanmıştır.⁵⁷⁹

Hanefî Şahin, İsnâaşeriyye kaynaklarında Sünnî algısını ele aldığı çalışmasında Fazl b. Şâzân'ın görüşlerinden uzun alıntılar yapmaktadır. İbn Şâzân tartışmaya açtığı başlıklarda Mürcie'yi ana bünye olarak görmekte, Mürcie ile Ehl-i Sünnet'i aynı grup olarak değerlendirmektedir.⁵⁸⁰ O, kitabına Müslümanların iki sınıfa ayrıldığı tespitini yaparak başlamaktadır. "*Ehl-i kible ihtilafa düşmüş, birbirini tekfir eder, birbirlerinden beri durur olmuşlardır. Her biri hakk üzere olduklarını iddia etmektedir. Bu iki sınıftan birincisi kendilerine "cemâat" ismini veren ve "sünnet"e müntesip olanlardır. Bunlar hevaları üzere olup görüşlerinde, hükümlerinde, helal ve haram saydıklarında ihtilaf etmişlerdir. Buna rağmen birbirlerinden razıdırlar. Şehadetlerini kabul eder, arkalarında namaz kılar, rivayet ettikleri hadisleri kabul eder ve birbirlerini tezkiye ederler. Bunlar diğer sınıf olan Şîa aleyhine muhalefet etmek hususunda da icma etmişlerdir. Onların şehadetlerini kabul etmez, onları tezkiye etmez, onların arkalarında namaz*

577 Madelung, Wilfred, "İmamiye Fırak-Literatürüne Dair Mülâhazalar", s. 274, 286.

578 Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Şâzân en-Nisâbüri", *DİA*, c: 20, s. 370-371.

579 Fazl b. Şâzân en-Nisaburi, *el-İzâh fi'r-redd ala säiri'l-firak*, thk. Seyyid Celâleddin el-Hüseynî el-Urmevî, Beyrut, Müessesetü't-tarihi'l-Arabî, 1430/2009.

580 Şahin, *İlk Dönem Şii Kaynaklarında Sünnî Algısı*, s. 51.

kalmaz ve rivayet ettikleri hadisleri kabul etmezler."⁵⁸¹ Fazl b. Şâzan iki sınıfi ayırt etmek (temyiz) için açtığı başlıkta "el-cemâa ve's-sünne" mensubu olduklarını söyleyenler dediği birinci sınıf için kendince vardığı sonuçlarla ithamlarda bulunmuş ve onları eleştirmiştir.

Fazl b. Şâzân *el-İzâh* adlı kitabı Şîi görüşleri savunan bir eserdir. Şîa dışındaki mezheplerin kendi içinde farklı görüşlerinin olduğunun farkında olunmasına rağmen bir sınıf olarak ele alındığı görülmektedir. Diğer mezheplerin görüşleri tenkit edilmek, hataları ortaya çıkarılmak için konu edilmektedir.

11.2. Sa'd b. Abdillâh el-Kummî ve Hasen b. Mûsâ en-Nevbahtî

İsnâaşeriyye'nin mezhepler tarihi yazıcılığı ile ilgili en çok üzerinde durulan iki eser aynı dönemde yaşamış iki müellife nispet edilerek yayınlanmıştır. Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin (ö. 310/922 [?]) *Fıraku's-Şîa* adlı eseri ile, Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Kummî'nin (ö. 301/913) *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak*⁵⁸² adlı eseri metin, muhteva, usul ve yaklaşım bakımından benzerdir. Kummî'nin eserinde otuz küsur sayfalık bir fazlalık bulunmaktadır.

Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şîa'sı* Helmut Ritter tarafından 1931 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Nevbahtî'nin hayatı hakkında, Allame es-Seyyid Hibetüddin eş-Şehristânî el-Kâzivinî tarafından bu baskıya mukaddime olarak hazırlanmış bir incelemeye yer verilmiştir. es-Seyyid Muhammed Sâdık Âl-i Bahrülulûm, İstanbul baskısını esas alarak bazı açıklama ve dipnotlar ilave etmiş ve Necef'de yeniden basmıştır. Kummî'nin benzer içerikli eseri Muhammed Cevad Meşkur tarafından bulunarak *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak* adıyla Tahran'da 1963 yılında yayınlanmıştır. Meşkur, bu baskının mukaddimesinde bu eser ile Nevbahtî'nin eseri arasındaki farklılıkları göstermiştir.⁵⁸³ Ayrıca Meşkur, Gövher Dergisi'nde 1975 yılında yayınladığı makalesinde bu konuyu ele almıştır. Söz konusu makalenin Türkçe çevirisi de yapılmıştır.

Meşkur, *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak*'ın Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şîa* kitabından farklı bir eser olduğunu kaydetmektedir.⁵⁸⁴ Meşkur'a göre Sa'd b. Abdillâh eserini, Nevbahtî'den sonra yazmıştır. Nevbahtî'nin kitabını önüne koyarak ondan nakletmiş ve ona ilavelerde bulunmuştur. Bu ilaveler Nevbahtî'nin görmedi-

581 Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 3.

582 Sa'd b. Abdillâh, *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, tahk.: M. Cevad Meşkur, Tahran 1383/1963.

583 Sönmez Kutlu, "Editörün Notu", s. 7 (*Şîi Fırakalar: Kitabu'l-makâlât ve'l-fırak, Fıraku's-Şîa*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004).

584 Muhammed Cevâd Meşkur, "Sa'd b. Abdillâh Eş'arî Kummî'nin Kitabı'l-Makâlât'ı ve Nevbahtî'nin Fıraku's-Şîa Eseri ile Mukayesesi", Çev. Şahin Ahmetoğlu, İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, sayı: 1, (ss. 223-230), s. 228.

ği kaynaklardan yapılmıştır. Bu eklemeler Kummî'nin *Kitabu'l-Fırak ve'l-Makâlat*'ını daha üstün ve tercih edilir kılmaktadır. Şii fırkalar ile ilgili meselelerde Şii rical âlimleri bir kelâm âlimi olan Nevbahtî yerine bir muhaddis ve fakih olan Sa'd b. Abdillâh Kummî'nin lafızlarını nakletmeyi tercih etmişlerdir.⁵⁸⁵ Abdumunim el-Hıfnî de metnin Nevbahtî'ye ait olduğunu, Kummî'nin ona ilavelerde bulunduğunu iddia etmektedir. Hıfnî, iki metni *Kitabu'l-Fıraki's-Şia* adıyla iki müellifin ortak metni olarak Kahire'de 1992 yılında yayınlamıştır. Kummî'nin farklılıklarını köşeli parantez içerisinde vermiştir. Hıfnî'ye göre Kummî, Nevbahtî'nin eserinden okuyup açıklamalar ilave ediyor, üslubundaki kapalılıkları tavih ediyor, nakıs olanları tamamlıyordu. Öğrencileri de bunları kayda geçiriyorlardı. Sonra bundan elde edilen nüshalara Kummî'nin ismi konmuştur.⁵⁸⁶

Bu iki eserin önce hangisinin yazıldığı ve diğerine kaynaklık ettiğine dair farklı tezler ileri sürülmüştür. Madelung'a göre Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şia*'sı 286/899 yılından önce; Kummî'ninki ise 289/902 tarihinden önce yazılmış olmalıdır. Kummî Nevbahtî'nin eserini kaynak olarak kullanmıştır.⁵⁸⁷

Seyyid Muhammed er-Rızâ el-Hüseynî farklı görüşler ortaya koymaktadır. Dikkat çekici hususlardan biri de sözü intihale getirmesidir. Nevbahtî kaynak göstermeden Kummî'den özetlemiş veya tersi olmuş; Kummî, Nevbahtî'nin eserine kaynak göstermeden alarak ilavelerde bulunmuş mudur? Nevbahtî ve Kummî'nin güvenilir olduklarını kaydeden el-Hüseynî her ikisinin de bu intihal nispetinden uzak olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸⁸ Hüseyinî iki kitabın kime ait olduğuna dair kendisinden önce yazılmış tezleri nakledip tartıştıktan sonra kendi tezi için gerekçelerini sıralamaktadır. Hüseyinî'ye göre *Fıraku's-Şia* Nevbahtî'ye ait bir eser değildir. Kummî'nin kitabından özetlenmiş bir nüsha olup yanlışlıkla Nevbahtî'ye nispet edilmiştir.⁵⁸⁹

Kummî ve Nevbahtî'nin bu eserleri Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu iki eserin Türkçe çevirisinde, Hıfnî'nin neşrine benzer şekilde, Nevbahtî'nin eseri

585 M. Cevad Meşkur, "Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Kummî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 46.

586 Hasan b. Musa en-Nevbahtî, Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, *Fıraku's-Şia*, tahk.: Abdumunim el-Hıfnî, Kahire, Dâru'r-Reşâd, 1412/1992, s. 9.

587 Madelung, Wilfred, "Bemerkungen zur Imamischen Fırak-Literature", *Der Islam*, 42(1967), s. 37-52; "Some Remarks on the Imami Fırak-Literature", Translation by Gwendolyn Goldbloom, *Shi'ism*, ed. Etan Kohlberg, Aldershot: Ashgate Variorum, 2003, pp. 153-167; "İmamiye Fırak-Literatürüne Dair Mülâhazalar", çev. Ali Dere, Şii Fırkalar: Kitâbu'l- makâlât ve'l-fırak & Fıraku's-Şia içinde Ek: 1 olarak, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, (s. s. 271-286), s. 272, 274.

588 es-Seyyid Muhammed er-Rızâ el-Hüseynî, "Fıraku's-Şia veya Makâlâtü'l-İmâmiyye Nevbahtî'nin mi Yoksa Kummî'nin mi?", çev.: Mehmet Kalaycı, (Kummî ve Nevbahtî, Şii Fırkalar Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak -Fıraku's-Şia, Ankara, Ankara Okulu yay., 2004, s. 287-318), s. 306.

589 el-Hüseynî, "Fıraku's-Şia veya Makâlâtü'l-İmâmiyye Nevbahtî'nin mi Yoksa Kummî'nin mi?", s. 313, 318.

ana metin olarak kabul edilmiş, Nevbahtî'deki farklılıkları parantez içerisinde italik, Kummî'deki farklılıkları köşeli parantez içerisinde italik olarak verilmiştir. Eserlerin son kısmında yer alan 12. İmam Hasan b. Ali'nin ölümünden sonra ortaya çıkan fırkalarla ilgili bölümde ise ayrı ayrı tercüme yoluna gidilmiştir. Çeviride Nevbahtî'nin eserinin Necef baskısı esas alınmış, sayfa numaraları çevirinin sol tarafına konulmuştur. Kummî'de ise Cevad Meşkur neşrindeki paragraf numaraları konulmuştur. Tercümede isimler, kavramlar, yer adları ve fırkalar hakkında dipnotlarda ilave bilgiler verilmiştir. Her iki eserin müellifleri hakkında neşirlerde yer alan mukaddimeler tercümede yer almaktadır.⁵⁹⁰ Ayrıca eserleri değerlendiren ve aslının kime ait olduğuna dair iki farklı tezi savunan W. Madelung ve es-Seyyid Muhammed Rıza el-Hüseynî'nin makalelerinin çevirileri kitabın ekleri olarak verilmiştir.⁵⁹¹

Bu eserlerde verilen bilgilere göre İslâm toplumu Hz. Peygamber'in vefatından sonra üç gruba ayrılmıştır: Hz. Ali'nin imâmetini savunan Şîa, Sa'd b. Ubâde'nin imam olmasını isteyen ensar ve imametini ümmetin seçimine bıraktığını ileri sürüp Ebû Bekir'e meyleden zümreler. Sakîfetü Benî Sâide'de yapılan tartışmalardan sonra ikinci ve üçüncü grup birleşerek Ebû Bekir'i halife seçmiş, Ali taraftarları muhalif kalmış ve zamanla Şîî fırkaları bu gruptan doğmuştur. Üçüncü halife Hz. Osman'ın öldürülmesi üzerine Hz. Ali'ye biat edilmiş, müslümanlar Hz. Ali'yi tutanlar, ona muhalefet edip önce Talha, Zübeyr ve Âişe, ardından da Muâviye etrafında toplananlar ve hiçbir tarafa meyiletmeyip çekimser davrananlar olmak üzere üç zümreye ayrılmıştır. Sonuncu grup Mu'tezile'nin selefini oluşturmuştur. Ayrıca Hz. Ali'nin hilâfeti zamanında kendi ordusundan ayrılanlar Havâric gruplarını teşkil etmişler, ölümünden sonra da eski muhalifleri ve pek azı hariç kendi taraftarları Muâviye etrafında birleşerek büyük müslüman çoğunluğunu oluşturmuş ve Mürcie adını almışlardır. Daha sonra Şîa dışında kalan büyük müslüman çoğunluğunun imâmet konusundaki düşüncelerine temas eden müellif onların konuyla ilgili ittifak ve ihtilâflarına yer vermekte, İslâm fırkalarını Mürcie, Havâric, Mu'tezile ve Şîa olmak üzere dört ana gruba ayırmaktadır. Diğer fırka ve mezheplere de temas etmekle birlikte, Hz. Ali'den başlayarak on birinci imam Hasan el-Askerî'nin vefatına kadar geçen süre içinde her imamın

590 Hîbetüddîn el-Hüseynî eş-Şehristânî, "Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 11-25; M. Cevad Meşkur, "Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Kummî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 26-46.

591 Sönmez Kutlu, "Editörün Notu", s. 8-9; Sıddık Korkmaz, "Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak, Fıraku'ş-Şîa", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45-2, 2003, s. 371-382.

ölümünün ardından ortaya çıkan grupları, bu grupların liderlerini ve bazı temel görüşlerini kaydetmektedir.⁵⁹²

Müellifler Şîa’nın tarihini Hz. Peygamber’in hayatta olduğu zamana kadar götürmektedir. Onlara göre ilk ortaya çıkan fırka Şîa’dır. Şîa Ali b. Ebî Tâlib’in fırkası olup Hz. Peygamber zamanında “Ali Şîası” (Ali’nin taraftarları) adı verilenlerin, ondan sonra da sadece Ali’ye bağlılıklarıyla tanınan ve onun imametini inananların meydana getirdiği bir firkadır.⁵⁹³

11.3. Şeyh Müfid (ö.413/1022) ve Şerif Murtazâ (ö.436/1044)

Şerif Murtazâ hocası Şeyh Müfid’in (ö.413/1022) *el-Uyûn ve’l-mehâsin* adlı eserinden naklettiği *el-Fusûlü’l-Muhâra* isimli eseri mezhepler hakkındaki içeriği ile dikkat çekmektedir. Genellikle muarızın adının da zikredilerek İsnâaşerîyye’nin bazı görüşleri hakkında farklı mezheplerden, daha çok da Mu‘tezile mezhebinden bazı âlimler tarafından getirilen tenkitler cevaplanmaktadır. Cevap veren çoğunlukla Şeyh Müfid olmakla birlikte daha eski tarihlerde yapılmış itirazlar ve verilmiş cevaplar da nakledilmektedir. İmâmiyye nisbesinin manasını açıklarken “imametın ismetın ve nassın vacip olduğunu söyleyenler” olarak tarif etmektedir. Bu görüşteyken ayrılanlar olarak Keysaniyye, Nâvûsiyye, Eftahiyye gibi farklılar konu edilmektedir. İmâmiyye içerisinden çıkmış başka fırkaların imâmetin, görüşlerini değerlendirip bazı fırkalardan kendi zamanında kimsenin kalmadığını kaydetmektedir.⁵⁹⁴ Karâmita ve Mubârekiyye isimlendirmelerini kullanarak, İsmâiliyye mezhebinin ayrılırken kabullendiği imâmet görüşünü değerlendirmektedir. Nâvusiyye fırkasından da kimse kalmadığını kaydetmektedir.⁵⁹⁵ Şîa’nın bu farklı fırkalarını anlattığı bölümde Ebû Muhammed el-Hasan b. Musâ en-Nevbahtî’nin adını anarak kaynağını açıklamaktadır.⁵⁹⁶

Hasan Askerî’nin ölümünden sonra taraftarları on dört fırkaya ayrılmış, çoğunluğu oluşturanlar Hasan el-Askerî’nin arkasında bir erkek çocuk bıraktığını, hakkında sahih nass olduğunu, Allah rasûlü tarafından “Mehdî” olarak isimlendirildiğini kabul etmiştir. Onun iki gaybetinin olacağına, ikincisinin daha uzun olacağına, bâbları ve sefirlerinin olduğuna inanmışlardır.⁵⁹⁷ Bu on dört firkadan

592 İlyas Üzümlü, “Fıraku’ş-Şîa”, *DİA*, c: 13, s. 30-31; Mustafa Öz, “el-Makâlât ve’l-Fırak”, *DİA*, c: 27, s. 405. Ayrıca bkz. Bulut, Halil İbrahim, *İslam mezhepleri Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara 2016, s. 55-61.

593 Kummî ve Nevbahtî, *Şii Fırkalar Kütâbu’l-Makâlât ve’l-Fırak - Fıraku’ş-Şîa*, çev. Hasan Onat vdğr., Ankara, Ankara Okulu yay., 2004, s. 87.

594 Şerif Murtazâ, *el-Fusûlü’l-Muhtâra*, (*Silsiletü Müellifâti’ş-Şeyh el-Müfid*, 2), Beyrut, Daru’l-Müfid, 1414/1993 (*Mevsûatu’ş-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru’l-Müfid, 1389/1431), s. 296, 298, 305, 308.

595 Şerif Murtazâ, *el-Fusûl*, s. 305, 308.

596 Şerif Murtazâ, *el-Fusûl*, s. 318.

597 Şerif Murtazâ, *el-Fusûl*, s. 318.

373/984 yılında sadece Hasan el-Askerî'nin Rasulullah'ın ismiyle isimlendirilmiş oğlunun (Muhammed) imametini kabul eden, kılıç ile kıyâm edeceği zamana kadar hayatta kalacağına inanan el-İmâmiyyetü'l-İsnâşeriyye kalmıştır. Onlar Şîa'nın sayı bakımından çoğunluğunu oluştururlar. Şîa'nın âlimleri, kelimcileri, münazaracıları, sâlihleri, abidleri, fakihleri, hadisçileri, edipleri ve şairleri olan grubudur.⁵⁹⁸

Şeyh Müfid kendi mezhebinde saygın bir yer edinmiş olmasının yanında, başka mezhepler hakkında yazdığı tenkit ve reddiye içerikli eserleriyle de dikkat çekmektedir. Şeyh Müfid *el-Mesâil fi' -Cârüdiyye* adlı kitabında diğer bir Şîa mezhebi olan Zeydiyye/Cârüdiyye ile aralarındaki ihtilafı meseleleri soru-cevap tarzında ele almıştır.

Şeyh Müfid *Evâilü'l-makâlât* adlı eserinde İmâmiyye Şîası ile Mu'tezile ve diğer mezheplerin akaid konularına ilişkin görüşlerini mukayeseli bir şekilde inceleyeceğini söyler.⁵⁹⁹ *Evâilü'l-makâlât*'ta hemen hemen bütün itikadî konulara temas edilmiştir. Sistematik bir metot takip edilmediğinden aynı konular yer yer tekrar edilmiş ve genellikle delilsiz bırakılmıştır. İmâmete ilişkin konulara geniş yer verilirken diğer meseleler kısa tutulmuştur.⁶⁰⁰ Şeyh Müfid *el-Hikâyât* adlı eserinde Mutezile ile İmâmiyye arasındaki farklılıkları ortaya koymaktadır.⁶⁰¹ Şeyh Sadûk'ın *el-İ'tikâdât*'⁶⁰² üzerine öğrencisi Şeyh Müfid'in yazdığı *Tashîhu'l-i'tikâdât*⁶⁰³ adlı eserleri, İnâşeriyye'nin kendi içinde farklılaşan görüşlerin karşılaştırılmasını sağlamaktadır.⁶⁰⁴ Bulut, Şeyh Müfid'in mezhep içindeki yerini ve Usûlî ekolünün doğuşuna katkılarını müstakil bir çalışmayla ele almıştır.⁶⁰⁵

11.4. Murtaza Râzî (630/1233'te hayatta)

*Tabıratu'l-avâm*⁶⁰⁶ isimli Farsça eserde İslam mezhepleri ile birlikte kısa da olsa filozoflar, Mecusiler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîlerin görüşlerine yer verilmektedir.

598 Şerif Murtazâ, *el-Fusûl*, s. 321, 304.

599 Şeyh Müfid, *Evâilü'l-makâlât (Mevsüatu'ş-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431, IV. ciltte), s. 33.

600 Mustafa Öz, "Evâilü'l-Makâlât", *DİA*, c: 11, s. 514-515.

601 Şeyh el-Müfid, *el-Hikâyât*, tahkik: M. Rıza el-Hüseyni, Kum, el-Mütemiru'l-Âlemî li-Elfiyeti'ş-Şeyh el-Müfid, 1413.

602 eş-Şeyh es-Sadûk, *el-İ'tikâdât*, thk: İsmâ Abdüsseyyid, Kum, Mihr, 1413/1371; *Risaletü'l-i'tikâdi'l-İmamiyye*, çeviren: Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978.

603 eş-Şeyh el-Müfid, *Tashîhu İ'tikâdâti'l-İmamiyye*, thk: Hüseyin Dergahi, Kum, Mihr, 1413/1371.

604 Böyle bir karşılaştırma örneği olarak bakınız: Habib Kartaloğlu, "İmamiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII-24, 2011/2, s. 193-216.

605 Halil İbrahim Bulut, *Şîa'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Ankara, Araştırma Yayınları, 2013.

606 Seyit Murtaza b. Dâî Râzî, *Tabıratu'l-Avâm fi Marifeti Makalati'l-Enam*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran,

Tabsıratu'l-avâm'ın müellifinin kimliği ve yazıldığı tarih ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁶⁰⁷ Müellif olarak kabul edilen Seyyid Murtaza ismiyle kimin kastedildiğine dair yapılan tespitlerde, kitabın yazımıyla ilgili yapılan tarihlendirmede eserin metni değerlendirilmektedir. Kitapta Fahreddin Râzî'den (544-606/1150-1210) nakillere yer verilmesi⁶⁰⁸ dikkate alınan temel işaretlerden biridir. Gömbeyaz, *Tabsırat'l-avâm* müellifinin Fahreddin Râzî'nin *Tahsilü'l-hakk* isimli eserinden⁶⁰⁹ alıntılar yaptığı ve onun mezhepleri ele alış şeklinden etkilendiğini tespit etmektedir.⁶¹⁰

Murtaza Razi yayınlanmış olan *Nüzhetü'l-Kirâm* isimli diğer bir eserinde *Tabsıratü'l-avâm*'a atıflar yapmakta, ilgili konuyu orada ele aldığını kaydetmektedir.⁶¹¹ Ali Behrâmiyân'ın da ifade ettiği gibi, bu durum eserin müellifinin tespitinde önemli bir imkân sağlamaktadır. Behrâmiyân'ın verdiği bilgilere göre *Tab-sıratü'l-avâm* Arapçaya tercüme edilmiş ve bu tercüme Receb 658 (1260) tarihinde Esterabad'da tamamlanmıştır. Mütercim el-Hüseyn b. Ali el-Batîfî (?) el-Hâfız *Tabsıratü'l-avâm*'ın müellifinin ismini Cemâlüddin Muhammed b. el-Hüseyn b. Hasan er-Râzî el-Âbî olarak vermektedir. Metnin ferağ kaydında 10 Şaban 630 (Mayıs 1233) tarihinde Şiraz'da yazıldığı kaydedilmektedir.⁶¹² Böylelikle eserin yazılış tarihi de netleşmiş olmaktadır.

Mukaddes el-Erdebîlî (ö. 993/1585) *Hadikatü's-Şîa* adlı Farsça eserinde *Tabsıratü'l-avâm*'ın Arapça tercümesinin adını *Kitabü'l-Fusûlî't-tâmme* olarak zikredip ondan nakilde bulunmaktadır.⁶¹³

Tabsıratu'l-avâm yirmi altı bابتan meydana gelmektedir. Râzî, birinci bابتa filozofların görüşlerini, ikinci bابتa Mecusilerin dini ve görüşlerini, üçüncü bابتa ise Yahudi, Hıristan ve Sabiilerin görüşlerini ele almaktadır. Beşinci bابتan itibaren Hariciler, Mu'tezile, Cehm b. Safvân, Mürcie, Neccâriyye, Kerrâmiy-

Matbaa-i Meclis, 1364.

607 Eser ve yazarı hakkında yapılan değerlendirmelerden birine örnek olarak bakınız: Musa Zencani, "Müellif-i Tabsıratu'l-Avâm", *Dershâi ez Mekteb-i İslam*, sayı: 9, Kum, Mekteb-i İslâm, 1338, s. 54-59.

608 Murtaza Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, s.120, 175, 253.

609 Fahreddin Razi'nin *İtikâdât*'ının *Tahsilü'l-hak* adlı eserinin ikinci bölümü olduğu ortaya çıkmıştır. *Tahsilü'l-hakk*'ın içeriği hakkında bakınız: Kadir Gömbeyaz, "Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Razi", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Razi*, ed. Ömer Türker, Osman Demir, İstanbul, İSAM Yayınları, 2013, s. 347-378.

610 Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, (Doktora), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015, s. 214.

611 Cemalüddin el-Murtaza Muhammed b. Hüseyin Razi, *Nüzhetü'l-Kirâm ve Bustânü'l-Avâm*, nşr.: Muhammed Şirvanî, Tahran, Bakır Terakki, 1361, I-II, (metin), s. 1, 185, 225, 291, 297, 327, 467, 471.

612 Ali Behrâmiyân, "Noktahâ-yı der bâre-i Kitabu Tabsıratü'l-Avâm ve Müellif-i ân", <http://safineh.kateban.com/post/669>, 21.11.2016.

613 Mukaddes Erdebîlî, *Hadikatü's-Şîa*, neşr. Sadık Hasanzade, Ali Ekber Zemani Nejad, Kum, Ensariyân, 1378ş/1420h., s. 750.

ye, Müşebbihe-Mücessime ve Ashâb-ı tenâsuh gibi grupları konu edinmektedir. On üçüncü baktan itibaren Ehl-i Sünnet ve cemaat ve onun altında İmam Mâlik, İmâm Şâfiî, İbn Kullâb, Ebu'l-Hasan el-Eşarî ve sufiler gibi başlıklara yer verilmekte, Ehl-i Sünnet davasında bulanlar diyerek görüşleri tartışılmaktadır. On dokuzuncu baktan itibaren açık şekilde İmâmiyye savunulmaktadır.

Murtazâ Râzî'nin sûfî görüşleri ve pratiklerine karşı itiraz yönelterek tasavvufu eleştirmesi, daha sonraki Şîfî âlimlerin tasavvuf eleştirilerinde kullanılmıştır. Râzî sûfîleri altı farklı gruba ayırır. Şîfî âlimler, Safeviler döneminde ve daha sonraları Râzî'yi takip etmiş, yazdıkları eserlerde, Râzî'nin *Tebisiretü'l-avâm*'daki delilleri tekrarlamışlardır.⁶¹⁴

11.5. İbn Tâvûs (ö. 664/1266)

Moğul İlhanlıların İslamiyet'i seçmeye başladığı dönemde, "İsnaaşeriyeye"nin kurtuluşa erecek fırka olduğunu savunan İbn Tâvûs *et-Tarâif* adlı eserini yazmıştır. İbn Tâvûs'un Sünnîliğe karşı reddiye mahiyetinde olan *et-Tarâif fi marifeti mezâhibi'l-tavâif* adlı eserinde mezhepler ile ilgili bilgiler tenkit edilmek için verilmektedir. İbn Tâvûs *et-Tarâif*'te kendisini "zimmet ehlinde" bir adam olarak takdim etmektedir. Muhtemelen takiyye⁶¹⁵ veya dışarıdan bir bakışı yansıtmış gibi bir kurgu görüntüsü için kitabın müellifi olarak Abdulmahmud b. Dâvud ismini vermektedir.⁶¹⁶ Dört fıkıh mezhebinin isimlerini sıralayıp insanların kendilerini bunlara nispet etmelerini, aralarında itikadı da içeren ihtilafların olmasını, birbirlerinin küfrüne hüküm vermelerini sorgulayarak eserine başlamakta.⁶¹⁷ Şîa'nın itikadına baktığında gördüklerini oldukça müspet ifadeler ile dile getirmektedir. Birinci cilt daha çok imamlar hakkındaki rivayetleri, ikinci cilt ise Cebriyye ve Mücessime isimlendirmeleriyle bazı itikadı meseleler, hali-feler hakkındaki iddialar ve bazı Sünnî fikhî görüşlerin tenkitlerini içermektedir. Şîa'nın kabullerini savunurken Sünnî rivayetlerden delilleri de kaydetmeye özen göstermektedir.⁶¹⁸

11.6. İbnü-Atâikî el-Hillî (ö. 790/1388)

Kemâleddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Atâikî el-Hillî'nin (ö. 790/1388) *er-Risâletü'l-Fârîka ve'l-Milhatü'l-Fâika* eseri 73 fırka rivayetine göre firkaları ele alan bir risaledir. Ümmetin 73 firkaya ayrılışı hakkındaki ha-

614 Pürcevâdi, "On İki İmam Şiiğinde Tasavvufa Muhalefet", s. 235, 241.

615 Mustafa Öz, "İbn Tâvûs", *DİA*, c: 20, s. 388-389.

616 Radiyuddin Ebu'l-Kâsım Ali b. Musa İbn Tâvûs, *et-Tarâif fi Marifeti Mezâhibi'l-Tavâif*, Kum, el-Hayyâm, 1399, s. 3, 11.

617 İbn Tâvûs, *et-Tarâif*, s. 3.

618 İbn Tâvûs, *et-Tarâif*, s. 8.

disin konu edildiği risâlede Fırka-yı Nâciye'nin İmamiyye İsnâaşeriyye olduğu savunulmaktadır. İbnü-Atâikî, Hz. Peygamber'in vefatından sonraki olaylara değindikten sonra fırkaları açıklamakta ve İmamiyye fırkasının haklılığını ispat etmeye çalışmaktadır.⁶¹⁹ İbnü-Atâikî'nin bu risâlede temel kaynağının Seyfüddin el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) *Ebkâru'l-Efkâr*'i olduğu görülmektedir. *er-Risâletü'l-Fârîka* Cevâd Meşkûr tarafından yayınlanmış,⁶²⁰ Farsça çevirisi de yapılmıştır.⁶²¹

11.7. Receb Bursî (ö. 813/1410)

Receb Bursî'nin⁶²² (ö. 813/1410) *Meşâriku envâri'l-yakin*⁶²³ adlı eserinde mezhepler farklı bir üslup ile ele alınmaktadır. Eser, Farsça'ya tercüme edilmiştir.⁶²⁴ Aşırı (gâli) bir Şîî olan Bursî⁶²⁵, fırkayı nâciyeyi Ehl-i Beyt tâbileri olarak tespit etmekte ve 73 fırka ile ilgili rivayeti de bu içerikte vermektedir.⁶²⁶ Bursî'nin kısmen başka bir mezhepler tarihi içerikli farsça eser yazan Ebu'l-Meâlî Muhammed el-Hüseynî'nin (ö. 485/1092) *Beyânü'l-Edyân* isimli eserindeki fırka tasnifini kullandığı tespit edilmektedir.⁶²⁷

Bursî mezheplerin sayısı ve alt kollarıyla ilgili dağınık bir tasnif vermektedir. Girişte verdiği üst başlıkları ilerleyen sayfalarda değiştirmektedir. Bu dağınıklık içerisinden çıkarabildiğimiz şekliyle, Ehl-i Sünnet'i ehl-i hadis ve ehl-i rey olarak 2, Mu'tezile 7, Mücebbira 10 ve ayrıca Cebriyye olarak 5, Süfiyye 2, Mürcie 6, Hariciler 15 fırka olarak sayılmaktadır.⁶²⁸ Bu fırkaların görüşlerini bâtil nitelmesiyle tenkit etmektedir. Aleviyye fırkalarını ele aldığı başlıkta ise Zeydiyye, İsnâaşeriyye ve Gulât şeklinde isimlendirerek üçlü tasnif yapmaktadır. Alt fırkalarını sayarken Keysâniyye'nin de buna ilave edildiği görülmektedir. Bu ikisi altında listelenmeyen Nusayriyye de ileride başlık yapılmakta küfre düştü-

619 Muhammed Cevad Meşkûr, "İbnül Atâikî'nin Hayatı, Eserleri ve er-Risâletül Fârîka vel Milhetül Faika Risalesi", çeviren Şahin Ahmetoğlu, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI-1, 2013, s. 147-158.

620 Kemâleddin İbnü'l-Atâikî el-Hillî, *er-Risâletü'l-Fârîka ve'l-Milhatü'l-Fâika*, neşr. Cevâd Meşkûr, (*Maârif-i İslâmî*, sayı: 1, Tahran, Sâzmân-ı Evkâf, 1345ş, s. 23-51).

621 İbrahim Vahid Dâmegânî, "Tercüme-i Risâletü'l-Fârîka" *Maârif-i İslâmî*, sayı: 2, 1345ş, s. 89-104.

622 Kufe ile Hille arasında kalan bir köye nisbetle el-Bursî diye okunmakla birlikte, "be" harfinin üstün ve esre ile Burs, Bers ve Birs şeklinde de okunduğu kaydedilmektedir. Muhsin el-Emin, *'Ayânu's-Şîa*, tahkik: Hasan el-Emin, Beyrut: el-Meârif, 1493/1983, VI, s. 465.

623 Receb el-Bursî (el-Bersî), *Meşâriku envâri'l-yakin fi hakâiki esrâri Emiri'l-mü'minin*, thk. Seyyid Cemal Seyyid Abdülgaflar Eşref el-Mazenderani, Nefef, Mektebetü'l-Haydariyye, 1426/1384hş.

624 Hafız Receb el-Bursî, *Terceme-i Meşâriki envâri'l-yakin*, mütercim: Muhammed Sâdik Yezdî, Kum, İntişarat-ı İlmî, 1389, s. 464

625 Mustafa Gâlib eş-Şeybî, "el-Hâfiz el-Bursî ve'l-Anâsırü's-Süfiyye fi Efkârihi'-Gâliyye," *Mecelletü Kulliyeti'l-Âdâb*, sayı: 9, Bağdat Üniversitesi, 1385/1966, s. 273-311.

626 el-Bursî, *Meşârik*, s. 376.

627 Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdi Fırka Tasnifleri*, s. 240.

628 el-Bursî, *Meşârik*, s. 383-386.

ğüne hükmedilerek bunun sebebi izah edilmektedir. Zeydiyye 15, Keysâniyye 4, Gulât 9, Mufavvıza 20, Muhammediyye 4 fırka olarak verilmektedir.⁶²⁹ En son olarak el-İmâmiyyetü'l-İsnâaşeriyye ele alınmaktadır. Görüşleri delillendirerek, farklı görüşte olanlara cevaplar verilmektedir.⁶³⁰

11.8. Mukaddes el-Erdebîlî (ö. 993/1585)

Ahmed b. Muhammed Mukaddes el-Erdebîlî'nin (ö. 993/1585) birçok eseri vardır. *Hadîkatü 'ş-Şîa* adlı Farsça eserinde Hz. Peygamber'in hayatı, imamet meselesi, İsnâaşeriyye imamlarının biyografileri yer alır.⁶³¹

Erdebîlî *Hadîkatü 'ş-Şîa*'da imametın delili olan ayetler ve ahbârı kaydetmiştir. İlk üç halife ve Emevilerin yöneticileriyle ilgili ise yerilmelerine yönelik (metâin) başlıklar açmıştır. Erdebîlî kitabının hatimesinde 73 fırka hakkında bilgiler vermektedir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'nin imametini kabul edenlere Şîa denmiştir. Diğerleri ise Ehl-i Sünnet'tir. Bunlar Hz. Peygamber'e Abbas'ın vâris olduğunu kabul ederler. Ebû Bekir'i imam olarak kabul etmişlerdir. Usûlde ihtilaf etmişler ve kırk dört fırkaya bölünmüşlerdir. Şîa da ihtilafa düşmüş ve otuz fırkaya ayrılmıştır. el-Erdebîlî *el-Milel ve 'n-Nihal'e* atıfla bu bölünmenin tarihçesini anlatmaktadır.⁶³²

Tarihçeyi verirken önce Sünnî fıkıh mezhepleri üzerinde durmaktadır. İsnâaşeriyye'nin usûl ve furûu hakkında bilgiler verirken başından kendi dönemine kadar bu mezhebin Hz. Rasul ve imamların mezhebi olduğunu söylemektedir.⁶³³ Eşariler (Eşâira) ve Mutezile mezheplerinin görüşlerini özetle vermektedir.⁶³⁴ 73 fırka rivayetına yer vererek İsnâaşeriyye'yi fırka-i nâciye olarak tespit etmektedir.⁶³⁵ İmamların ilmiyle ilgili dört yüz asıl ve başka yazılı eserlere atıflar yapan Erdebîlî'ye göre imamlar kimseden ilim almamıştır. Buna karşılık dört Sünnî mezhebin imamları ya doğrudan veya bir vasıta ile İmam Ca'fer-i Sâdık'a öğrenci olmuştur.⁶³⁶

Erdebîlî ümmetin Şîa ve Sünnî olarak ikiye bölünmesinin fitne olmasıyla ilgili de değerlendirmelerde bulunmakta, bunun sebeplerinden ilki olarak İblis'in

629 el-Bursî, *Meşârik*, s. 398.

630 el-Bursî, *Meşârik*, s. 408.

631 Tahsin Yazıcı, "Erdebîlî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, c: 11, s. 278.

632 Mukaddes Erdebîlî, *Hadîkatü 'ş-Şîa*, neşr. Sadık Hasanzade, Ali Ekber Zemani Nejad, Kum, Ensariyân, 1378ş/1420h., s. 1015.

633 Erdebîlî, *Hadîka*, s. 1017.

634 Erdebîlî, *Hadîka*, s. 1019.

635 Erdebîlî, *Hadîka*, s. 1020, 1021.

636 Erdebîlî, *Hadîka*, s. 1022.

düşmanlığını saymaktadır.⁶³⁷ Kendi döneminde Ehl-i Sünnet'in avamı arasında Şîa'nın Şah İsmail zamanında yeni ortaya çıkmış zannedildiğini anlatan el-Erdebilî, Fâtımîler'in Şîi ve İsmâilî olduklarını vurgulayarak Mısır ve Mağrib'i yüzlerce yıl yönettiklerine işaret etmektedir. Irak'ı yöneten Büveyhiler'in (Deyâlime) İmâmî mezhepli olduklarını yazmaktadır. Bazı İsnâaşeriyye mensubu âlimlerin yazdıklarından örnekler vermektedir.⁶³⁸

Erdebilî'nin bu eseri kendi dönemi için bazı güncel bilgileri içermesi bakımından önemlidir. Ancak 73 fırka rivayetine de yer verdiği bölümü bazı mezhepler hakkında bilgiler içermekle birlikte, bütün mezhepleri kapsamaz. Erdebilî'nin bu kitabından sûfî gruplar (mezâhib-i sûfiyye) ile ilgili de bir fasıl bulunmaktadır. Erdebilî'ye göre sûfî mezheplerin aslı dörttür, diğerleri bunların kollarıdır (fer'). Hulûliyye, İttihâdiyye, Vâsılıyye ve Uşşâkiyye'den oluşur. Bazıları Telkîniyye ve Zürrâkiyye (?) gruplarını ilave ederek altıya çıkarmaktadır. Erdebilî'nin alt kollar olarak yirmiden fazla sûfî fırkası hakkında bilgi verdiği görülmektedir. Erdebilî sûfiler hakkında bilgi verirken birçok kaynağı kullanmaktadır. İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'i gibi bazı tasavvuf klasiklerinin içeriklerini tenkit etmektedir. Murtazâ Razi'nin *Tabşiratü'l-avâm*'ının Arapça tercümesinden nakillerde bulunmaktadır.⁶³⁹

Erdebilî'nin burada yazdıkları tasavvufa yönelik Şîi muhalefeti tarihinde önem taşır. Bu metin, Nimetullahî yazar Muhammed Ma'sûm Ali Şâh-ı Şirazî'ye tasavvufu savunmada hareket noktası olarak hizmet etmiştir. *Tarâiku'l-hakâik*⁶⁴⁰ kitabında, Muhammed Ma'sûm, sûfî karşıtı diğer eserlerle birlikte, esas olarak *Hadikatü's-Şîa*'da ortaya konulan ithamlar üzerine yoğunlaşır.⁶⁴¹

11.9. Ni'metullâh el-Cezâirî (ö. 1112/1701)

Ni'metullâh el-Cezâirî (ö. 1112/1701), "Cezâirî" nisbesini doğduğu yerin Basra körfezindeki adalar bölgesinde (cezâir) bulunması sebebiyle aldığı anlaşılmaktadır. *el-Envâru'n-Numâniyye* adlı kitabını 1089/1678 yılında telif etmiştir. Kitabın farklı yerlerinde Şîa ile diğer mezhepler arasında tartışmalı konulara değinilmekte, mezheplerin görüşlerine, manazara ve münâkaşalarına yer verilmektedir. Ayrıca kitapta firkalarla ilgili uzun bir bölüm bulunmaktadır. Bölümün başında 73 fırka rivayeti yer alır.⁶⁴²

637 Erdebilî, *Hadika*, s. 1024.

638 Erdebilî, *Hadika*, s. 1027.

639 Erdebilî, *Hadika*, s. 750.

640 Muhammed Ma'sûm Ali Şâh-ı Şirazî, *Tarâiku'l-hakâik*, I-II, tashih: M. Ca'fer Mahcûb, Kütübhane-i Sinâî, 1318 (?).

641 Pürcevâdî, "On İki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet", s. 241.

642 Ni'metullâh el-Cezâirî, *el-Envâru'n-Numâniyye*, I-IV, Beyrut, Dâru'l-Kârî, 1429/2008, II, s. 150.

Cezâirî, ihtilafa sebep olan meselelerin dört kısma ayrıldığını ifade etmektedir. Bunlar Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'de bir topluluğu mezhep saymak için esas aldığı kâideleridir. Cezâirî'nin devamında verdiği bilgilerin de Şehristânî'nin bu eserindeki mukaddimelerinden alındığı görülmektedir. İslam fırkalarının aslı Kaderiyye, Sıfâtiyye, Havâric ve Şîa olarak dört olduğu tespit edilerek bu mezhepler ve kolları hakkında bilgiler nakledilmektedir.⁶⁴³ Cezâirî bazı yerlerde kaynağı Şehristânî'nin adını da zikretmektedir.⁶⁴⁴

Şehristânî'den nakledilen bilgilere el-Cezâirî bazen tashih teşebbüsünde bulunur. Hişâmîyye fırkası anlatılırken Hişâm b. el-Hakem ve Sâlim el-Cevâlikî hakkındaki bilgileri naklettikten sonra el-Cezâirî onları tezkiye etmekte, şanlarının yüce ve mahallerinin yüksek olduğunu ifade etmektedir. Zürâre b. A'yen hakkında verilen bilgi için yorum yapılmakta, Şeytânü't-Tâk hakkındaki Şehristânî'nin ifadeleri, iftira olarak değerlendirilmekte, imamların onu övdükleri kaydedilmektedir. Cezâirî'ye göre Şehristânî fırkaları tamamlamak istediği için bu bâtil bilgileri almıştır.⁶⁴⁵ Cezâirî, kaynakları arasında Şehristânî'nin yanısıra Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355) ve el-Cürçânî'yi (ö. 816/1413) de saymaktadır.⁶⁴⁶ Cezâirî, metin aktarmayı bitirdikten sonra itirazlarına başlamaktadır. İtirazlardan ilki fırka-i nâciye ile ilgilidir. Bunu yaparken Ehl-i Sünnet'in kusurlarını, iç ihtilaflarını, önde gelen âlimlerinin birbirlerini tenkit eden ifadelerini uzunca anlatmaktadır.⁶⁴⁷ İmâmiyye mezhebinin hak olduğunun delillendirmeye çalışmaktadır. Nasîruddin et-Tûsî'nin ifadelerine öğrencisi Allâme el-Hillî'den naklederek atıfta bulunup fırka-i nâciye olarak İmâmiyye'yi tespit etmektedir.⁶⁴⁸

Cezâirî, Sûfiyye ve Navâsıb hakkında açtığı başlıkta sûflerin aleyhinde ilginç detaylar içeren müşâhedelerini ve bazı kaynaklardan hikâyeleri nakletmektedir.⁶⁴⁹ Örneğin Gazzâlî'nin Hz. Ebû Bekir'i en faziletli saymasına ve Yezid'e sövmenin (sebb) caiz olmadığını savunmasına işaret edip, ahir ömründe ders vermeyi terk edip yirmi yıl kadar halvetten sonra İmâmiyye mezhebinin bâtil olduğunu ortaya koyduğunu anlatmaktadır. Burada Gazzâlî'nin *el-Munkız* adlı kitabını ismeti iddia eden, ehl-i talîm diye isim verdiği kişilere karşı reddiye

643 el-Cezâirî, *el-Envâr*, II, s. 164.

644 el-Cezâirî, *el-Envâr*, II, s. 156.

645 el-Cezâirî, *el-Envâr*, II, s. 209.

646 el-Cezâirî, *el-Envâr*, II, s. 173.

647 el-Cezâirî, *el-Envâr*, II, s. 173.

648 el-Cezâirî, *el-Envâr*, II, s. 192.

649 el-Cezâirî, *el-Envâr*, II, s. 193.

olarak tasnif ettiğini kaydetmesi⁶⁵⁰ ilginçtir. Bu ifadeler ilk bakışta *el-Munkız*'ın İmâmiyye'ye karşı reddiye olarak yazıldığı intibaina sebep olmaktadır.

Cezâirî “navâsıb”ı ehl-i beyt'e düşman olup buğzunu izhâr edenler olarak tarif etmektedir. İmâmiyye'nin âlimlerinin ittifakıyla Yahûdî, Hristiyan ve Mecusilerden daha şerli olan nâsıbî necis bir kafirdir, Hâriciler ve Mâverâünner'deki bazıları gibi. Ayrıca bunların katledilmesi, mallarının alınması gibi hükümleri kaynaklarına işaret ederek anlatmaktadır.⁶⁵¹

11.10. Süleyman el-Bahrânî (ö. 1121/1709)

Süleyman el-Mâhûzî el-Muhakkık el-Bahrânî (ö. 1121/1709) *en-Nüketü'l-Bedî'a fî Tahkiki's-Şîa* adlı kitabını 1104/1693 yılında yazmıştır.⁶⁵² Fırka-i Nâciye'nin İmâmiyye olduğunu kabul eden Bahrânî, eserinin yazılış sebeplerinden biri olarak bunu tavzîh etmeyi saymaktadır. Ayrıca *el-Fevâidu'l-Fâika*, *el-Minhâcü'l-Müstakîm*, *Me'âricu'l-Kerâme* ve *el-Fevâidu'l-Gâlibe* adlı eserlerinde de bunu beyân ettiğini kaydetmektedir.⁶⁵³

Şîa kelimesinin anlamını sözlükler ve kaynaklardan nakleden Bahrânî, Hz. Ali ve Şîa hakkında muhabbet ve buğz çağrısı yapan kaynaklara işaret etmektedir. Bu konuları içeren *es-Sihâmü's-Savâib en-Nâfizetü fî'n-Navâsib* adlı bir risalesi olduğunu kaydetmektedir.⁶⁵⁴

en-Nüketü'l-Bedî'a Şîa'nın alt koları olarak İmâmiyye, Zeydiyye, Keysâniyye, Nâvûsiyye, İsmâiliyye, Eftahiyye, Vâkıfiyye ve Gulât şeklinde sekiz fasıldan oluşmaktadır. Bahrânî bu fırkaların Şîa sayılıp sayılmayacağına dair önceki âlimlerin ifadelerinden nakiller yaparak kullandığı kaynakları da göstermektedir. Bunlar içerisinde bazı fırkaları İslam dışı sayan ve tam tersine onların da müslüman olduklarını savunan görüşlerin birlikte verilmesi mukayese imkânı sunmaktadır.⁶⁵⁵

İmâmiyye'nin görüşlerini anlatan Bahrânî, on iki imamı kabul ettikleri için onların İsnâaşeriyye şeklinde lakaplandıklarını ifade etmektedir. Ona göre İsnâaşeriyye mezhebinin esaslarının çoğu Mutezile ile muvâfıktır. Furû meselelerin-

650 el-Cezâirî, *el-Envâr*, II, s. 196.

651 el-Cezâirî, *el-Envâr*, II, s. 210.

652 Süleyman el-Bahrânî, *en-Nüketü'l-Bedî'a fî Tahkiki's-Şîa*, tahkik: Muştak Salih el-Muzaffer, Kerbela, el-Atebe, 1434/2013, s. 102.

653 el-Bahrânî, *en-Nüket*, s. 3, 29, 31.

654 el-Bahrânî, *en-Nüket*, s. 10.

655 el-Bahrânî, *en-Nüket*, s. 11 vd.

de Ehl-i Beyt'e mensupturlar. Eskileri (kudemâ) Ahbâriyyun, müteahhirûnu ise Usûliyyûn ve Ahbâriyyûn'dur.⁶⁵⁶

Bahrânî, Gulât hakkında bilgi verirken Nasîruddin et-Tûsî'nin *Kavâidu'l-Akâid*'inden nakiller yapmaktadır. Gulât'ın bazıları Allah'ın bazı vakitlerde insan suretinde zuhur ettiğini kabul ederek onlara nebi ve imam isimlerini verirler. Bazıları ise hulûl ve ittihâdı kabul etmektedir. Bazı tasavvuf ehli (mutesavvife) bu görüşü dile getirmektedir. Nusayrîler'den İshâkiyye Hz. Ali'nin ilah olduğunu kabul etmektedir. Sebeiyye de Gulât'tandır. Bahrânî fırak yazarlarına tâbi olarak Gulât'ı ve İsmâiliyye'yi de Şîa olarak zikrettiğini, ancak İsmailiyye'nin ekserisi ve Gulât'ın hepsinin kafir oldukları, İslamın dışında olduklarını beyan etmektedir.⁶⁵⁷

11.11. Molla Ali Kennî (ö. 1306/1888)

Molla Ali Kennî (ö. 1306/1888) *Tavzîhu'l-Makâl* adlı eserini yazarken el-Hâirî'nin (ö. 1216/1801) *Münheha'l-Makâl*'ını esas almıştır.⁶⁵⁸ Ali Kennî râvilerin zemmedilme sebepleri ve cerh edilirken kullanılan lafızları ele alırken sözü râvilerin akidesinin fâsid olmasına getirmektedir. Ravîlerin fâsid akîdeli mezheplerin erbabı olmalarından hareketle, bu türlü mezhepleri ele almaktadır.⁶⁵⁹

Mezhepler ele alınırken neyin esas alındığı net değildir. Sıralama dağınıktır. İsmailiyye mezhebiyle başlamakta, Zeydiyye ile devam etmektedir. Cârûdiyye ayrı olarak ele alınmaktadır. Beyâniyye, Fetahiyye, Keysâniyye, Mugîriyye, Mufavviza, Nâvûsiyye, Vâkıfiyye ve Hattâbiyye'den Bezîgiyye, Muhammise, Gulât'tan nitelemesiyle Nusayriyye, Aleviyye (el-Aliyyâviyye) zikredilen fırkalar arasındadır. Ayrıca Harûriyye, Semtiyye (?), Kaderiyye ve Mürcie mezheplerinden söz edilmektedir.

11.12. el-Câbelkî el-Bürûcirdî (ö. 1313/1895)

Seyyid Ali Asgar el-Câbelkî el-Bürûcirdî'nin (ö. 1313/1895) ricâl ilmiyle ilgili olan *Tarâifu'l-Makâl* adlı eserinde mezhepler ile ilgili de iki bâb yer almaktadır. Bürûcirdî beşinci bâbı "Hz. Peygamberin vefatından sonraki mezhepler ve fırkaların beyânı" başlığını taşımaktadır. Burada ele alınan fırkaların başına

656 el-Bahrânî, *en-Nüket*, s. 31.

657 el-Bahrânî, *en-Nüket*, s. 101-102.

658 Ali Kennî el-Âmilî, *Tavzîhu'l-Makâl fî İlmi'r-Ricâl*, Tahkik: M. Hüseyin Mevlevî, Kum, Dâru'l-Hadis, 1428, s. 18.

659 Ali Kennî el-Âmilî, *Tavzîhu'l-Makâl*, s. 214-225.

konulan rakamlara göre yüz fırka hakkında bilgi verilmektedir. Bu fırkaların içerisinde Sünnî fıkıh mezhepleri de vardır.⁶⁶⁰

Bürücirdî, sekizinci bâbta “mezheplerin ihtilaflarının sebepleri” şeklinde bir başlık açmıştır.⁶⁶¹ Burada ismini de zikrederek *el-Milel ve 'n-Nihal*' den uzun nakiller yapmaktadır. İsnâaşeriyye'nin görüşlerini destekleyecek şekilde Sünnî kaynaklardan bazı rivayetleri yorumlayarak vermektedir.⁶⁶² Hak mezhep (el-mezhebu'l-hak)⁶⁶³ ve fırka-i nâciye⁶⁶⁴ olarak İsnâaşeriyye tespit edilmektedir.

11.13. Ca'fer Sübhânî

Ca'fer Sübhânî 1928 yılında doğmuştur. İran'da kelâm öğretiminin medreselerde yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. 1979 yılında Kum'da İmâm Sâdık Medresesi (Müessese Ta'limâtî ve Tahkîkâtî İmâm Sâdık) Sübhânî'nin çabalarıyla kurulmuştur.⁶⁶⁵ Sübhânî'nin hocaları arasında Humeynî de sayılmaktadır.⁶⁶⁶

Sübhânî'nin *Buhûs fi'l-milel ve 'n-nihal*⁶⁶⁷ isimli mezhepleri ele alan eseri sekiz ciltten oluşmaktadır. Birinci cilt genel konuların ele alındığı giriş mahiyetindedir. Sübhânî mezheplerin tarihini yapmanın zor bir iş olduğunu kaydetmektedir. Bu alanda eser tedvin edenlerinin çoğunlukla kendi arzusu ve maslahatları doğrultusunda hareket ettiğini, hakikati istemek yerine taassubun galip olduğunu yazmaktadır. Doğru bulmadıklarını kendince tashih etmeye çabalamakta, tarihi tahrif etmek gerekse bile bunu yapmaktadır. Bir mezhebin görüşlerini ortaya koyarken o mezhebe düşman olanların kitapları kaynak olarak kullanılmaktadır. Mu'tezile akaidini anlatmak için hasımları olan Hanbelilerin kitaplarını kullanmak gibi. Böylelikle Mu'tezile hakkında kendi kitaplarında yer almayan, hatta tersi yer alan görüşler kaydedilebilmektedir. İmâmiyye Şîası hakkında da durum böyledir. Makâlât yazarları, İmâmiyye'nin âlimlerinin telif ettiği eserlere müracaat etmezler. Şîa hakkında her şeyi yazan bazılarının elinde kaynak olarak sadece Şîa'ya hasım ve düşman olanların yazdıkları vardır. Sübhânî buna örnek olarak Şehristânî'nin Şîa hakkında yazdıklarındaki hatalardan örnekler sıralamaktadır.⁶⁶⁸

660 Ali Asgar el-Câbelkî el-Bürücirdî, *Tarâifü'l-Makâl fî Marifeti Tabakâti'r-Ruvâ, I-II*, tahkik: S. Mehdi er-Racâi, Kum, el-Maraşî, 1410, II, s. 225.

661 el-Bürücirdî, *Tarâif*, II, s. 273.

662 el-Bürücirdî, *Tarâif*, II, s. 277.

663 el-Bürücirdî, *Tarâif*, II, s. 287.

664 el-Bürücirdî, *Tarâif*, II, s. 289, 292, 293, 302.

665 Reza Akbari, Tahir Uluç, “Günümüz İran'ında Felsefi Hayata Genel Bir Bakış”, *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8-15/1, 2009, (ss. 59-75), s. 66.

666 <http://ar.tohid.ir/ar/index/biografy>

667 Ca'fer Sübhani, *Buhûs fi'l-milel ve 'n-nihal*, I-VIII, Kum, Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1427.

668 Sübhani, *Buhûs fi'l-milel ve 'n-nihal*, I, s. 13.

Ca'fer Sübhânî Türkiye'den giden mezhepler tarihi araştırmacılarıyla 31.05.2013 tarihinde yaptığı görüşmede de benzer görüşleri ifade etmiştir. Sübhânî, 1993 yılında Şîlik Sempozyumu için İstanbul'a geldiğinde gördüğü kadarıyla Türkiye'de Şîlik konusunu ele alanların Şîliği sadece muhalif kaynaklardan okuduklarını, asıl kaynaklara inemediklerini belirtmiştir. Sübhânî'ye göre Şîlik Hz. Peygamber zamanında vardır. Sübhânî'nin ifadelerine göre "tüm mezheplerin Peygamberden sonra teşekkül ettiği meselesi doğru değil. Özellikle Şîlik, Hz. Peygamber'in bi'setiyle beraber başladı. Şîlik peygamberin bir yoludur. Bu yolu devam ettirenler yaklaşık 250 kadar sahabe topluluğudur. Gadîr-i Hum ile Şîlik olgunlaşmıştır. Yoksa Şîlik yeni bir mezhep veya hareket değildir. İslam Tarihi ile Şîlik Tarihi birbirinin aynısıdır. Peygamber basit temizlik kurallarıyla ilgili 16 tane sünnet ifade etmiştir, tüm Müslümanları ilgilendiren yönetim konusunda bir şey söylememiş olması düşünülebilir mi?"⁶⁶⁹

Sübhânî kendi metodunu (menhec) açıklarken ilk olarak kullanılacak kaynak meselesine değinmektedir. Bir mezhep hakkında bilgi verirken öncelikle kendi âlimlerinin yazdıkları eserlere, titizlikle müracaat edeceğini ifade etmektedir. Ancak ikinci maddesinde görüşleri verirken tahlil ve tenkid (nakd) yapacağını beyan etmektedir. Bu sebeple kitabını öncelikle bir kelam kitabı, ikinci olarak bir mezhepler tarihi kitabı olduğunu yazmaktadır.⁶⁷⁰

Sübhânî'nin kitabının ikinci cildi Eşariliğe ayrılmıştır. Üçüncü cilt Mâtürîdîlik, Mürcie, Kaderiyye, Cehmiyye, Kerrâmiyye, Zâhiriyye ve Mu'tezile mezheplerini içermektedir. Dördüncü ciltte İbn Teymiyye ve Vehhâbilik ele alınmaktadır. Beşinci ciltte Hariciler, altıncı ciltte Şîa, yedinci ciltte Zeydiyye ve sekizinci ciltte İsmailiyye, Dürzîler, Eftahiyye, Vâkıfîyye ve Nusayrîler ele alınmıştır.

669 Habip Demir, "31 Mayıs-10 Haziran 2013 Tarihleri Arasında İran'da Düzenlenen "Şii-Sünni İlişkileri" Çalıştayı ve İran Gezisi'ne Ait Notlar" e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, 6-1, 2013, s. 159-195.

670 Sübhani, Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal, I, s. 22.

Kaynaklar

- Abdülcelil Kazvinî, *Kitabü'n-Nakz*, nşr. Seyyid Celaledin Hüsey Urmevi, [y.y.] : Payan, 1371h./1331ş.1952.
- Abdunnebi el-Cezâirî, *Hâvî'l-Akvâl fî Marifeti'Ricâl*, neşr: Riyad en-Nâsırî, Kum, Müessesetü'l-Hidâye, 1418.
- Abdunnebi el-Kâzımî, *Tekmiletü'r-Ricâl*, I-III, tahkik: M. Sadık Bahrululum, Kum, Envâru'l-Hudâ, 1425.
- Abdülhüseyin Ahmed Emîni, *Gadir-i Hum*, çev. Ali Hüseyini, Kum, İslami Kültür ve İlişkiler Merkezi Tercüme ve Yayın Müdürlüğü, 1998.
- Açıkgenç, Alparslan, "Molla Sadrâ", *DİA*, , c: 30, s. 259-265.
- Ahmed b. Abdürrızâ el-Basrî, *Fâiku'l-Makâl fî'l-Hadîs ve'r-Ricâl*, tahkik: Gulam Hüseyin, Kum, Dâru'l-Hadîs, 1422.
- Ahmetoğlu, Şahin, *Şî-İmâmiyye'nin Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, Ankara, İlâhiyât yay., 2014.
- Ahmetoğlu, Şahin, "Serbedari Hareketi ve Temel Görüşleri", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 7-1, 2014.
- el-Ahund eş-Şeyh Muhammed Kâzım el-Horasânî, *Kifâyetü'l-usûl*, Beyrut, Müessesetü Âl-i Beyt li-İhyâi't-türâs, 1429/2008.
- Akdoğan, Mehmet Nur, "Kitâbu Süleym b. Kays ve Kaynaklık Değeri", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, III-2, 2014, s. 1-22.
- Algar, Hamid, *Religion and state in Iran 1785-1906 : the role of the ulama in the Qajar period*, Berkeley, University of California, 1980.
- Algar, Hamid, "Kâşânî, Âyetullah", *DİA*, c: 25, s. 6-7.
- Algar, Hamid, "Mâzenderânî", *DİA*, c: 28, s. 190-192.
- Algar, Hamid, "Ahund Molla", *DİA*, c: 2, s 185-186.
- Algar, Hamid, "Feyz-i Kâşânî", *DİA*, c: 12, s. 520-522.
- Algar, Hamid, "Humeynî", *DİA*, c: 18, s. 358-364.
- Algar, Hamid, "Merci-i taklîd", *DİA*, c: 29, s. 172-174.
- Algar, Hamid, "Bihbehânî, Muhammed Bâkır", *DİA*, c: 6, s. 143.

- Algar, Hamid, "Bihbehânî, Muhammed Ali", DİA, c: 6, s. 142-143.
- Ali Behrâmiyân, "Noktahâ-yı der bâre-i Kitabu Tabsirati'l-Avâm ve Müellif-i ân", <http://safineh.kateban.com/post/669>, 21.11.2016.
- Ali Himmet Benârî, *İbn İdrîs el-Hillî Râidu Medreseti'n-nakd fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Arapça çev. Haydar Hubbullah, Beyrut, el-Gadîr, 1425/2005.
- Ali Asgar el-Câbelkî el-Bürücirdî, *Tarâifu'l-Makâl fi Marifeti Tabakâti'r-Ruvât*, I-II, tahkik: S. Mehdi er-Racâi, Kum, el-Maraşî, 1410.
- Ali Kennî el-Âmilî, *Tavzîhu'l-Makâl fi İlmi'r-Ricâl*, Tahkik: M. Hüseyin Mevlevî, Kum, Dâru'l-Hadîs, 1428.
- Alper, Ömer Mahir, "Lâhîcî, Abdürrezzâk b. Ali", DİA, c: 27, s. 52-53.
- el-Âmilî, Bâüddin, *el-Keşkül*, I-II, Beyrut, Menşûrâtu'l-Alâ, 1403/1983.
- el-Âmilî, Zeynüddin, *Mevsûatü's-Şehîdi'l-Evvel*, I-XIX, Kum, Merkezi'l-Ulûm ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1430/2009.
- el-Âmilî, Hasan, *Meâlimü'd-dîn ve Melâzü'l-Müctehidîn; kısmu'l-fikh*, I-II, tahkik: Münzir el-Hakîm, Kum, Müesseset'l-Fikh, 1418.
- el-Âmilî, Hasan, *Meâlimü'l-Usûl*, neşr. Ali Muhammedî, Kum, Dâru'l-Fikr, 1374.
- el-Âmilî, Hasan, *et-Tahrîrü't-Tâvûsî*, tahkik: M. Hasan Tarhini, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1408/1988, s. 7, 11.
- el-Âmilî, Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddîn, *ed-Dürrü'l-mensûr mine'me'sûr ve gayri'l-me'sûr*, tahkik: Mansur el-İbrahîmî, Tahran, Merkezü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1433/2012.
- el-Âmilî, Hüseyin b. Abdissamed, *Vusûlü'l-Ahyâr ilâ Usûli'l-Ahbâr*; tahkik es-Seyyid Abdullatif, Kum, Mecmeu'z-Zehâiri'l-İslâmiyye, 1401.
- el-Âmilî, Hüseyin, *Kitabu Hidâyeti'l-Ebrâr ilâ tarîki'l-Eimmeti'l-Athâr*, neşr. Rauf Cemalüddin, Bağdat, Müessesetü Ahyâi'l-Ahyâ, 1396.
- el-Âmulî, Hasanzâde, *Ezbatu'l-Makâl fi Zabtı Esmâi'r-Ricâl*, tahkik: M. Kâzım el-Müderrişi ve d., Kum, Merkezi'n-Neşri't-Tâbi li Mektebi'l-İlâmî'l-İslâmî, 1418.
- Amülî, Haydar, *el-Mukaddimât min kitâbi Nassi'n-nusûs fi şerhi Fususi'l-hikem*, tashih: Henri Corbin, Osman İsmail Yahya, Tahran, 1975.
- Anay, Harun, "Findiriskî", DİA, c: 13, s. 109-111.

- Arjomand, Said Amir, *The shadow of god and the Hidden Imam: religion, political order, and societal change in Shi'ite Iran from the beginning to 1890*, Chicago, The University of Chicago, 1984.
- Arjomand, Said Amir, "Safevî Dönemi İran'ında Dinî Taşkılık (Gulüvv), Sufilik ve Sünnilik (1501-1722)", çeviren Namiq Musalı, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Cilt 7, 2016, s. 160-195.
- Arıkan, Adem, *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2010.
- Arıkan, Adem, "Zeynüddin el-Âmilî'nin Öldürülmesiyle İlgili İmâmiyye Tabakât Kitaplarındaki Kurguların Değerlendirilmesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 19, 2009, s. 87-112.
- Arayancan, Ayşe Atıcı, "Tarihi Süreçte Muşa'şa'lar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 72, s. 175-188.
- Atalan, Mehmet, *Şiiliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer Es-Sadık'ın Yeri*, Ankara, Araştırma yayınları, 2005.
- Aydın, Fuat, "Verrâk, Ebû İsâ", *DİA*, c: 43, s. 59-60.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat, "Şah II. İsmail (1576-1577). Devri Siyasî ve Dinî Hâdiseleri", *JASSS*, 2-48, 2016, s. 59-67.
- Aytepe, Mahsum, "İmametın Vucubiyeti Tartışmaları: Kadı Abdülcebbar-Şerif Murtaza", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14-1, 2016, s. 102-118.
- Azimli, Mehmet, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şif Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII, sayı: 2, Diyarbakır, 2005, s. 19-32.
- el-Azzâvî, Abbâs, *Mevsûatu Târihi'l-İrâk beyne'l-İhtilâleyn*, Beyrut, ed-Daru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 1425/2004.
- el-Bâbertî, Ekmelüddin, *Şerhu't-Tecrid*, Nuruosmaniye 2160.
- el-Bahrânî, Yûsuf, *el-Hadâiku'n-Nâdıra fî Ahkâmi'Itrati't-Tâhira*, I-XXV, tahkik: M. Taki el-İrvâî, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1405/1985.
- el-Bahrânî, Yusuf, *Lü'lüetü'l-Bahreyn fi'l-İcâzâti ve Terâcimi Ricâli'l-Hadis*, tahkik: M. Sadık Bahrululûm, Bahreyn el-Menâme, el-Fahrâvî, 1429/2008.
- el-Bahrânî, Yûsuf, *ed-Duraru'n-Necefiyye mine'l-Multakâti'l-Yûsufiyye*, I-IV, Bahreyn, Fahrâvî, ty.

- el-Bahrânî, Yûsuf, *el-Hadâiku 'n-Nâdirâ fi Ahkâmi'Itrati't-Tâhira*, I-XXV, tahkik: M. Taki el-İrvâî, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1405/1985.
- el-Bahrânî, Süleyman b. Abdullah el-Mâhûzî, *Mi'râcü ehli'l-kemâl ilâ ma'ri-feti'r-ricâl*, tahkik: Seyyid Mehdî er-Recâî, Kum (?), Seyyidü's-Şüheda, 1412.
- el-Bahrânî, Süleyman, *en-Nüketü'l-Bedî'a fi Tahkîki's-Şîa*, tahkik: Muştak Salih el-Muzaffer, Kerbela, el-Atebe, 1434/2013.
- el-Bahrânî, Meysem b. Ali, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, I-V, Kum, Dâru'l-Habîb, 1430.
- el-Bahrânî, Meysem, *en-Necâh fi'l-Kıyâme fi Emri'l-İmâme*, Tahran, Müessesetü'l-Base, 1420.
- el-Bahrânî, Meysem, *Kavâidu'l-Merâm fi İlmi'l-Kelâm*, tahkik: EnMâr Muâd el-Muzaffer, Kerbelâ, el-Atebe, 1434/2013.
- el-Bahrânî, Hâşim, *el-Burhân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, 1-VIII, Beyrut, Müessesetü'l-'Alâ, 1427/2006.
- Başaran, Selman, "Ebû Mihnef", DİA, c: 10, s. 188-189.
- Bausani, A., "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din", çevr. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 32, 2002, s. 223-231.
- Bayat, Mangol, "Kaçar Dönemi İran'ında Tasavvuf Karşıtlığı", çeviren: Abdullah Kartal, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13-1, 2004, s. 229-244.
- Benli, Yusuf, *Hicrî II. Asır Kûfe Merkezli Şîî Nitelikli Gulat Hâreketler*, (Doktora Tezi), Şanlıurfa, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Benli, Yusuf, "Rafıza Adlandırılmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler", *Hikmet Yurdu*, 1-1, 2008, s. 31-69.
- el-Berkî, Ebû Cafer Ahmed, *el-Mehasin*, tahk.: eş-Seyyid el-Hüseyni el-Muhaddis, Tahran, Daru'l-Kutubi'l-İslamiyye, 1327.
- el-Berkî, Ebû Ca'fer Ahmed, *Kitâbü'r-Ricâl*, nşr: Haydar Muhammed Ali el-Bağdadî, Kum, Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1433
- Bihbehânî, Muhammed Cafer, *Fezâihu's-Sûfiyye*, Kum, Müessesetü Allame Müceddid Vahid Bihbehânî, Ensâriyan, 1413.
- el-Bihbehânî, el-Vahîd, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, Kum, Mecmeu'l-Fikri'l-İslâmî, 1424.

- el-Bihbehânî, el-Vahîd, *er-Rasâilü'l-Usûliyye*, Kum, Müessesetü el-Bihbehânî, 1416.
- Bihbehânî, Agâ Muhammed Ali, *Hayrâtiyye der İbtâl-i Sûfiyye*, I-II, neşr. Mehdi Racâî, Kum, Müessesetü Allame Müceddid Vahid Bihbehânî, Ensâriyan, 1380 ş.
- Bihbehânî, Muhammed Cafer, *Fezâihu's-Sûfiyye*, Kum, Müessesetü Allame Müceddid Vahid Bihbehânî, Ensâriyan, 1413.
- Bihbehânî, Mahmûd, *Tenbihu'l-Gâfilîn ve İkâzu'r-Râkidîn*, Sûfiyye Kum, Müessesetü Allame Müceddid Vahid Bihbehânî, Ensâriyan, 1413.
- Bilgin, Orhan, "Kesrevî Seyyid Ahmed", DİA, c: 25, s. 311.
- Bilgin, Orhan, "Âgâ Büzürg-i Tahrânî", DİA, c: 1, s. 446-447.
- el-Bîrûnî, Ebû Reyhan, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, neşr. Eduard Sachau, Leipzig, 1923.
- Bozan, Metin, İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci, İstanbul, İSAM, 2009.
- Brown, Jonathan, "Şia'da Hadis", çev. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3-6, 2012, (s. 134-154), s. 136 (Çalışma ayrıca şurada yayınlanmıştır: *Şia'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler*, derleyen ve çev. M. Macit Karagözoğlu, M. Enes Topgül, İstanbul, Klasik, 2015, s. 11-39).
- Bozkuş, Metin, *Büveyhiler ve Şiilik*, Sivas, Vizyon Yayıncılık, 2003.
- Buckley, R. B., "İlk Dönem Şiî Gulatı", çeviren: Mehmet Atalan, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10-2, 2005, s. 137-159.
- Buckley, Ron P., "Şiî Hadislerin Kaynağı Olarak Cafer es-Sadık", *Şia'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler*, derleyen ve çev. M. Macit Karagözoğlu, M. Enes Topgül, İstanbul, Klasik, 2015.
- Bulut, Halil İbrahim, *Şia'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Ankara, Araştırma Yayınları, 2013.
- Bulut, Halil İbrahim, "İlk Dönem İmâmî Kaynaklarda Gaybet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8- 2, 2004, s. 49-68.
- Bulut, Halil İbrahim, "Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9-1, 2005, s. 175-202.

- Bulut, Halil İbrahim, "İlk Şîî Kelamcılardan Ebû Ca'fer el-Ahvel (Şeytânü't-Tâk) ve Ona Atfedilen Görüşler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 17, 2008, s. 69-99.
- Bulut, Halil İbrahim, "Siyasî ve Dinî Otoritenin Necef ve Kerbela'ya Kutsiyet Kazandırmadaki Rolü, Kitâbü'l-Mezâr Örneği", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, ed. Ali Yıldız, Sivas, Kültür Bakanlığı, 2010, I, s. 409-426.
- Bulut, Halil İbrahim, "Şii-Usuli Gelenekte Hz. Ali ve İmametinin Dayanakları: Şeyh Müfid Örneği", *Hazret-i Ali -Sempozyum Bildirileri-*, (24-25 Ekim 2007, İzmir), İzmir, Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi, 2009, s. 75-115.
- Bulut, Halil İbrahim, "Kerbela'ya Kutsiyet Kazandırmada Dini ve Siyasi Otoritelerin Rolü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12-22, 2010, s. 1-19.
- Bulut, Halil İbrahim, "Şeytânüttâk", *DİA*, c: 39, s. 104.
- el-Bursî, Receb, *Meşâriku'l-Emân ve Lübâbü Hakâiki'l-İmân*, Beyrut, Daru'l-Hucce'ti'l-Beyzâ, ty.
- Receb el-Bursî (el-Bersî), *Meşâriku envâri'l-yakîn fi hakâiki esrâri Emirî'l-mü'minin*, thk. Seyyid Cemal Seyyid Abdülğaffar Eşref el-Mazenderani, Necef, Mektebetü'l-Haydariyye, 1426/1384hş.; Receb el-Bursî, *Ter-ceme-i Meşâriki envâri'l-yakîn*, mütercim: Muhammed Sâdık Yezdî, Kum, İntişarat-ı İlmî, 1389.
- Burûcirdî, *Esânîdü Kitâbü'l-Kâfi*, I-XI, neşr. Mahmud Düryâb en-Necefi, Kum, Müessesetü Burûcirdî, 1385.
- Burûcirdî, *İtlâletun ala'r-Ricâl ve'l-Hadîs*, tahkik: M. Mehdi Necef, Tahran, M. et-Takrib, 1421.
- (Burûcirdî'nin işrafıyla) İsmail el-Mezzî el-Melâyirî, *Câmiu Ehâdîsi's-Şîa fi Ah-kâmi's-Şerîa*, I-XXXI, Kum, el-Mihr, 1422.
- Büyükkara, Mehmet Ali, *Ehl-i Beyt ve Ehl-İ Devlet: Musa Kazım ve Ali Rıza Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, İstanbul, İFAV, 2010.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "İmamiyye Şîa'sının Hadis Usulünde "Mezhebi Bozuk" Raviler(I): Metodolojik Değerlendirmeler", *İslâmî Araştırmalar*, 17-3, s. 2004, 201-215; Büyükkara, "İmamiyye Şîa'sının Hadis Usulünde "Mezhebi Bozuk" Raviler(II): Örneklerle Mezhebi Bozuk Rical Rivayetlerinin Değeri", *İslâmî Araştırmalar*, 17-4, 2004, s. 354-368.

- Büyükkara, Mehmet Ali, "Batıda İmâmiyye Şîası İle İlgili Çalışmalar", Başlıklı Tebliğin Müzakeresi", Oryantalizmi Yeniden Okumak, s. 465-468.
- el-Cabiri, Ali Hüseyin, *el-Fikrî's-Selefi inde'ş-Şiati'l-İsnâaşeriyye*, Amman, Daru Mücdelavi, 1429/2008.
- Cafer el-Keşfi, *Tuhfetü'l-Mulûk*, I-II, neşr. Abdülvehhâb Furati, Kum, Defter-i Tebligat-i İslami, 1381.
- Ca'fer el-Muhâcir, *el-Hicretü'l-Âmiliyye ilâ İrân fî asrı's-Safevî: esbâbuhâ't-tarihiyye ve netâicühâ's-sekâfiyye ve's-siyâsiyye*, Beyrut, 1989.
- Cebecioğlu, Ethem, "Haydar el-Âmülî", DİA, c: 17, s. 26-27.
- Cemşid Sadri, "Timurlular Dönemi Horasan'da Etkili Tarikatlar", çev. Mustafa Altunkaya, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4-2, 2013, s. 227-251.
- Cennet, Mehmet Zülfi, "Mezhebî Kimliğin Belirlenmesinde Algı Yanılması - Şerif el-Murtazâ'nın Şiîliği ve Mu'tezilîliği -", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18-2, 2016, s. 39-49.
- Cevâd Şübber, "Tercümetü Hayâtîl-Müellif es-Seyyid Abdullah Şübber", Abdullah Şübber, *Hakku'l-yakîn fî marifeti usûli'd-din*, Beyrut, Müessesetü'l-Alâ, 1418/1997.
- Çalışkan, İsmail, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara; Ankara Okulu, 2003.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Sebzevârî, Muhammed Bâkır", DİA, c: 36, s. 263-266.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Şehîd-i Evvel", DİA, c: 38, s. 437-440.
- Çeker, Orhan, "el-Berkî", DİA, V, s. 509.
- Demir, Ahmet İshak, *Klasik Dönem Mezhepler Tarihi Kaynaklarının Objektifliği (İmamiyye Şi'ası Örneği)*, Rize, STS, 2011.
- Demir, Ahmet İshak, "İmamiyye Şi'ası'nda İmamın Yetkilerinin Fakihlerce Devralınma Süreci", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2-1, 2009.
- Demir, Habip, "31 Mayıs-10 Haziran 2013 Tarihleri Arasında İrân'da Düzenlenen "Şii-Sünni İlişkileri" Çalıştayı ve İrân Gezisi'ne Ait Notlar" *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 6-1, 2013, s. 159-195.
- Demircan, Adnan, Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadir-i Humm Olayı, İstanbul, Beyan Yayınları, 1996.

- ed-Deylemi, Hamza b. Abdülazîz, *el-Merâsimü'l-Aleviyye fî Ahkâmi'n-Nebeviyye*, tahkik: Muhsin el-Hüseyni Emîni, Beyrut, 1994.
- Ebu Mihnef, *Kerbela Vakası*, çev. Nuri Dönmez, İstanbul, Kevser Yayınları, 2010.
- Ebü's-Salâh el-Halebî, *Takrîbü'l-maârif*, tahkik: Fâris Tebriziyan el-Hassûn, yy, 1417.
- Ekinci, Mustafa, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, İstanbul, Beyan Yayınları, 2002.
- Elmalı, Hüseyin, "el-Keşkûl", DİA, c: 25, s. 324-325.
- Erdebîlî, Mukaddes, *Hadikatü's-Şîa*, neşr. Sadık Hasanzade, Ali Ekber Zemani Nejad, Kum, Ensariyân, 1378ş/1420h.
- el-Erdebîlî, Muhammed b. Ali, *Câmiu'r-Ruvât ve İzâhatü'l-İştibâhât ani't-Turuk ve'l-İsnâd*, I-II, Kum, el-Maraşî, 1403.
- Esedullah el-Kâzîmî, *Keşfu'l-Kınâ an vucûhi hucciyyeti'l-icmâ'*, Tahran, 1317.
- el-Esterâbâdî, Muhammed Emin, *el-Fevâidü'l-Medeniyye*, tahkik: Rahmetullah er-Rahmetî el-Erakî, (Zeylinde Nuruddin el-Musevî el-Âmilî'nin eş-Şevâiku'l-Mekkiyye'si ile birlikte), Kum, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1426.
- el-Esterâbâdî, Muhammed, *Menhecü'l-Makâl fî tahkiki Ahvâli'r-Ricâl*, I-VII, Kum, Müessesetü Âl-i Beyt, 1422, I, s. 179.
- Fazl b. Şâzân en-Nisaburi, *el-İzâh fî'r-redd ala sâiri'l-firak*, thk. Seyyid Celâled-din el-Hüseynî el-Urmevî, Beyrut, Müessesetü't-tarihi'l-Ârabî, 1430/2009.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *İmamiyye Şiası*, İstanbul, Ağaç Yayınları, 2008.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "İsnâaşeriyye", DİA, c: 23, s. 142-147.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Gadîr-i Hum", DİA, c: 13, s. 279-280.
- el-Gaffâr, Abdurrasul Abdu'l-Hüseyn, *el-Küleynî ve'l-Kâfi*, Kum, Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1416.
- Gholsorkhi, Shohreh, "Ismail II and Mirza Makhdum Sharifi: An Interlude in Safavid History", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 3 (Aug., 1994), pp. 477-488.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul, Der Yayınları, 1979.

- Gömbeyaz, Kadir, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, (Doktora), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015.
- Gömbeyaz, Kadir, "Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Razi", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Razi*, ed. Ömer Türker, Osman Demir, İstanbul, İSAM Yayınları, 2013, s. 347-378.
- Güner, Ahmet, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, İzmir, Tıbyan Yayıncılık, 1999.
- Güzelyüz, Ali, "ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a", *DİA*, c: 44, s. 284-285.
- Habibabadi, Mirza Muhammed Ali Muallim, *Mekârimü'l-âsâr: der ahvâl-i ricâl-i devre-i Kaçar*, I-VI, İsfahan, İntişarat-ı Kemal, 1362/1983.
- Habibov, Aslan, "İmâmiyye Şia'sının Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şîî Tefsirler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8-1, 2008, s. 207-251.
- el-Hâirî, Muhammed b. İsmail el-Mâzenderânî, *Muhtehâ'l-Makâl fi Ahvâli'r-Ricâl*, I-VII, Kum, Müessesetü Âl-i Beyt, 1416.
- Hakyemez, Cemil, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, İstanbul, İSAM, 2009.
- Hakyemez, Cemil, *Osmanlı İnanç İlişkileri Çerçevesinde Şîî-Sünnî İttifak Arayışları (1514-1909)*, Çorum, 2009.
- Hakyemez, Cemil, "On İkinci İmam'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı", *Marife*, 8-3, 2008, (s. 9-25)
- Hamdullah Müstevfî, *Nüşetü'l-Kulûb*, yay. G. Le Strange, Tahran, 1362.
- el-Hâkânî, Ali b. Hüseyin, *Ricâlü'l-Hâkânî*, tahkik: M. Sadık Bahrululûm, Necef, el-Âdâb, 1388/1968.
- el-Hânsârî, Muhammed Bâkır, *Ravzâtü'l-cennât fi Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât*, I-VII, Tahran el-Haydariyye, 1390.
- Hartmann, Angelika, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA*, c: 32, s. 399-402.
- Hasan el-Emîn, *Müstedrakâtü Ayâni's-Şia*, 2. bs., Beyrut, 1418/1997.
- Hasan es-Sadr, *Tekmiletü Emeli'l-Âmil*, I-VI, tahkik: Hüseyin Ali Mahfûz vd., Beyrut, Dâru'l-Muerrihi'l-Arabî, 1429/2008.
- Hâzım Süleyman el-Hillî, *el-Hille ve Âsâruhâ'l-İlmî ve'l-Edebî*, Bâbil, Muessestü Dâris's-Sâdik es-Sekâfiyye, 1431/2010.

- el-Hazzâz, Ebu'l-Kâsım Ali er-Razî, *Kifayâtü'l-Esâr fi'n-Nüsûs ale'l-Eimme-ti'l-İsnâaşer*, thk: M.Kazım el-Musevi, Akil er-Rabî, Kum, Delil-i Mâ, 1430.
- el-Hillî, Cemalüddin Hasan İbnü'l-Mutahhar, *Keşfü'l-Murâd fi Şerhi Tecrîdi'l-İ-tikâd*, Kum, en-Neşri'l-İslâmi, 1433.
- el-Hillî, İbnü'l-Mutahhar, *Minhâcü'l-Kerâme fi Marifeti'l-İmâme*, thk. Abdurrahim Mubarek, Kum, el-Hâdî, 1379ş.
- el-Hillî, İbnü'l-Mutahhar, *el-Bâbu'l-Hâdî Aşer maa şerheyhi*, tahkik: Mehdî Muhakkık, Meşhed, Asitan-i Kudsi Rızavî, 1368.
- el-Hillî, İbnü'l-Mutahhar, *el-Elfeyn fi imâmeti emîri'l-müminîn Ali b. Ebi Tâlib*, Kuveyt, 1405/1985.
- el-Hillî, İbnü'l-Mutahhar, *Nehcü'l-hak ve keşfü's-sıdk*, neşr. Aynullah el-Haseni, Kum, Dâru'l-Hicre, 1414.
- el-Hillî, İbnü'l-Mutahhar, *Hulâsatü'l-Akvâl fi Marifeti'r-Ricâl*, tahkik: Cevad el-Kayyûmî, Kum, Neşru'l-Fekâhe, 1431.
- el-Hillî, İbnü'l-Mutahhar, *İzâhu'l-İştibâh fi Esmâi'r-Ruvât*, tahkik: Sâmir Kâzım el-Hafâcî, Kum, Maraşî, 1425/2004.
- el-Hillî, İbnü'l-Mutahhar, *Tehzîbü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, tahkik: M. Hüseyin el-Keşmirî, Londra, M. El-İmam Ali, 1421/2001.
- el-Hillî, İbnü'l-Mutahhar, *Mebâdiü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, tahkik: AbdulHüseyin el-Bakkal, Beyrut, Daru'l-Edvâ, 1406/1986.
- Humeyni, *İslam Fıkhdında Devlet*, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul, 1979.
- el-Hurr el-Âmilî Muhammed b. Hasan, *Tafsîlu Vesâili's-Şîa ilâ Tahsîli Ehâdisi's-şerîa*, I-XXX, Kum, Müessesetü Âl-i el-Beyt, 1414.
- el-Hurr el-Âmilî, *el-Fevâidü't-Tüsîyye*, Kum, el-Mahâllâtî, 1490.
- el-Hurr el-Âmilî, *Emetü'l-Âmil*, I-II, tahkik: Ahmed el-Hüseyinî, Beyrut, Dâru'l-Vefâ, 1403/1983.
- el-Hur el-Âmilî, *Rişâletü'l-İsnâ Aşeriyye fi'r-Reddi ale's-Sûfiyye* [neşr. Hayrulhâc Ebu'l-Kâsım es-Sâlik, Kum, el-Matbaatu'l-İlmiyye, 1400.
- Hussain, Jassim M., *The occultation of the twelfth imam*, Cambridge, The Muhammedî Trust, 1982.

Hüseyin Kirman, *Tabersi ve Mecmaü'l-Beyân*, I-II, Tahran, Danişgah-ı Ebû'l-Kâsım el-Hûî, *Buhûsun Akâidiyye fi dav'i Medreseti Ehli'l-beyt*, tahkik: İbrahim el-Hazracî, Kum, M es-Sibteyn, 1427.

Tahran, 1962.

Hüseyin Mirjafari, "Tasavvuf ve Safevîler Döneminde Sûfi Kelimesinin Anlamındaki Aşamalı Değişim", çeviren Sagıp Atlı, *Sûfi Araştırmaları*, 3-5, 2012, s. 107-114.

İqtidar Husain Siddiqui, "Nizamşâhîler", DİA, c: 33, s. 192-194.

İşlak, Halil, *Irak'ta Merci-i Taklid Kurumu*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Kayseri, 2015.

İbn Bâbeveyh, Ebu'l-Hasan Ali el-Kummî, *el-İmâme ve't-Tabsıra mine'l-Hayre*, Kum, Medresetü'l-İmam el-Mehdî, 1404.

İbn Davud el-Hillî, *Kitabu'r-Ricâl*, thk: Celaleddin el-Hüseynî el-Muhaddis, Tahran, İntişarat-ı Danişgah-i Tahran, 1383.

İbn Ebû Cumhûr, *Muclâ Mir'âti'l-Müncî fi'l-Kelâm ve'l-Hikmeteyni ve't-Tasavvuf*, I-IV, tahkik: Rızâ Yahyâ Pur Ferhad, Beyrut, Dâru'l-Mahaccetü'l-Beyzâ, 1434/2013.

İbn Ebû Cumhûr, *Kâşifetü'l-Hâl an Ahvâli'l-İstidlâl*, tahkik: Ahmed el-Kenânî, Kum, Müessesetü Ümmü'l-Kura, 1416.

İbn İdrîs el-Hillî, *Mevsûatu İbn İdrîs el-Hillî*, I-XIV, tahkik: M. Mehdi el-Horasan, Kum, Delil-i Mâ, 1429.

İbn İdrîs el-Hillî, *Kitâbü's-Serâiri'l-Hâvi li Tahrîri'l-Fetâvâ*, (*Mevsûatu İbn İdrîs el-Hillî*, 8-13. ciltler).

İbn Kuleveyh, Ebu'l-Kasım Cafer, *Kâmilu'z-Ziyârât*, Cevâd el-Kayyûmî, Kum, el-Fekâhe, 1424.

İbn Şehrâşûb, *Meâlimu'l-'Ulemâ'*, nşr. M. Kâzım el-Kütübî, Necef, el-Hayderiyye, 1380/1961.

İbn Şehrâşûb, *Menâkibu âl-i İbn Ebî Tâlib*, I-IV, tahkik: Yusuf el-Bikâî, Beyrut, Daru'l-Edvâ, 1416/1991.

İbn Tavus, *Keşfü'l-Mahacce li semerâti'l-muhce*, tahkik: Muhammed el-Hassûn, Kum, M. Bustan-ı Kitab, 1430.

- İbn Tâvûs, Radiyuddin Ebu'l-Kâsım Ali b. Musa, *et-Tarâif fi Marifeti Mezâhibi't-Tavâif*, Kum, el-Hayyâm, 1399.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed, *Minhâcü's-Sünne*, nşr. Muhammed Raşid Salim, 1.b., Riyad; Müessesetü Kurtuba, 1406.
- İbn Zühre, Hamza el-Halebî, *Gunyetü'n-Nüzû'ilâ İlmi'l-Usûl ve'l-Furû*, I-II, tahkik: İbrahim el-Bahâdirî, Kum, M. El-İmâm es-Sâdık, 1417.
- İbnü'l-Atâikî, Kemâleddîn el-Hillî, *er-Risâletü'l-Fârîka ve'l-Milhatü'l-Fâika*, neşr. Cevâd Meşkur, (*Maârif-i İslâmî*, sayı: 1, Tahran, Sâzmân-ı Evkâf, 1345ş, s. 23-51.
- İbnü'l-Berrâc, Abdülaziz, *el-Mühezzeb*, I-II, Kum, Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1406.
- İbnü'l-Bıtrîk, *Umdetü Uyûni Şihâhi'l-Ahbâr fi Menâkibi İmâmi'l-Ebrâr*, I-II, tahkik: Said İrfaniyan, Kum, Mektebeü el-Meclisî, 1436/2010.
- İbnü'l-Bıtrîk, *Müstedrekü'l-Muhtâr fi Menâkibi vasiyyi'l-Muhtâr*, tahkik: Said İrfaniyan, Kum, Mektebeü el-Meclisî, 1436/2010.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk: Muhammed Abdülkadir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1412/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Telbîsu İblis*, Beyrut, Daru'l-Fikr, 1421/2001.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (edit. C.J. Tornberg), Beyrut, Dâru Beyrût (Dâru Sâdır), 1992.
- İbnü'l-Gadâirî, Ahmed b. el-Hüseyn, *er-Ricâl*, thk: M. Rıza el-Hüseynî el-Celâli, Kum, Daru'l-Hadis, 1422.
- İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, tahkik: Eymen Fuad Seyyid, Londra, el-Furkan, 1430/2009.
- İbrahim Vahid Dâmegânî, "Tercüme-i Risâletü'l-Fârîka" *Maârif-i İslâmî*, sayı: 2, 1345ş, s. 89-104.
- İlhan, Avni, "Gaybet", *DİA*, c: 13, s. 410-412.
- İlhan, Avni, "Kutbüddin er-Râvendî", *DİA*, c: 26, s. 486-487.
- İlhan Avni, "Hânsârî, Muhammed Bâkır", *DİA*, c: 16, s.: 48.
- Kâdı Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâili'n-Nübüvve*, çev. Ömer Aydın, M. Şerif Eroğlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017.
- Kallek, Cengiz, "Kerekî, Muhakkık-ı Sâni", *DİA*, c: 25, s. 280-282.

- Kallek, Cengiz, "Hasen eş-Şîrâzî", DİA, c: 16, s. 354-355.
- Kaplan,Doğan, "İran'da Şîî-Sünnî Yakınlaştırma Çalışmaları", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI-2, 2013, s. 257-274.
- el-Karâcekî,Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali,*Kenzu'l-fevâid*, tahkik: Abdullan Nime, Beyrut, Dâru'l-Advâ, 1405/1985.
- Karahan, Abdullah, "Şîa'nın Dört Muteber Ricâl Kitabı", *Marife*, 8-3, Kış 2008 (Şîa Özel Sayısı), s. 309-329.
- Kartaloğlu, Habib, *Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) ve Şîî-usûlî Gelenekteki Yeri*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Habib Kartaloğlu, "İmamiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII-24, 2011/2, s. 193-216.
- Kartaloğlu, Habip, "Batıda Şîa İle İlgili Yapılan Çalışmalar: Bibliyografik Bir Deneme", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 5-1, 2012, s. 119-140.
- el-Kâşânî, el-Feyz, *el-Hakku'l-mübîn*, tahk: Celâlüddîn el-Hüseynî el-Urmevî, Tahran, Sazman-ı çab-ı Danişkâh, 1390.
- el-Kâşânî, el-Feyz, *Minhâcü'n-Necâh*, Tahran, Müessesetü'l-Ba'se, 1407.
- el-Kâşânî, Feyz, *Nevâdiru'l-Ahbâr fî mâ yeteallaku bi-Usûliddîn*, tahkik: Mehdi el-Ensârî, Kum, Delil-i mâ, 1428.
- el-Kâşânî, el-Feyz, *el-Vâfi*, tahkik: Ziyaüddin Hüseyinî, Kum, Mektebetü'l-İmâm, 1430.
- el-Kâşânî, el-Feyz, *el-Usûlü'l-Asîliyye*, tahkik: Ebu'l-Hasım Nakîbî, Hasan Kâsımî, Tahran, Medrese-i Âlî Şehid-i Mutahhari, 1378.
- el-Kâşânî, el-Feyz, *el-Hakku'l-Mübîn*, neşr. Celaleddin el-Muhaddis, Sâzmân-ı Çâb-ı Dânişkâh, 1390.
- el-Kâşânî, el-Feyz, *el-Mehaccetü'l-beyzâ fî tehzîbi'l-İhyâ*, I-VIII, tahkik: Ali Ekber el-Gaffârî, Beyrut, Müessesetü'l-'Alâ, 1403/1983.
- Kâşânî, el-Feyz, *el-Kelimâtü't-Tarîfe*, tahkik: Ali Cabbar Gülbâgi, Tahran, Daru'l-Kütübil-İslamiyye, 1385.
- Kâşîfülgâtâ Ca'fer b. Hızır, *Keşfü'l-gîtâ an hafıyyâti mübhemâti's-şerîati'l-garrâ*, I-IV, Kum, M. Bostan-ı Kitab, 1379.

- Kâşifülgıta Muhammed Hüseyin, *Caferi Mezhebi ve Esasları*, çev. Abdülbakıy Gölpınarlı, Kum, İntişarat-ı Ensariyan, 1992.
- Kâşifülgıtâ, Muhammed Hüseyin, *el-Abekâtü 'l-anberiyye fi 't-tabakâti 'l-Caferiyye*, tahkik: Cevdet Kazvini, Beyrut, 1418/1998.
- Kâşifülgıtâ Ca'fer b. Hızır, *el-Hakku 'l-Mübîn fi Tasvîbi 'l-Müctehidîn ve Tahdiati 'l-İhbâriyyîn*, neşr. Ahmed eş-Şirazî, Tahran, 1319.
- el-Kazvînî, Halil, *eş-Şâfi fi şerhi Usûli 'l-Kâfi*, I-II, tahkik: M. Hüseyin ed-Dirâyeti, Kum, Dâru'l-Hadîs, 1429.
- el-Kelâbisî, Ebu'l-Hüdâ, *Semâu 'l-Makâl fi İlmi 'r-Ricâl*, I-II, tahkik: M. El-Hüseynî el-Kazvînî, Kum, Müessesetü Veliyyi'l-Asr, 1419.
- el-Kerekî, *Resâilü 'l-Muhakkik el-Kereki*, I-II, tahkik: Muhammed el-Hassûn, Kum, el-Maraşî, 1409.
- el-Keşşî (Şeyhu't-Tâife Ebû Cafer et-Tûsî), *İhtiyâru Marifeti 'r- Ricâl (Ricâlü 'l-Keşşî)*, thk: Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahanî, Kum, M.en-Neşri'l-İslamî, 1427.
- Kohlberg, Etan, *A Medieval Muslim Scholar at Work Ibn Tâwûs and his Library*, Leiden 1992.
- Kohlberg, Etan, "Takıyye Hakkında Bazı İmâmî-Şîî Görüşler", çev. İbrahim Kutluay, *Marife*, 16-1, 2016.
- Kohlberg, Etan, "İmâmîyye Şiası Geleneğinde "Râfizi" Terimi", çeviren: Halil İbrahim Bulut, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2-2, 2004, s. 117-124.
- Kohlberg, Etan, "İmamiyye'den İsnâaşeriyye'ye", çeviren: Cemil Hakyemez, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5-3, 2005, s. 288-301.
- Kohlberg, Etan, "Gaybet Öncesi Şia'da İmam ve Toplum", çev. Mazlum Uyar, *Dinî Araştırmalar*, 3-7, 2000, s. 227-256.
- Kohlberg, Etan, "Dört Yüz Asıl", *Şia'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler*, derleyen ve çev. M. Macit Karagözoğlu, M. Enes Topgöl, İstanbul, Klasik, 2015, s. 133-175.
- Kohlberg, Etan, "Western Studies of Shi'a Islam," *Shi'ism, Resistance, and Revolution*, ed. Martin Kramer, Boulder, CO: Westview Press, 1987, s. 31-44.
- Korkmaz, Sıddık, *Şia'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasiliği Düşüncesi*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2012.

- Siddık Korkmaz, “Kitâbu’l-Makâlât ve’l-Fırak, Fıraku’ş-Şîa”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45-2, 2003, s. 371-382.
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Tarih-i Dinîsi*, Haz. Metin Ergun, Ankara, Akçağ yay. 2005.
- el-Kuhpâi, İnyetullah, *Mecmeu’r-Ricâl*, neşr: Ziyaeddin el-İsfahanî, İsfahan, 1384.
- el-Kummî, Ali b. İbrahim, *Tefsir*, tahk.: Tayyib el-Musevi el-Cezairi, Necef, 1387/1967.
- el-Kummî, Ebu’l-Kâsım, *el-Kavânînu’l-Muhkeme fi’l-Usûli’l-Mutkane*, I-III, tahkik: Rıza Hüseyin Subh, Kum, Dâru’l-Lahaccetü’l-Beyzâ, 1431.
- el-Kummî, Sa’d b. Abdullah, *Kitabu’l-Makalât ve’l-Fırak*, tahk.: M. Cevad Meşkûr, Tahran 1383/1963.
- Konukçu, Enver, “Kutubşâhîler“, *DİA*, c: 26, s. 500.
- Kurtuluş, Rıza, “Zendler”, *DİA*, c: 44, s. 256-258.
- Kurtuluş, Rıza, “Muhammed Rızâ Şah Pehlevî”, *DİA*, c: 30, s. 565-566.
- Kurtuluş, Rıza, “Kerbelâ, (Fars Edebiyatında Kerbelâ)”, *DİA*, XXV, s. 273-74.
- Kuzudişli, Bekir, Şîa ve Hadis; Başlangıcından Kütüb-i Erbaa’ya Hadis Rivayeti ve İsnad, İstanbul, Klasik, 2017.
- el-Küleynî, *el-Usûl mine’l-Kâfi*, tahkik, Ali Ekber el-Gaffâri, Beyrut, Dâru’t-Teâruf, 1401.
- el-Lâhîcî, Abdürrezzâk, *Şevâriku’l-ilhâm fi şerhi Tecrîdi’l-keîâm*, I-V, tahkik: Ekber Esed Alizade, Kum, M. el-İmam es,Sâdık, 1433.
- Lewisohn, Leonard, “Modern İran Tasavvufu’nun Tarihine Bir Giriş I: Ni’metul-lâhî Tarikatı: Zulüm, İhya ve Bölünme”, çeviren İlker Külbige, *Süff Araştırmaları*, 7-14, 2016, s. 71-108.
- Madelung, Wilfred, “İmamiye Fırak-Literatürüne Dair Mülâhazalar”, çev. Ali Dere, *Şii Fırkalar: Kitâbu’l-makâlât ve’l-fırak & Fıraku’ş-Şîa* içinde Ek: 1 olarak, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s. 271-286.
- el-Mahmudî, Ziyaeddin, *el-Usûlü’s-sittete aşer; mecmûatun min kutubi’rivâyeti’l-evleviyye*, tahk: Ziyaeddin el-Mahmudi, Kum, Daru’l-Hadis, 1423.
- el-Mâmekânî, Abdullah, *Mikbâsu’l-Hidâye fi ilmi’d-dirâye*, I-IV, tahkik: M. Rıza el-Mâmekânî, Kum, M. Âl-i beyt li İhyâi’t-turâs, 1411.

- el-Mâmekânî, Abdullah, *Tenkîhu 'l-Makâl fî İlmi'r-Ricâl*, tahkik: M. Rıza el-Mâmekânî, Kum, Müessesetü Âl-i Beyt, 1431.
- el-Mâmekânî, M. Rıza, *Müstedrakâu Mikbâsi 'l-Hidâye*, V-VI, Kum, Mihr, 1413.
- Mar'aşî, Seyyid Mahmûd, "Mar'aşî, Seyyid Şehâbeddin", DİA, c: 28, s.: 36.
- Mar'aşî, Zahîrüddîn, *Târîh-i Gilân ve Deylemistân*, neşr. Menûçihri-i Sütûde, Tahran, İntişarât-ı İttılâât, 1364.
- Mar'aşî, Zahîrüddîn, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, neşr. Muhammed Hüseyin-i Tesbîhî, Tahran, Müessesese-i Matbuat-ı Şark, 1345.
- McDermott, Martin J., *The theology of al-Shaikh al-Mufid*, Beyrut, Dar al-Machreq, 1978 (tekrar 1986).
- el-Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-Envâr*, Beyrut, Müessesetü'l-Vefâ, 1403/1983.
- el-Meclisî, Muhammed Takî, *Ravzatü'l-müttakîn*, I-XX, Kum, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1429/2008.
- el-Meclisî, Muhammed Takî, *Lemâmi' Sâhibkarânî; Şerhu'l-Fakîh*, I-VIII, Kum, el-İsmâiliyyân, 1414.
- Mehdi İsfahânî, *Ebvâbü'l-Hüdâ*, tahkik: Hüseyin Müfid, Tahran, Merkez-i Ferhengi İntişarati Münir, 1387.
- Merçil, Erdoğan, "Serbedârîler", DİA, c: 36, s. 549-550.
- Merçil, Erdoğan, "Âdilşâhîler", DİA, c: 1, s. 384-386.
- Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu 13-15 Şubat 1993, İstanbul, İSAV, 1993.
- Mir Celaleddin Hüseyini Muhaddis, *Mukaddime-i Nakz ve Ta'likat-ı an*, [y.y.], Çaphane-i Haydari, 1954.
- Mir Celaleddin Hüseyini Muhaddis, *Tâlikât-i Nakz*, Tahran, 1358.
- Mirza Abdallah el-Efendi el-İsfehanî, *Riyâzu'l-Ulemâ ve Hiyâzu'l-Fuzâlâ*, I-VI, tahkik: Ahmed el-Hüseyinî, Kum, el-Hayyâm, 1401.
- Mirza Abdullar el-Efendi el-İsfehânî, *el-Fevâidü't-Tarîka*, tahkik: Mehdi er-Racâî, Kum, el-Maraşî, 1427/2006.
- Mirza Ali, *Sebiketü'l-Lüceyn fî'l-Fark beyne'l-Ferîkayn*, tahkik: Zargâm el-Musevî, Katif, Dâru'l-Hüseyin, 2015.

- Mirzâ Mahdûm, Mu'inüddin, *en-Nevâkız fi'r-redd ala'r-Ravâfiz*, tahkik: Enes Saîd el-Kahtânî (bir bölümünü, yüksek lisans tezi olarak), Mekke, Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1421.
- Momen, Moojan, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, London, Yale University Press, 1985.
- el-Muhakkık el-Hillî, *Şerâiu'l-İslâm fi Mesâili'l-Helâl ve'l-Harâm*, I-II, tahkik: Sâdik el-Hüseyni eş-Şirazî, Beyrut, Dâru'l-Kârî, 1425/2004.
- Muhammed Ali Müderris Tebrizî, *Reyhânetü'l-Edeb*, I-VIII, Tahran, Kitabfuruşî Hayyâm, 1374.
- Muhammed Bakır Muhakkık Sebzevârî, *Ravzatü'l-envâr-ı Abbâsî*, tahkik: İsmail Cengizi, Tahran, Defter-i Neşr-i Miras-i Mektub, 1377.
- Muhammed Bâkır es-Sadr, *el-Meâlimü'l-cedîde li'l-Usûl*, Kum, Merkezü'l-Ebhâs es-Sadr, 1421.
- Muhammed Cevâd Horasani, *Hidâyetü'l-Ümme ilâ Marifeti'l-Eimme*, Kum, el-Ba'se, 1416.
- Muhammed Cevad Meşkur, "Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Kummî'nin Hayatı ve Eserleri", (Kummî ve Nevbahtî, *Şiî Fırkalar Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak - Fıraku'ş-Şîa*, çev. Hasan Onat ve..., Ankara, Ankara Okulu yay., 2004, ss. 26-46.
- Muhammed Cevâd Meşkûr, "Sa'd b. Abdillâh Eş'arî Kummî'nin Kitabu'l-Mâkâlât'ı ve Nevbahtî'nin Fıraku'ş-Şîa Eseri ile Mukayesesi", Çev. Şahin Ahmetoğlu, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sayı: 1, s. 223-230.
- Muhammed Cevad Meşkur, "İbnül Ataiki'nin Hayatı, Eserleri ve er-Risaletül Farîka vel Milhetül Faika Risalesi", çeviren Şahin Ahmetoğlu, e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, VI-1, 2013, s. 147-158.
- Muhammed Hasan en-Necefi, *Cevâhiru'l-Kelâm*, tahkik: Haydar ed-Debbâğ, Kum, M. en-Neşril-İslâmî, 1432.
- Muhammed Hassûn, *Hayâtü'l-Kerekî ve Âsâruhu*, I-XII, Kum, el-İhticâc, 1423.
- Muhammed Emin el-Kâzîmî, *Hidâyetü'l-Muhaddisin ilâ Tarîki'l-Muhammedîn*, tahkik: Mehdi er-Racâî, Kum, el-Maraşî, 1405.
- Muhammed Kâzım Tabâtabâî Yezdî, *el-Urvetü'l-Vuskâ*, I-II, talikat: Ali es-Sistani, Kum, Mektebetü es-Sistani, 1425.

- Muhammed Mîr Levhî, *Kifâyetü'l-mühtedî fi marifeti'l-Mehdî*, Kum, Dâru't-Tefsîr, 1384.
- Muhammed Ma'sûm Ali Şâh-ı Şirazî, *Tarâiku'l-hakâik*, I-II, tashih: M. Cafer Mahcûb, Kütübhan-e Sinâî, 1318 (?).
- Muhammed Rızâ Hakîmî, *el-Medresetü't-Tefkikiyye; Kazâyâ İslâmiyye Muâsıra*, Arapça'ya tercüme: AbdülHasan Selman, Halil el-İsâmî, Beyrut, Dâru'l-Hâdî, 1421/2000.
- Muhammed Tahir eş-Şîrâzî, *el-Erba'in fi İmâmeti'l-Eimmeti't-Tahîrin*, tahkik: Mehdi er-Racâî, Kum, el-Emîr, 1418.
- Muhammed Tahir Kummî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, Kum, Kitapfuruş-i Tabatabaî, 1393.
- Muhammed Tahir el-Kummî, *el-Erbeîn fi İmâmeti'l-Eimmeti't-Tâhirîn*, tahkik: Mehdi er-Racâî, Kum, el-Emir, 1418.
- Muhammed et-Takî er-Razî el-İsfehânî, *Hidâyetü'l-Müsterşidîn fi şerhi Usûli meâlimi'd-dîn*, I-III, Kum, M. en-Neşri'l-İslâmî, 1429.
- Muhsin el-Emîn, *'Ayânü's-Şîa*, Tahkik: Hasan el-Emîn, Beyrut, Dâru't-Taâruf, 1403/1983.
- Muhsin Âl-i Ufûr, *Usûlü'l-Fıkhi'l-Mukârin beyne'l-Usûliyyîn ve'l-Muhaddisin; Şerh ve Talik alâ Mukaddimâti'l-Hadâiki'n-Nâdira*, Kum, Dâru't-Tefsîr, 1421.
- Murtaza el-Ensârî, *el-Mekâsib*, Kum, Mecmeu'l-Fikri'-İslâmî, 1420.
- Murtazâ Ensârî, *Ferâidü'l-usûl*, I-IV, Kum, Mecmeu'l-Fikri'-İslâmî, 1419.
- Musa Zencanî, "Müellif-i Tabsıratu'l-Avâm", *Dershâi ez Mekteb-i İslam*, sayı: 9, Kum, Mekteb-i İslâm, 1338, s. 54-59.
- Mustafa Gâlib eş-Şeybî, "el-Hâfız el-Bursî ve'l-Anâsıru's-Sûfiyye fi Efkârihi'-Gâliyye," *Mecelletü Kulliyeti'l-Âdâb*, sayı: 9, Bağdat Üniversitesi, 1385/1966, s. 273-311.
- Müderrisî, Hüseyin (Hossein Modarressi), "Şîa Fıkında Akıl ve Gelenek -Genel Bir Bakış-", çev. Necmeddin Güney, *Marife*, 8-3, 2008, s. 403-415; Hossein Modarressi, "Şii Fıkında Rasyonalizm ve Gelenekselcilik: Bir Ön Araştırma", çev. Habib Kartaloğlu, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 7-1, s. 189-207.
- en-Nâinî, Muhammed Hüseyin, *Tenbîhü'l-ümme ve Tenzîhü'l-mille*, Arapça'ya çev. Müstâk el-Hulv, Bağdat, Dâru't-Tenvir, 2014..

- Nasrullah Pürcevâdî, "On İki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet", çev. Abdullah Kartal, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-1, 2002, s. 233-242.
- Nebile Abdūlmun'im Davud, *Neş'etu's-Şiati'l-İmâmiyye*, Beyrut, Daru'l-Muerrihi'l-Arabî, 1415/1994.
- en-Nerâkî, M. Mehdi, *Câmiu'l-eskâr fi nakdi'l-enzâr*, neşr. Muhammed Hadizade, Tahran, İntişarat-ı Hikmet, 1381/1423.
- en-Nerâkî, Ahmed, *Müstenidü's-Şia fi ahkâmi's-serîa*, I-XIX, Beyrut, M. Âl-i Beyt, 1429/2008.
- en-Nerâkî, Ahmed, *Avâidü'l-eyyâm fi beyâni kavâidi'l-ahkâm*, Beyrut, Dâru'l-Hâdî, 1420/2000
- en-Nerâkî, Ahmed, *Velayetü'l-fakih*, neşr. Yasin Musevî, Beyrut, Dârü't-Teavün, 1990.
- en-Nevbahtî, Hasan b. Musa, Sa'd b. Abdullah el-Kummî, *Fıraku's-Şia'*, tahk.: Abdulmunim el-Hıfî, Kahire, Dârü'r-Reşâd, 1412/1992.
- Ni'metullâh el-Cezâirî, *el-Envâru'n-Numâniyye*, I-IV, Beyrut, Dârü'l-Kârî, 1429/2008.
- Ni'metullâh el-Cezâirî, *Menbeu'l-Hayât ve Hücciyetü'l-müctehid mine'l-embât*, (Feyz-i Kâşânî'nin *eş-Şihâbü's-Sâkab'ı* ile birlikte), neşr. Rauf Cemalüddin, Kum, 1401/1980.
- Newman, Andrew J., *Twelver Shiism : unity and diversity in the life of Islam, 632 to 1722*, Edinburgh : Edinburgh University Press, 2013.
- Newman, Andrew J., *The formative period of Twelver Shi'ism : hadith as discourse between Qum and Baghdad*, Richmond, Curzon, 2000.
- Newman, Andrew J., *The development and political significance of the rationalist (Usuli) and traditionalist (Akhbari) schools in Imam Shi'i history from the third/ninth to the tenth/sixteenth century A. D.*, (Doktora Tezi), University of California, 1986.
- Newman, Andrew J., "The Nature of the Akhbârî/Usûlî Dispute in Late Safawid Iran. Part 1: 'Abdallâh al-Samâhijî's Munyat al-Mumârisîn", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 55, No. 1, 1992, pp. 22-51.

- Newman, Andrew, "The Myth of Clerical Migration to Safawid Iran: Arab Shiite Opposition to 'Ali al-Karaki and Safawid Shiism," *Die Welt des Islams*, 33, 1993, 66-112.
- en-Numânî, Muhammed b. İbrahim, *Kitâbu'l-Gaybe*, tahkik: Ali Ekber Gaffârî, Tahran, Mektebetü's-Saduk, [t.y.]
- Nurullah et-Tüsterî, *Mesâibü'n-nevâsib*, fi'r-reddi alâ *Nevâkızı'r-Revâfız*, I-II, tahkik: Kays el-Attar, Kum, Delil-i Mâ, 1426.
- Nurullah Şüsterî, *Mecâlisu'l-müminîn*, I-II, Tahran, Kitapfuruşi İslamiyye, 1354ş.
- Nurullah et-Tüsterî, *Mecâlisu'l-müminîn*, I-IV, Arapça çev. Muhammed Şuâ' Fâhır, Kum, Dâru Hişâm, 2013.
- Nurullah et-Tüsterî, *İhkâku'l-hak ve izhâku'l-bâtl*, XIX, neşr. Şihabüddin en-Necefî, Kum, el-Maraşî, 1409.
- Nurullah et-Tüsterî, *es-Savârimü'l-mührika fi reddi's-Savâiki'l-muhrika*, neş. Celalüddin el-Hüseynî, Kum, Daru Meş'ar, 1427.
- Oğur, Necmettin, *Şia'da Rical İlminin Gelişimi ve Bu Alanda Yapılan Çalışmalar*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002.
- Okumuş, Ömer, "Âmilî, Bahâeddin", *DİA*, c: 3, s. 60-61.
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, İstanbul, Endülüs Yayınları, 2016.
- Onat, Hasan, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 1997, s. 79-118.
- Onat, Hasan, "Şiî İmâmet Nazariyesi (Küleynî, Kummî ve Tûsî'nin Görüşleri Çerçevesinde)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 1992, s. 89-110.
- Onat, Hasan, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", *İslamiyat*, 6-3, 2003, s. 111-126.
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*. İstanbul, Ensar Neşriyat, 2011.
- Öz, Mustafa, *İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı*, İstanbul, 1995.
- Öz, Mustafa, "Usûliyye", *DİA*, c: 42, s. 214-215.
- Öz, Mustafa, "Niyâbet", *DİA*, c: 33, s. 164-165.

- Öz, Mustafa, "İbn Bâbeveyh, , Şeyh Sadûk", DİA, c: 19, s. 345-348.
- Öz, Mustafa, "Şerîf el-Murtazâ", DİA, c: 38, s. 586-588.
- Öz, Mustafa, "Tûsî, Ebû Ca'fer", DİA, c: 41, s. 433-435.
- Öz, Mustafa, "Tûsî, Ebû Ca'fer", DİA, c: 41, s. 433-435.
- Öz, Mustafa, "Müntecübüddin el-Kummî", DİA, XXXII, s. 26.
- Öz, Mustafa, "İbn Şehrâşûb", DİA, XX, s. 376.
- Öz, Mustafa, "Hillî, İbnü'l-Mutahhar", c: 18, s. 37-39.
- Öz, Mustafa, "İbn Ebû Cumhûr", DİA, c: 19, s. 428.
- Öz, Mustafa, "İbn Tâvûs", DİA, c: 20, s. 388-389.
- Öz, Mustafa, "Meclisî, Muhammed Bâkır", DİA, c: 28, s. 253-255.
- Öz, Mustafa, "Dâmâd, Muhammed Bâkır", DİA, c: 8, s. 435-436.
- Öz, Mustafa, "Mîr Levhî", DİA, c: 30, s.128-129.
- Öz, Mustafa, "Mirza Muhammed Ahbârî", DİA, c: 30, s. 166-167.
- Öz, Mustafa, "Nerâkî, Molla Ahmed", DİA, c: 32, s. 558-559.
- Öz, Mustafa, "Burûcirdî", DİA, c: 6, s. 463-464.
- Öz, Mustafa, "Şerîatmedârî", DİA, c: 38, s. 580-581.
- Öz, Mustafa, "Hişâm b. Hakem", DİA, c: 18, s. 153-154.
- Öz, Mustafa, "Hâirî", DİA, c: 15, s. 136-137.
- Öz, Mustafa, "el-Makâlât ve'l-Fırak", DİA, c: 27, s. 405.
- Öz, Mustafa, "Evâilü'l-Makâlât", DİA, c: 11, s. 514-515.
- Özaydın, Abdülkerim, "İbnü'l-Alkamî", DİA, c: 20, s. 483-484.
- Özaydın, Abdülkerim, "Mezyediler", DİA, XXIX, s. 550-551.
- Özel, Ahmet, "Şüşterî", DİA, c: 39, s. 277-279.
- Özel, Ahmet, "Nâinî", DİA, c: 32, s. 319-320.
- Özel, Ahmet, "Muhsin el-Emîn", DİA, c: 31, s. 46-47.
- Özel, Ahmet, "Ensârî, Şeyh Murtaza", DİA, c: 11, s. 254.
- Özel, Ahmet, "Kâşifülgât, Muhammed Hüseyin", DİA, c: 25, s. 19-20.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Mar'aşiler", DİA, c: 28, s. 37-38.

- Öztürk, Mustafa, “Şîî-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri”, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Necmettin Gökçür vd. İstanbul, İlim Yayma, 2010, s. 243-277.
- Ramin Khanbagi, *Shi'i Islam: A Comprehensive Bibliography*, Tehran, Institute for Humanities and Cultural Studies, 2007.
- er-Râvendî, Kutbuddin, *Fıkhu'l-Kur'ân*, tahkik: Abbas Beni Haşimî, Kum, M. Ferhengi Hüneri imameti Ehl-i Beyt, 1437.
- er-Râvendî, Kutbuddin, *el-Harâic ve'l-cerâih fi'l-mucizât*, I-III, Kum, Müessesetü'l-İmâm el-Mehdî, 1409.
- er-Râvendî, Kurbuddin, *Ucâletü'l-Marife fi Usûliddîn*, tahkik: M. Rıza el-Hüseyini el-Celâli, Beyrut, M. Âli'l-Beyt, 1419/1998.
- Râzî, Seyyid Murtaza b. Dâî, *Tabsiratu'l-Avâm fi Marifeti Makalati'l-Enam*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran, Matbaa-i Meclis, 1364.
- Razi, Cemalüddin el-Murtaza Muhammed b. Hüseyin, *Nüzhetü'l-Kirâm ve Bustânu'l-Avâm*, nşr.: Muhammed Şirvanî, Tahran, Bakır Terakki, 1361.
- Sachedina, Abdulaziz Abdulhussein, *The Just Ruler (al-sultan al-adil) in Shi'ite Islam: the comprehensive authority of the jurist in imamite jurisprudence*, New York, Oxford University Press, 1988.
- Sachedina, Abdulaziz, “İmâmîye'nin On İkinci İmâmın Gaybeti İnancı Üzerine Bir Risale”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12-2, 2012, s. 237-249.
- Sachedina, Abdulaziz A., “Şîî Fakihlerin İlk Dönemdeki Rolünün Anlaşılmasında Keşşî'nin Ricâl'inin Önemi”, *Şia'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler*, derleyen ve çev. M. Macit Karagözoğlu, M. Enes Topgül, İstanbul, Klasik, 2015, s. 67-89.
- Sadrudin eş-Şîrâzî, *Kesru Esnâmi'l-Câhiliyye fi'r-redd ala's-Sûfiyye*, tahkik: Hüseyin et-Takş (?), Beyrut, Mahedü'l-Me'ârifî'l-Hikemiyye, 1425/2004.
- es-Saffâr, Ebû Cafer Muhammed, *Besâiru'd-deracât*, Beyrut, 1431/2010.
- Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A socio-intellectual history of the isna ashri shi'is in India*, I-II, Canberra, Munshiram Manoharlal, 1986.
- es-Seyyid Muhammed er-Rızâ el-Hüseyinî, “Fıraku's-Şia veya Makâlâtü'l-İmâmîyye Nevbahtî'nin mi Yoksa Kummi'nin mi?”, çev.: Mehmet Kalaycı,

(Kummî ve Nevbahtî, Şîî Fırkalar Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak –Fıraku'ş-Şîa, Ankara, Ankara Okulu yay., 2004, s. 287-318.

Sofuoğlu, M. Cemal, *Hadis Tenkidi Yönünden el-Kâfi Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1982.

Sofuoğlu, M. Cemal, “el-Kâfi”, DİA, c: 24, s. 148.

Stanfield, Rosemary, *Mirza Makhdum Sharifi: A 16th century Sunni sadr at the Safavid Court*, (Doktora Tezi), New York University, 1992.

Stewart, Devin J., “Safevi İnan'a Âmilî Ulemânın Göçüne Dâir Notlar”, çeviren Habib Kartaloğlu, e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, 9-2, 2016, 2, s. 271-314.

Syed Waheed Akhtar, *The Early İmamiyyah Si'ite Thinkers*, New Delhi, Ashish Publishing House, 1988.

Sübhani, Cafer, *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal*, I-VIII, Kum, Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1427.

es-Sübhânî, Cafer, *Mu'cemu tabakâti'l-mütekellimîn*, Kum, Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1424.

es-Sübhânî, Cafer, *Mevsûatu tabakâti'l-fukahâ*, Kum, Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1422.

es-Sübhânî, Cafer, *Masâdiru'l-Fıkhî'l-İslâmî ve Menâbiuh*, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1419/1999.

es-Sübhânî, Cafer, *Târîhu'l-Fıkhî'l-İslâmî ve Edvâruh*, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1419/1999.

es-Sübhânî, Cafer, *Külliyât fi İlmi'r-Ricâl*, Kum, Müessesetü'l-Neşri'l-İslâmî, 1414.

es-Sübhânî, Cafer, *Târîhu'l-Fıkhî'l-İslâmî ve Edvâruh*, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1419/1999.

Sübhânî, Cafer, *eş-Şeyh et-Tabersî İmâmü'l-Müfessirîn fi'Karni's-Sâdis*, Kum, 1382 ş.

Süleym b. Kays el-Hilâlî, *Kitâbu Süleym b. Kays el-Hilâlî*, tahkik: Muhammed Bakır el-Ensari ez-Zencânî, Kum, Neşru'l-Hâdî, 1378k/1420ş.

Sümer, Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 2.bs., Ankara:Türk Tarih Kurumu, 1999.

- Sümer, Faruk, “Kaçarlar”, *DİA*, c: 24, s. 51-53.
- Sümer, Faruk, “Avşarlılar”, *DİA*, c: 4, s. 164-166.
- Sümer, Faruk, “Karakoyunlular”, *DİA*, XXIV, s. 434-438.
- es-Süveydî, Ebu'l-Berkât, *el-Hucecû 'kat' iyye l'ittifâki 'l-Firaki 'l-İslâmiyye*, (çev. Mustafa Çağrıçı, “Sünnî-Şîî İttifakına Doğru”, Bekir Topaloğlu'nun *Ke-lam İlmi : Giriş*, 5.bs., İstanbul, Damla Yayınevi, 1996, ek olarak), s. 317-349.
- Şahin, Hanifi, *İlk Dönem Şii Kaynaklarında Sünni Algısı*, Ankara, Berikan Yayınevi, 2015.
- Şahin, Hanifi, *İlhanlılar döneminde Şiilik*, İstanbul, Ötüken, 2010.
- Şahin, Hanifi, “Sebeup ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şiiliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 64, 2012, s. 115-128.
- Şahinoğlu, M. Nazif, “Alâüddevle-i Simnânî”, *DİA*, c: 2, s. 345-347.
- eş-Şehristânî, Hibetüddin el-Hüseynî, “Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin Hayatı ve Eserleri”, s. 11-25; M. Cevad Meşkur, “Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Kummî'nin Hayatı ve Eserleri”, s. 26-46.
- Şeriatî, Ali, *Ali Şiası Safevî Şiası*, 2.b., (trc. Feyzullah Artinli), İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1990.
- eş-Şerîf el-Murtazâ, *Şerhu Cümeli'l-İlmi ve 'l-Amel*, tahkik: Yakub el-Caferî, Tahran, Dâru'l-Usra, 1419.
- eş-Şerîf el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi 'l-İmâme*, I-IV, thk. Abdüzzehra el-Hüseynî Hatîb, Tahran, Müessesetü's-Sadık, 2006.
- eş-Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zerîa ilâ usûli 'ş-şerî'a*, II, Tahran, İntişârât-ı Daniskah-ı Tahran, 1376 ş.
- eş-Şerîf Murtazâ, *el-Fusûlü 'l-Muhtâra*, (Silsiletü Müellifâti 'ş-Şeyh el-Müfid, 2), Beyrut, Daru'l-Müfid, 1414/1993 (*Mevsûatu 'ş-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431).
- Şerîf Radi, Ebû'l-Hasan Muhammed, *Nehc 'ül belaga*, çev. Adnan Demircan, İstanbul, Beyan Yayınları, 2007.
- Şeyh el-Müfid, *el-İrşâd fi marifeti huceci' Allah ala 'l-ibâd*, (Silsiletü Müellifâti 'ş-Şeyh el-Müfid, 11-2), Beyrut, Daru'l-Müfid, 1414/1993.

- eş-Şeyh el-Müfid, *el-Mesâilü's-Sâğâniyye (Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid, 3)*, tahkik: Muhammed el-Kâdî, Kum, Daru'l-Müfid, 1431.
- Şeyh Müfid, *er-Risâletü'l-ülâ fi'l-gaybe (Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid, 7)*, tahkik: M. Rıza el-Hüseynî, Kum, Daru'l-Müfid, 1431.
- Şeyh Müfid, *el-Fusûlu'l-'aşera fi'l-ğaybe (Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid, 3)*, tahkik: Faris el-Hassun, Kum, Daru'l-Müfid, 1431.
- Şeyh Müfid, *Tashîhu i'tikâdi'l-İmâmiyye*, tahkik: Hüseyin Dergâhî, (*Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431).
- Şeyh Müfid, *el-Emâlî*, tahkik: Hüseyin el-Üstadveli, Ali Ekber el-Gaffârî, (*Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431).
- Şeyh Müfid, *en-Nüketü'l-itikâdiyye*, (*Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431).
- Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi'l-imâme*, (Silsiletü müellefatiş-şeyh el-Müfid, 8), Beyrut, Dârü'l-Müfid, 1414/1993.
- Şeyh Müfid, *el-Mezâr*, tahkik: M. Bakır el-Ebtahî (*Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431).
- Şeyh Müfid, *el-Mukni'a*, (*Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431, 14. ciltte).
- Şeyh Müfid, *Evâilü'l-makâlât (Mevsûatu's-Şeyh el-Müfid*, Kum, Daru'l-Müfid, 1389/1431, IV. ciltte).
- Şeyh el-Müfid, *el-Hikâyât*, tahkik: M. Rıza el-Hüseynî, Kum, el-Mütemiru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1413.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Bâbeveyh el-Kummî, *el-Hisâl*, thk: Ali Ekber el-Gaffârî, Kum, Cemâtü'l-müderrişîn, 1403.
- Şeyh Sadûk, *Sıfâtü's-Şîa*, (*Musannefâtü's-Şeyh es-Sadûk* içerisinde), Kum, Mektebetü Parsa, 1387/2008.
- Şeyh Sadûk, *Men lâ yahdurühü'l-fakîh*, işraf: Hüseyin el-Alemî, Beyrut, Müessesetü'l-Alâ, 1406/1986.
- Şeyh Saduk, *el-İtikâdât*, thk: İsam Abdüsseyyid, Kum, Mihr, 1413/1371; *Risâletü'l-i'tikâdi'l-İmâmiyye*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978.
- Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, tahkik: Hâşim el-Hüseynî et-Tahrânî, Kum, M. Neşri'l-İslâmî, 1430.

- Topgül, M. Enes, "Türkiye'de Şia ile İlgili Hadis Çalışmalarının Seyri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11-21, 2013, s. 333-366.
- Şeyh Sadûk, *Uyûnu Ahbâri'r-Rızâ*, Kum, İntişârât-ı eş-Şerif er-Rıza, 1378.
- Şeyh Sadûk, İbn Bâbeveyh, *Kemâlüddin ve temâmü'n-ni'meh*, tash: Ali Ekber Gaffârî, Kum, Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1405.
- eş-Şîrâzî, es-Seyyid Ali Han, *ed-Deracâtü'r-Rafîa fî Tabakâti's-Şîa*, Beyrut, Müessesetü'l-Vefâ, 1403/1983.
- Tabatabai, Abdülazîz Cevad, *Mektebetü'l-Allame el-Hilli*, Beyrut, Müessesetu Al-i Beyt li'l-İhyai't-Türas, 1416/1995.
- et-Tabersî, Ebu Ali Fazl b. Hasan, *Macmeu'l-Beyân*, tahkik: Hâşim er-Resûlî, Fazlullah et-Tabatabaî, Beyrut, Dâru'l-Marife, 1408/1988.
- et-Tabersî, Ebû Ali, *İlâmü'l-Verâ bi-Alâmi'l-Hüdâ*, neşr: M. Mehdi el-Horasan, Necef, el-Haydariyye, 1390/1970.
- et-Tabersî, Ahmed b. Ali, *el-İhticac*, nşr. Muhammed Bakır el-Musevî el-Horasan, 2. bs. Beyrut, 1983.
- Tahrânî, Agâ Büzürg, *ez-Zerî'a ilâ tesânifi's-Şî'a*, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1403/1883.
- Tahrânî, Agâ Büzürg, *Tabakâtu A'lâmi's-Şîa*, thk. Alinaki Münzevi, Tahran, Danişgah-ı Tahran, 1983/1362hş.
- Tahrânî, Âga Büzürg, "eş-Şeyh el-Mirzâ Hüseyin en-Nûrî", el-Mirzâ Hüseyin en-Nûrî, *Müstedrekü'l-Vesâil ve Müstenbitü'l-Mesâil*, I-XVIII, Kum, Müessesetü Âl-i Beyt li-İhyâi't-türâs, 1411/1991.
- et-Tefrişî, es-Seyyid Mustafa el-Huseynî, *Nakdu'r-Ricâl*, Kum Müessesetu Al-i Beyt, 1418.
- Topaloğlu, Bekir, "Tecrîdü'l-itikâd". DİA, c: 40, s. 250-251.
- Topgül, M. Enes, *Erken Dönem Şîa Ricâl İlmi (Keşşî Örneği)*, İstanbul, İFAV, 2015.
- Toprak, Mehmet, "Batıda İmâmiyye Şîası ile İlgili Çalışmalar", *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu* (11-12 Mayıs 2002, Adapazarı), Ankara, Diyanet, 2003, s. 455-463.
- Toprak, Mehmet, "Hûî, Ebû'l-Kâsım", DİA, c: 18, s. 309-311.

- et-Tureyhî, Fahrüddin, *Câmiu'l-Makâl fîmâ yetealleku bi Ahvâli'l-Hadis ve'r-Ricâl*, tahkik: M. Kâzım et-Tureyhî, Beyrut, Müessesetü't-Târîhi'l-Arabi, 1432/2011.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, *Tehzîbu'l-Ahkâm*, I-X, tahkik: Ali Ekber el-Gaffârî, Tahran, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1385.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, *el-İstibsâr*, tahkik: Ali Ekber el-Gaffârî, Kum, Dâru'l-Hadis, 1380.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, *el-Mebsût fî'l-fikhi'l-İmâmiyye*, I-VIII, neşr. M. Taki el-Keşfi, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 1412/1992.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-X, tahkik: Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî, Beyrut, Dâru'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- el-Tûsî, Ebû Cafer, *Ricâlü't-Tûsî*, tahkik: Cevad el-Kayyûmî, Kum, Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1430.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, *Kitâbü'l-Gaybe*, tahkik: İbâdullah et-Tahrânî, Ali Ahmed en-Nâsîh, Kum, M. Maârifî'l-İslâmiyye, 1425.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, *Fihristu Kutubi's-Şîa ve Usûlihîm*, tahkik: Abdulaziz et-Tabatabai, Kum, Sitâre, 1420.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, *İhtiyâru Marifeti'r-Ricâl (Ricâlü'l-Keşşî)*, thk: Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahanî, Kum, M.en-Neşri'l-İslâmî, 1427.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, *Kitâbü'l-Gaybe*, tahkik: İbâdullah et-Tahrânî, Ali Ahmed en-Nâsîh, Kum, M. Maârifî'l-İslâmiyye, 1425.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, *Temhîdü'l-usûl fî ilmi'l-keîâm*, Kum, Râşid, 1394.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, *el-İktisâd fîmâ yeteallaku bi'l-İtikâd*, Beyrut, Dâru'l-Advâ, 1406/1986.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, *Telhîsu's-Şâfi*, neşr. Hüseyin Bahrululûm, Kum, el-Muhibbîn, 1382.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, *el-Uddetü fî usûli'l-Fikh*, I-II, tahkik: M. Rıza el-Ensârî el-Kummî, Kum, Sitâre, 1418.
- et-Tûsî, Ebû Cafer, el-Muhakkık el-Hillî, *en-Nihâye ve Nüketühâ*, I-III, Kum, Müessesetü'l-Neşri'l-İslâmî, 1412.
- et-Tûsî, Nasîruddin, *Tecrîdi'l-İtikâd*, tahkik: Abbas M. Hasan Süleyman, İskenderiyye, Daru'l-Marifeti'l-Camiyye, 1996.

- et-Tûsî, Nasîruddîn, *Telhîsu'l-Muhassal el-Maruf bi-Nakdi'l-Muhassal*, Beyrut, Dâru'l-Edvâ, 1405/1985.
- et-Tûsî, Nasîruddîn, *Kavâidü'l-Akâid*, neşr. Ali Hasan Hâzım, Lübnan, Dâru'l-Garbe, 1413/1992.
- et-Tünükâbüni, Mirza Muhammed b. Süleyman, *Kıyasü'l-ulema*, Tahran, İntişarat-ı İlmi, 1396.
- et-Tüsterî, Muhammed Takî, *Kâmûsu'r-Ricâl*, Kum, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1410.
- Uluç, Tahir, Reza Akbari, "Günümüz İran'ında Felsefi Hayata Genel Bir Bakış", *Hittit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8-15/1, 2009, (ss. 59-75).
- Uyar, Mazlum, *İmamiyye Şiasî'nda Düşünce Ekolleri: Ahbarilik*, İstanbul, Kitabevi, 2000.
- Uyar, Mazlum, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri: İmamiyye Şiasî'nda Usulilik ve Hiyerarşik Yapılanması*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2004.
- Uyar, Mazlum, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları: Meşrutiyet Örneği*, İstanbul, Emre Yayınları, 2008.
- Uyar, Mazlum, "Şii Siyasî Düşüncesinin Şekillenmesi", *Dinî Araştırmalar*, 2-5, 1999, s. 299-316.
- Uyar, Mazlum, "Pehlevî Hânedanlığının Kuruluşu ve Rıza Şah Dönemi (1921-41) Devlet Ricâli-Ulema Münasebetleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 17, 2006, s. 173-201.
- Uyar, Mazlum, "İbn İdrîs, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, c: 20, s. 89-90.
- Uyar, Mazlum, "İbn Fehd, Cemâlüddîn", *DİA*, c: 19, s. 484-485.
- Uyar, Mazlum, "el-Muhakkık el-Hillî", *DİA*, c: 18, s. 39-41.
- Uyar, Mazlum, "İbn Usfûr el-Bahrânî", c: 20, s. 430-431.
- Üzüm, İlyas, *İnanç Esasları Açısından Türkiye'de Ca'ferilik*, (Doktora), İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- Üzüm, İlyas, "Şîa, (Literatür)", *DİA*, XXXIX, s. 121-123.
- Üzüm, İlyas, "Kütüb-i Erbaa", *DİA*, c: 27, s. 4-6.
- Üzüm, İlyas, "Süyûrî", *DİA*, c: 38, s. 187-188.
- Üzüm, İlyas, "Ni'metullah el-Cezâirî", *DİA*, c: 33, s. 130-131.

- Üzüm, İlyas, "Meclisî, Muhammed Takî", DİA, c: 28, s. 255.
- Üzüm, İlyas, "Nerâkî, Muhammed Mehdî", DİA, c: 32, s. 559-560.
- Üzüm, İlyas, "Fıraku's-Şîa", DİA, c: 13, s. 30-31.
- Vilozny, Roy, "Pre-Buyid Hadith Literature: The Case of al-Barqî from Qumm (d. 274/888 or 280/894) in Twelve Sections", *The Study of Shi'i Islam*, ed. F. Daftary, G. Miskinzoda, IIS London and NY 2014, s. 203-230.
- Watt, W. Montgomery, "Erken Dönem İmamet Doktrinine Dair Mülâhazalar", çeviren Halil İbrahim Bulut, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5-1, 2005, s. 295-304.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ebü's-Salâh el-Halebî", DİA, c: 10, s. 339-340.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Şâzân en-Nisâbûrî", DİA, c: 20, s. 370-371.
- Yazıcı, Tahsin, "Mar'aşî, Zahîrüddin", DİA, c: 28, s. 36-37.
- Yazıcı, Tahsin, "Erdebîlî, Ahmed b. Muhammed", DİA, c: 11, s. 278.
- Yazıcı, Tahsin, "Erdebîlî, Ahmed b. Muhammed", DİA, c: 11, s. 278.
- Yılmaz, Musa Kazım, "Mecmau'l-Beyân", DİA, c:33. 257.
- Yurdagür, Metin, "Ahbâriyye", DİA, c: 1, s. 490-491.
- Yusuf Kerkûş el-Hillî, *Târîhü'l-Hille*, Necef, 1965/1385.
- Yuvalı, Abdülkadir, "İlhanlılar", DİA, c: 22, s. 102-105.
- ez-Zürârî, Ebû Gâlib, *Risâletu Ebî Gâlib er-Zürârî ilâ ibn ibnihi fi zikri Âl-i 'Ayen*, tahkik: M. Rıza el-Hüseynî, Kum, Merkezu'l-Buhûs ve'tahkîkâtî'l-İslâmiyye, 1411.